

ABDULLALI YƏHYA

Dindirmənin bəzi taktiki üsulları

Bakı – 2023

Elmi redaktor:

Kərimov Şöhlət (*Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*)

Rəyçilər:

Ağayev Səyyad (*DİN-in Polis Akademiyasının “Cinayət prosesi” kafedrasının rəisi, Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Polis polkovniki*)

Mustafayev Mübariz (*Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti, hüquq üzrə elmlər doktoru*)

Qasimov Sahil (*Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*)

Yəhya Rza oğlu Abdullalı. Dindirmənin bəzi taktiki üsulları. Bakı, 2023. 282 səhifə.

Bu kitabda dindirmənin bəzi taktiki üsullarından, dindirmənin anlayışından, xarici dövlətlərin təcrübəsindən, dindirmənin psixoloji əsaslarından, ifadələrin formalaşması mərhələlərindən, alibinin yoxlanılması qaydalarından, dindirmənin taktikası olaraq koqnitiv müsahibə metodundan, hipnozdan, inandırma və sorğulama metodlarından, məsafədən dindirmədən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsinin xüsusiyyətlərindən və metodlarından, dindirmə zamanı yaradılmalı olan emosional mühitdən, dindirmədə sorğulama metodlarından, bədən dili hərəkətlərinin mənasından, şəxsin yalan ifadələrinin aşkar edilməsi taktikalarından, HMO əməkdaşlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə edilən bədən dili hərəkətlərindən, etik qaydalardan, nitq qabiliyyətindən və dindirmənin təyin edilmə vaxtından, təhrif edilmiş ifadələrinin xarakteristikasından bəhs ediləcəkdir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
--------------------	----------

I FƏSİL. DİNDİRMƏNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Dindirmənin anlayışı, əhəmiyyəti və təsnifatı.....	7
1.2. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində dindirmə istintaq hərəkəti.....	19
1.3. Dindirmənin mərhələləri.....	23
1.4. İfadələrin formalaşması mərhələləri.....	36

II FƏSİL. HÜQUQ MÜHAFİZƏ ORQANLARI ƏMƏKDAŞLARININ PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

2.1. Ümumi səciyyəsi.....	49
2.2. Müstəntiqin qeyri-verbal ünsiyyəti.....	51
2.3. Etik qaydalar.....	62
2.4. Nitq mədəniyyəti.....	66
2.5. Dindirmə üçün uyğun vaxtın xarakteristikası.....	70
2.6. Bədən izləri ilə insanın şəxsiyyətinin analiz edilməsi.....	76

III FƏSİL. DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏNİN XARAKTERİSTİKASI

3.1. Dindirmədə inandırma psixologiyasından istifadə.....	83
3.2. Dindirmədə sorğulama metodları.....	99
3.3. Dindirmədə emosional mühit.....	115
3.4. Alibinin yoxlanılması.....	118
3.5. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə.....	124
3.6. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi.....	130
3.7. Dindirmədə koqnitiv müsahibə metodu.....	142
3.8. Dindirmədə hipnozdan istifadə.....	149

IV FƏSİL. DİNDİRMƏDƏ MƏLUMATLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ÜSULU KİMİ KİNESİKA

4.1. Kinesika bilik sahəsi.....	157
4.2. Ayaq jestləri.....	165
4.3. Gövdənin funksional hərəkətləri.....	178
4.4. Əl-qol jestləri.....	181
4.5. Baş jestləri.....	206
4.6. Üz jestləri.....	209
4.7. Mikro ifadələr.....	222
4.8. Yalan ifadələrin xarakterik əlamətləri.....	248
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	275

ÖN SÖZ

Hər bir fəaliyyətin uğurlu olmasında başlanğıcın, ilk addımın önəmi böyükdür. İlk addımın atılması zamanı bütün maneələrin aradan qaldırılması uğurun, nəticənin, gözlənilən məqsədin əldə edilməsinə böyük zəmin yaradır. Əgər ilk başlardan yanlışlıq olarsa, insan bunun fərfinə varmazsa və nəticədə düzəltmək üçün cəhd etməzsə, əlaqəli formada gələcək nəticə və məqsəd də zədələnə bilər, uğurlu olmaz. İstintaq mərhələsi də belədir. İstintaq taktikalarının, informasiyaların əldə edilməsinin “açarı” hadisə yerinə baxış olsa da, “qapısı” dindirmə hərəkətidir. Dindirmə vasitəsilə əldə edilməli olan məlumatların əhəmiyyəti elə bu istintaq hərəkətinin xarakterində gizlidir. İnsanlar arasında qurulan hər bir münasibətin əsasını ünsiyyət tutduğu üçün qarşıdakını tanımaq, geniş məlumat əldə etmək üçün dindirmə də bir o qədər önəmlidir.

Bu kitab müəllifin ilk elmi kitabı olduğu üçün müəyyən gözdən qaçırılan məqamların olması mümkündür. Buna baxmayaraq mümkün qədər müasir elmi nailiyyətlərdən, elmi texniki inkişafın nəticələrindən istifadə edildi və müəyyən formada dindirmə zamanı istifadə olunma biləcək biliklər sistemləşdirildi.

Dindirmə istintaq hərəkəti müəyyən qədər ünsiyyət aktı olduğu üçün onun daxilində psixoloji məsələlərə çox diqqət edilməlidir. İnsanın bütün davranış və fəaliyyəti psixoloji hadisələr ilə əlaqəlidir. Bu zaman insan davranışlarının inkişaf mexanizmlərinin öyrənilməsi mühümdür. Bütün bunları öyrəndikdən sonra müxtəlif psixoloji gedişlərdən istifadə edilməklə qarşıdakı şəxsə ifadələrin alınmasına diqqət edilməlidir. Bu zaman şəxsin xarakteri, cari vəziyyəti, münasibəti müəyyən edilməli, cari baş vermiş hadisə çərcivəsində istifadə edilə biləcək üsul və vasitələr seçilməlidir.

Dindirmə zamanı psixologiya, kinesika (*qeyri-verbal ünsiyyət*), proksemika (*şəxsi məkan*), haptik (*toxunma*), inandırma psixologiyası, idarəetmə, yalanın aşkar edilməsi, müsahibə və sorğu metodları və s. bu kimi bilik və bacarıqlardan geniş şəkildə istifadə edilir. Bütün

bunlar da öz növbəsində dindirmənin psixoloji bir əhəmiyyətini göstərir. Buna baxmayaraq psixoloji əhəmiyyətinin olması, bu istintaq hərəkətinin hüquqi tərəfdən araşdırılmasına mane ola bilməz.

Məlum məsələdir ki, dindirmə məlumatların əldə edilməsi və cinayətin açılması üçün çox mühüm hərəkətlərdən ən başlıcasıdır. Bu zaman istifadə edilən üsulların sərhədinin və növlərinin müəyyən edilməsi, prosesə peşəkarlıqla qarışılması dindirməni aparan şəxsin böyük təcrübəsindən asılıdır. Təcrübənin əldə edilməsi məqsədilə nəzəri məlumatların əldə edilməsi önəmlidir.

Dediyimiz kimi bu kitabda gözdən qaçırılacaq məqamların sayı çox ola bilsə də, müəyyən formada hər bir şəxsin bu barədə nəzəri məlumat əldə etməsi üçün cəhd etdik. Təcrübəli mütəxəssislər dindirmənin aparılması ilə bağlı olaraq bir çox məlumatlara, təcrübəyə malikdir. Buna baxmayaraq bu kitabı yazmaqda məqsəd həmin metodların və məlumatların sistemləşdirilməsi və maraqlı şəxslərin də müəyyən bacarıqlara sahib olmasının təmin edilməsidir. Ümid edirik ki, bu kitab maraqlı şəxslər üçün faydalı olacaq və onlara yardım edəcəkdir.

Bu kitabın hazırlanmasında əməyi keçən hər kəsə, ailəmə, Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Elm və Tədris mərkəzinə, Milli Aviasiya Akademiyasının, Bakı Dövlət Universitetinin və Polis Akademiyasının müəllim və rəhbər heyətinə (həmçinin polis polkovnik leytenantı Orxan Yaqubluya) dərin təşəkkürümü bildirir və bunu mənəvi borc hesab edirəm.

1-Cİ FƏSİL

DİNDİRMƏNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Dindirmənin anlayışı, əhəmiyyəti və təsnifatı

Dindirmə dedikdə, cinayət ilə əlaqədar olan halların aşkar edilməsi, şəxslərdən müəyyən (*əlaqəli*) ifadələrin alınması məqsədilə təyin edilən və qanunvericiliyə zidd olmayan üsulla həyata keçirilən, ünsiyyət prosesi ilə əlaqədar olan (*verbal*) hərəkətlər başa düşülür.

Dindirmə ən çox həyata keçirilən və səmərəliliyinə görə digər istintaq hərəkətlərindən fərqlənən müstəqil istintaq hərəkəti olub, dindirilən şəxsdən həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədilə Cinayət Prosessual Qanunla müəyyən edilmiş qaydada istintaq üçün əhəmiyyət kəsb edən məlumatların alınmasıdır”¹.

Dindirmə zamanı şəxsdən könüllü, qanuna zidd olmayan üsullar ilə cinayət ilə əlaqəli olan müəyyən məlumatlar əldə edilir. Bu danılmaz faktdır ki, təcrübəli müstəntiqlər mütəmadi olaraq çalışdıqları, təcrübə qazandıqları üçün artıq zamanla insanların doğru və ya yanlış ifadə verdikləri və ya ifadələrin əldə edilmə üsulları ilə bağlı olaraq müəyyən biliklərə malik olurlar. Bu da müstəntiqlərin öz daxili inamlarına və təcrübələrinə əsaslanmasının təəcəssümüdür. Lakin, bütün bunların böyük əksəriyyətinin elmi əsası mövcuddur və onları müəyyən sistem altında bilmək, dindirmənin səmərəliliyini artırma və digər şəxslərin də bu məlumatlardan xəbərdar olmasına səbəb ola bilər.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dindirməni aparan müstəntiq yaradıcı olmalı və müəyyən üsullardan istifadə edərək, dindirilən şəxsi “tələyə” salmağı bacarmalıdır. “Tələyə” salmaq ifadəsində məqsəd odur ki, ifadə verən şəxslər yalan danışarkən fikirləri arasında boşluqlar yaranır və bu zaman müstəntiqin verdiyi suallar nəticəsində,

¹ Cinayət prosesində dindirmə. <http://www.zim.az/elmi-meqaleler/4582-cinayt-prosesind-dindirm.html>

şəxs hekayə uydurduğu üçün bilmədən həqiqəti ifadə edə bilər. Bunu əldə etmək üçün isə ən çox psixologiyadan, psixoloji taktikalardan istifadə edilməli, dindirilən şəxslərin hər biri, bir-birindən fərqli düşüncə və xarakterə malik olduğuna görə tətbiq edilən metodlar da fərdi xarakter daşmalıdır.

Bundan əlavə müstəntiqin öz daxili və xarici vəziyyəti o qədər uyğun olmalıdır ki, dindirilən şəxs rahat olaraq öz sözlərini deyə bilsin. Bunun üçün şəxsin daxili psixoloji vəziyyətinə diqqət etməli, qarşıdakı şəxslərə düşmən kimi baxmamalı və mütləq olaraq təsir altına düşməməlidir. Xarici vəziyyət olaraq isə öz xarici görünüşünə diqqət yetirməlidir. Əlavə olaraq otaq, şəxslər arasında olan məsafə, otaqda olan əşyaların sayı, onların düzülüşü və səliqəsi, hətta əşya və divarların rəngi çox vacib, diqqət edilməli ünsürlərdəndir. Bütün bu sadalanan xüsurlara diqqət yetirməklə, müstəntiq və dindirilən şəxs arasında nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmağa kömək edəcək ünsiyyətin qurulması ehtimalı arta bilər.

Kitabda mövcud olan üsullar xüsusən dindirmə zamanı istifadə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, nəinki dindirmə, həm də əməliyyat-axtarış fəaliyyətində də istifadə edilməsi mümkündür. Belə ki, baş verə biləcək hər hansı bir cinayətin qarşısını almaq, şəxsdə motiv yarandığı, lakin onun cəhdə, hərəkətə çevrilmədən tutmaq üçün istifadə edilə bilər. Belə ki, insanın müəyyən bir hərəkət etmək istəyi, niyyəti, motivi birbaşa olaraq beyinlə əlaqədardır və onun yüksək təsiri nəticəsində bədən üzvləri, mimikalar müəyyən dəyişikliklər ilə şəxsin niyyətini biruzə verə bilər.

Dindirmə zamanı istifadə edilən ən məşhur üsullardan biri şəxsin qeyri-verbal ünsiyyətinə diqqət yetirməkdir. Konklyudent hərəkətləri də qeyri-verbal ünsiyyətə daxil etmək olar. Bildiyimiz kimi, mülki qanunvericilikdə, inzibati hüquqda, hərbi qaydalarda rəsmi və digər münasibətlərə daxil olmaq üçün konklyudent hərəkətlərdən istifadə edilir. Şəxsin hər hansı hüquqi münasibətə daxil olmasını başı ilə

təsdiqləməsi, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, hərbi xidmət zamanı əmrlərin hərəkət və işarələr ilə verilməsi və s. bunlara misaldır.

Dindirmənin ümumi qaydaları cinayət-prosesual qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir. Lakin onun prosessual qaydalarından fərqli olaraq taktiki üsullar qanunvericilik tərəfindən göstərilməmişdir. Qanun bununla müstəntiqə dindirmə zamanı müxtəlif taktiki üsullardan hər hansı birini seçmək və tətbiq etmək üçün geniş imkanlar verir. Buna baxmayaraq, məcəllədə nəzərdə tutulmuş normalar digər elmi bilikləri nəzərə alaraq tərtib edilmişdir. Çünki, dindirmə ilə bağlı əksər normalara baxdıqda onun daxilində taktiki xüsusiyyətlər nəzərə çarpır.

Dindirmənin uğurlu həyata keçirilməsi üçün onun bütün mərhələləri diqqətlə nəzərdən keçirilməli, etik qaydalara əməl edilməli və digər üsullardan peşəkarlıqda istifadə edilməlidir.

Dindirmənin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amil tərəflər arasında psixoloji kontaktın qurulmasıdır. Psixoloji kontakt tərəflər arasında inam və etibar yaranması ilə nəticələn hərəkətdir. Onun digər faydası dindirilən şəxsə müstəntiq ilə əməkdaşlıq aparmaq ruhunun formalaşdırılmasıdır. Psixoloji kontakt tərəflər arasında ilk andan başlayır (*çağırma, ilk görüş və s.*) və dindirmənin sonuna qədər davam etməlidir. Onun yaradılması üçün də bir çox metodlar var. Belə ki, ədəb qaydalarına riayət edilməsi, qarşı tərəfə dəyər verilməsi, hörmət edilməsi, müsbət tərzdə münasibət qurulması, şəxsin xarakterinin nəzərə alaraq uyğun və münasib ünsiyyət tərzinin seçilməsi və s. onun yaranmasına xidmət edə bilər.

Ümumiyyətlə dindirmənin taktiki üsulları kriminalistik əhəmiyyət daşıyır, müəyyən tələblərə cavab verməlidir və ən əsası Cinayət Prosesual Qanunvericiliyə, habelə mənəvi prinsiplərə uyğun olmalıdır⁵.

⁵ *Cinayət prosesində dindirmə.* <http://www.zim.az/elmi-meqaleler/4582-cinayt-prosesind-dindirm.html>

Dindirmə Cinayət Prosesual Məcəlləsinə (bundan sonra CPM) uyğun olaraq həyata keçirilir. Dindirmə ilə bağlı normalar CPM-in 28-ci fəslində və CPM-in ümumi hissəsinin bir sıra maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. CPM-in 226-234-cü maddələrində, dindirməyə çağırışın qaydaları; şahidin dindirilməsi; barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin nümayəndəsinin dindirilməsi; yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsi; görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkən şahidin dindirilməsi; zərər çəkmiş şəxsin dindirilməsi; şübhəli şəxsin dindirilməsi; təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi öz əksini tapmışdır.

Dindirmə ibtidai araşdırma və məhkəmə icraatında həyata keçirilə bilər. Məhkəmə icraatı zamanı məhkəmə iclasına çağırılmış şahid, ekspert və mütəxəssisdən hər hansı biri məhkəmə iclasına gəlmədikdə və məhkəmə baxışının təxirə salınması qərarına gəlmədikdə, artıq məhkəmə iclasına gəlmiş şahidi, eksperti, mütəxəssisi, zərər çəkmiş şəxsi, mülki iddiaçını, mülki cavabdehi və ya onların nümayəndələrini məhkəmə dindirilə bilər (*CPM 317*). Bundan əlavə məhkəmə icraatında həyata keçirilən dindirmədə taktiki məsələyə də toxunulmuşdur. Belə ki, məhkəmə istintaqı zamanı çarpaz dindirmədən (*bu haqda danışılacaq*) istifadə edilir (*CPM 325.6*) və məhkəmə baxışı zamanı yönəldici suallardan istifadə etməyə qadağa qoyulur (*CPM 310.2.9*).

İbtidai araşdırma zamanı müstəntiq, təhqiqatçı öz hüququ olaraq şübhəli şəxsi, zərərçəkmiş, şahidi dindirməyə ehtiyac duyarsa (*CPM 85, 86*), mülki iddiaçı cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən şahid qismində (*CPM 89*), mülki cavabdeh cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən şahid qismində (*CPM 93*), iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs ittiham tərəfindən ibtidai araşdırma və ya məhkəmə baxışı zamanı, müdafiə tərəfindən isə məhkəmə baxışı zamanı (*CPM 95*), zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki

cavabdehin qanuni nümayəndəsi şahid qismində (*CPM 101*), zərər çəkmiş şəxsin qohumu olan hüquqi varisi və təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin hüquqi varisi şahid qismində (*CPM 106*), şəxsin cinayət, cinayətkar və zərərçəkmiş barədə məlumatı olduğu müəyyən edilərsə, cinayət təqibi üçün əhəmiyyəti olan hər bir hal üzrə (*CPM, 227-234*), təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edilərsə (*CPM, 233*), üzləşdirmə istintaq hərəkəti zamanı (*CPM 235*), hər hansı şəxsi şahidə, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə tanınma üçün təqdim etmə zərurəti yarandıqda müstəntiq əvvəlcədən onları həmin şəxsin xarici görkəmi və əlamətləri barədə, habelə tanıyanın tanınanı gördüyü hallar barədə (*CPM 239*), ekspertin rəyi kifayət qədər aydın olmadıqda və ya həmin rəydə əlavə tədqiqatlar aparılmasını tələb etməyən boşluqlar olduqda, habelə ekspertin tətbiq etdiyi üsulları və ya istifadə olunan terminləri dəqiqləşdirmək zərurəti yarandıqda (*CPM 272*) dindirmə həyata keçirilə bilər.

Şahidin dindirilməsi. Şahid dedikdə, iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs başa düşülür.

AR CPM-in 227-ci maddəsinə əsasən şahidi cinayət təqibi üçün əhəmiyyəti olan hər bir hal üzrə, o cümlədən şübhəli, təqsirləndirilən, zərər çəkmiş şəxsin, digər şahidlərin şəxsiyyəti barədə dindirmək olar. İş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs ittiham tərəfindən ibtidai araşdırma və ya məhkəmə baxışı zamanı, müdafiə tərəfindən isə məhkəmə baxışı zamanı çağırılıb şahid qismində dindirilə bilər.

Buna baxmayaraq bəzi şəxslər vardır ki, onların şahid qismində dindirilməsinə qanun tərəfindən qadağa qoyulur. Həmin şəxslərə aşağıdakılar aiddir:

- azyaşlı olduqlarına, fiziki və psixi pozuntularına görə cinayət təqibi üzrə araşdırılmalı halları düzgün qavraya və düzgün ifadə edə bilməyən şəxslər.

- müdafiəçi qismində hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid olan məlumatları bilən vəkillər.

- cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi qismində cinayət prosesində iştirakı ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid məlumatları bilən şəxslər.

- cinayət təqibi zamanı yol verilmiş nöqsan və vəzifədən sui-istifadə halları, yeni açılmış hallara görə icraatın təzələnməsi və itirilmiş icraatın bərpası halları istisna olmaqla, öz prosessual səlahiyyətlərini cinayət prosesi ilə əlaqədar həyata keçirmiş hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı və ya məhkəmənin iclas katibi.

- “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, mediasiya zamanı məlum olan məlumatlar barədə mediasiya iştirakçıları və mediasiyada iştirak edən digər şəxslər.

Şahid əsasən istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə dindirilir. Buna baxmayaraq zəruri hallarda dindirməni şəxsin olduğu yer üzrə də aparmaq mümkündür.

Şahid adətən təkbəşinə dindirilsə də, bəzi hallarda şahidin nümayəndəsi (*vəkil və s.*) iştirak edə bilər. Dediymiz kimi şahid təkbəşinə, xüsusən də digər şahidlərdən ayrılıqda dindirilməlidir. İşdə bir çox şahid varsa müstəntiq əlavə olaraq şahidlər arasında müəyyən ünsiyyətin qurulmasının da qarşısını almalıdır. Fikrimizcə, nəinki, digər şahidlər, ümumiyyətlə cinayət prosesi ilə əlaqəsi olan və ya olmayan digər şəxslər ilə də ünsiyyətdə olmamalıdır (*bura kütləvi informasiya vasitələrindən müəyyən məlumatların əldə edilməsi də daxildir*).

Dindirmə istintaq hərəkətinə başlamazdan əvvəl müstəntiq şahidin şəxsiyyətini müəyyən etməli, ona hansı iş üzrə çağırıldığı barədə məlumat verməlidir. Daha sonra müstəntiq dindirməyə başlamazdan əvvəl şahidə iş üzrə ona məlum olan hallar barədə danışmaq vəzifəsi olduğunu bildirir. Dindirmədən əvvəl şahid ifadə verməkdən imtina edərsə, boyun qaçırsa və ya bilə-bilə yalan ifadə verərsə, bu barədə protokolda cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacağı barədə xəbərdarlıq edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 66-cı

maddəsinə əsasən heç kəs özünə, arvadına (*ərinə*), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Bu səbəbdən müstəntiq əlavə olaraq şahidə özünün və ya yaxın qohumlarının əleyhinə ifadə verməyə borclu olmadığı barədə məlumat verməlidir. Bundan sonra müstəntiq şahidlə şübhəli, təqsirləndirilən, zərər çəkmiş şəxsin münasibətlərini müəyyənləşdirir və dindirmə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə başlayır.

Dindirməyə başlayarkən müstəntiq şahidə cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları danışmaq təklifi verir. Bu zaman müstəntiq iş ilə əlaqədar olan müxtəlif suallar ilə şahidə müraciət edə bilər və şahid onları cavablandırmalıdır. Bu suallar qanunvericilikdə əksini tapmamışdır. Buna baxmayaraq əsas məsələ odur ki, onlar qanunvericiliyə, xüsusən də cinayət prosesinin prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Gələcək fəsilərdə dindirmənin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə ediləcək sual və danışiq üsullarından danışılacaqdır.

Şahid cinayət təqibi ilə bağlı halları sərbəst danışiq mərhələsində danışarkən çalışmaq lazımdır ki, onun sözü kəsilməsin. Əks halda fikri yayına bilər. Buna baxmayaraq şahidə “ümumiyyətlə dindirmə zamanı, siz danışarkən bəzi məsələləri dəqiqləşdirmək üçün sual verə bilərəm” deyilib xəbərdar edilməlidir ki, şahid bu hərəkəti “söz kəsmək” kimi qəbul etməsin. Lakin, çalışmaq lazımdır ki, bu mərhələdə zərurət olmadıqda müdaxilə edilməsin. Çünki, sərbəst danışiq mərhələsində şahid müstəntiq üçün məlum olmayan hallardan da xəbər verə bilər. Bu səbəbdən diqqətlə dinləmək lazımdır. Sual o zaman verilməlidir ki, həmin sual nəticəsində şahidin daha çox danışacağını güman etməyə əsas olsun. Bu zaman verilən suallar “ara suallar” hesab edilir və verilmiş məlumatın daha düzgün anlaşılmasına xidmət edir.

AR CPM-in 227-ci maddəsinə əsasən müstəntiq şahidi audio yazıdan, video və kino çekilişdən və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir.

Qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayan şahidlərin də dindirilməsinə yer vermişdir. AR CPM-in 228-ci maddəsinə əsasən yetkinlik

yaşına çatmayan şahid iş üçün əhəmiyyətli məlumatları şifahi və ya digər formada təqdim edə bilərsə, o, yaşından asılı olmayaraq dindirilə bilər.

Müstəntiq 14 yaşadək olan şahidi dindirən zaman müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakını təmin etməlidir. Bundan əlavə müstəntiq öz mülahizəsinə əsasən 16 yaşnadək olan yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsi müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə apara bilər. Həmin şəxslər dindirmənin başlanmasından əvvəl dindirmədə iştirak edə, müstəntiqin icazəsi olduğu hallarda müəyyən suallar verə bilərlər. Buna baxmayaraq müstəntiq verilmiş sualları rədd edə bilər və bu zaman rədd edilmiş suallar dindirmə protokolunda qeyd edilməlidir. CPM-in 228.3-cü maddəsinə əsasən həmin protokola, həmçinin dindirilmiş şəxsin və dindirmədə iştirak etmiş şəxslərin bütün qeydləri daxil edilməlidir.

Müstəntiq məsuliyyət barədə xəbərdarlığı yalnız 16 yaşdan yuxarı şahidlərə edə bilər. Beləliklə, müstəntiq 16 yaşa çatmayan şahidə ifadə verməkdən imtinaya, ifadə verməkdən boyun qaçırmaya və bilə-bilə yalan ifadə verməyə görə cinayət məsuliyyəti barədə xəbərdarlıq etmir, yalnız ona həqiqəti danışmaq vəzifəsi izah edilir.

Dindirmənin subyektdə görə digər növü isə duyğu üzlərinin qabiliyyəti məhdud olan şəxslərin dindirilməsidir. Görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan şahidin dindirilməsi üçün həmin şəxslərin “danışığını” başa düşən və ya onunla işarələr vasitəsilə danışan şəxsin iştirakı vacibdir. AR CPM-in 229.3-cü maddəsinə əsasən görmə, eşitmə və nitq qabiliyyəti məhdud olan və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkən şahidin dindirilməsində onun qanuni nümayəndəsi və nümayəndəsi iştirak edə bilər. Əgər şahid ruhi və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkərsə bu zaman onun dindirilməsi üçün həkimin icazəsi lazımdır. Həkim prosesin aparılmasına öz razılığını bildirdikdən və bunu məqbul saydıqdan sonra həmin şahidin dindirilməsində

iştirak etməli və bunun üçün həmin şəxslərin dindirilməsi zamanı mütləq olaraq həkimin iştirakı müstəntiq tərəfindən təmin edilməlidir.

Diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, bu cür şəxslərdə qeyri-verbal nitq qabiliyyəti daha yüksək inkişaf edir. Bu səbəbdən onların bədən dilindən dürüst məlumat əldə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə şahidin dindirilməsində taktiki üsullardan istifadə edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman şahidin verdiyi məlumatların həqiqiliyi müəyyən edilə bilsin.

Zərərçəkmiş şəxslərin dindirilməsi. Zərərçəkmiş şəxslərin dindirilməsi qanunvericilikdə əksini tapmışdır. Belə ki, ona aid qaydalar şahidin dindirilməsi ilə əlaqəli olan qaydalar ilə eynilik təşkil edir.

Fərqli məqam zərərçəkmiş şəxsin güclü emosional vəziyyətindən irəli gəlir. Bir sıra hallarda zərərçəkmiş şəxs müəyyən səbəblərdən doğru ifadə vermir, işin mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərini demir, yaxud ifadə verməkdən yayınmağa çalışır. Buna səbəb zərərçəkmiş şəxsin özünün hər hansı qeyri-qanuni hərəkətinin ifşa olunmasından, nüfuzdan salan məlumatların yayılmasından qorxması və s. aid ola bilər. Xüsusilə də zorlama cinayətlərində zərərçəkmiş tam ifadə vermir. Bu da əksər hallarda, onun müstəntiqdən çəkinməsindən, utanmasında, habelə intim həyatına dair məlumatların yayılmasını istəmədiyindən irəli gəlir. Hər bir halda müstəntiq belə səbəbləri aşkar etməli, imkan daxilində onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməli və zərərçəkmiş şəxsin doğru ifadə verməsinə nail olmalıdır⁶.

Şübhəli şəxsin dindirilməsi. Şübhəli şəxsin dindirilməsi üçün ilk növbədə onun tutulması və ya barəsində qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsi barədə qərarın verilməsi lazımdır. Həmin göstərilmiş qərar şübhəli şəxsə elan edildikdən sonra dindirmə aparılır.

Şübhəli şəxs tutulan zaman dindirmədə öz ifadələrini müdafiəçinin iştirakı ilə verə bilər. Əgər şübhəli şəxs bu hüquqdan istifadə etmək istəyərsə müstəntiq mütləq olaraq şəxsin istəyini həyata keçir-

⁶ Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. *Kriminalistika dərslik. Bakı: "Qanun" yayın evi, 2010, 752 s.*

məli, onu müdafiəçi ilə təmin etməlidir. Əks halda şübhəli şəxs dindirilə bilməz. Əgər dindirilərsə bu zaman şəxsin verdiyi ifadələr məhkəmə baxışı zamanı sübut kimi qəbul edilə, baxıla bilməz. Həmin ifadələr yalnız o halda sübut qismində qəbul edilə bilər ki, müdafiə tərəfi onların sübut qismində qəbul edilməsi barədə vəsatət versinlər.

Bütün bu qaydalara əməl edildikdən sonra şübhəli şəxsin dindirilməsinə başlanıla bilər. Şübhəli şəxsi dindirməmişdən əvvəl müstəntiq ona şübhənin mahiyyətini izah etməlidir. Şübhəli şəxsin ifadə verməkdən imtina etməsi məsuliyyət yaratmır və bu barədə müstəntiq şübhəli şəxsə məlumat verməlidir. Bundan əlavə şübhəli şəxsin digər hüquqları müstəntiq tərəfindən izah olunmalıdır. Digər şəxslərdə olduğu kimi müstəntiq dindirmə prosesi zamanı şübhəli şəxsi audio yazıdan, video və kino çekilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi CPM-in 234-cü maddəsində əksini tapmışdır. Həmin şəxsin dindirilməsi nəticəsində onun həqiqətən təqsirli olub-olmaması, başqa digər cinayətlər ilə əlaqəsinin olub-olmaması və digər əhəmiyyətli hallar aşkar edilir.

AR CPM-in 233-cü maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edildikdən dərhal sonra müstəntiq şəxsin dindirilməsini mütləq olaraq aparmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı şübhəli şəxsə olduğu kimi müdafiəçi iştirak edə bilər. Əgər təqsirləndirilən şəxs bu hüquqdan istifadə etmək istəyərsə müstəntiq mütləq olaraq onun istəyini həyata keçirməli, onu müdafiəçi ilə təmin etməlidir. Əks halda təqsirləndirilən şəxs dindirilə bilməz.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi adətən gündüz vaxtı (*bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır ki, barəsində ətraflı məlumat veriləcəkdir*) və ibtidai araşdırmanın aparıldığı yer üzrə aparılmalıdır. Yalnız təxirəsalınmaz hallar olduqda onun dindirilməsi gündüz vaxtı aparılmaya bilər və zəruri hallarda təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer üzrə aparıla bilər. Şübhəli şəxsə aid olan qaydalara uyğun olaraq təqsir-

ləndirilən şəxs digər şəxslərdən ayrılıqda dindirilir və müstəntiq onun digər şəxslər ilə ünsiyyətdə olmaması üçün tədbirlər görməlidir.

AR CPM-in 233-cü maddəsinə əsasən təqsirləndirilən şəxs ona elan edilmiş ittihamın mahiyyəti, habelə iş üçün əhəmiyyətli olan hallar üzrə dindirilir. Dindirməyə başlamazdan əvvəl müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ona elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilib-bilmədiyini aydınlaşdırmalıdır. Bundan əlavə dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxs susarsa, ifadə verməzsə, suallara cavab verməzsə onun bu hərəkətləri özünü təqsirli bilməsi kimi qiymətləndirilə bilməz. Dindirməyə başlayan zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə ona elan edilmiş ittiham üzrə və özünün mülahizələrinə görə cinayət işi üçün əhəmiyyətli olan digər hallar üzrə ifadələr verməyi təklif edir. Bundan əlavə digər şəxslərdə olduğu kimi müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi dindirən zaman audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edə bilər.

Bütün bunlardan əlavə dindirməni subyektin yaş xüsusiyyətlərinə görə yetkinlik yaşına çatmayan (*azyaşlı*) və yetkinlik yaşına çatmış insanların dindirilməsi, ardıcılığına görə ilkin və təkrar (*ilkin dindirmə zamanı verilən məlumat tam olmadıqda, ifadələr arasında ziddiyyət olduğda və s. hallarda aparılır*), məzmununa görə əsas və əlavə, iştirakçıların tərkibinə görə müdafiəçinin, müəllimin, qanuni nümayəndənin, tərcüməçinin iştirakı ilə aparılan dindirmələrə, formasına görə hadisə yerində dindirmə və üzləşdirməyə ayırmaq olar. Bundan əlavə dindirilənin tutduğu mövqedən asılı olaraq dindirmə düzgün ifadələr verən, bilib-bilə yalan ifadələr verən və vicdanlı yanıqlıma nəticəsində həqiqətə uyğun olmayan ifadələr verən şəxsin dindirilməsinə bölünür⁷.

Dindirmə şəraitdən asılı olaraq münaqişəli və münaqişəsiz istintaq şəraitində dindirməyə bölünür. Münaqişəsiz şəraitdə dindirilən şəxs suallara cavab verir, doğru şəkildə ifadəsini bildirir, hər hansı

⁷ Cinayət prosesində dindirmə. <http://www.zim.az/elmi-meqaleler/4582-cinayt-prosesind-dindirm.html>

uzaqlaşmaya və ya yalan ifadələrə yol vermir. Münaqişəli şəraitdə isə bunun əksinə şəxs yalan ifadə verir, ifadələri gizlədir, istintaq üçün çətinlik yaradır, ədəb qaydalarına əməl etmir və s. hərəkətlər ilə maneçilik yaradır.

1.2. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində dindirmə istintaq hərəkəti

I Şəxslərin dindirmə üçün çağırılması taktiki olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların çağırılma formasından asılı olaraq, şəxs ilə müstəntiq arasında yaranan psixoloji kontakt da müxtəlif olur. Bu psixoloji kontakt ilkin olaraq danışiq mərhələsində yaranır. Psixoloji araşdırmalara görə şəxs bir insanı ilk saniyələrdə gördüyü kimi, daha doğrusu onun üzərində yaratdığı təəssürata uyğun olaraq xatırlayır. Əgər ilk saniyədən şəxs digərinə kobud insan kimi görünərsə, söhbətin davamında da bu düşüncə eyni qaydada davam edəcəkdir (*sonradan dəyişmə ehtimalı var*). Bu səbəbdən ilk münasibətin qurulması çox mühümdür.

AR CPM-ə görə şəxslər çağırış vərəqəsi və ya çağırışın məzmununun yazılı şəkildə ötürülməsini təmin edən digər vasitələr ilə çağırılı bilər. Fikrimizcə, insanların zəng edərək telefon ilə çağırılması psixoloji kontaktın qurulması üçün faydalı ola bilər. Buna baxmayaraq baş verə biləcək hər hansı qeyri-qanuni və riskli halların aradan qaldırılması üçün qanunvericilikdə çağırış qaydalarının bu formada müəyyən edilmişdir.

Şəxslərin çağırılması zamanı onun çağırış yerinə gələ biləcəyi ehtimalı, olduğu yer ilə idarə arasında olan məsafənin müəyyən olunması gözdən yayınmamalıdır. Bütün bunlar ifadələrin təhrif edilməsinin qarşısını ala bilər (*bu da öz növbəsində prosessual hərəkətlərdə hər hansı gecikmələrə yol verilməməsinin əhəmiyyətini göstərir*). Əgər şəxs müəyyən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olursa, həmin müəssisənin müdiriyyəti ilə ilk öncə əlaqənin saxlanması, maneələrin aradan qaldırılması önəmlidir ki, bu da öz növbəsində çağırış yerinə vaxtında və ya ümumiyyətlə gəlməmək üçün deyilə biləcək bütün bəhanələrin aradan qalxmasına kömək ola bilər.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 208-ci maddəsinə əsasən şəxslər dindirməyə digər ünsiyyət vasitələri ilə də çağırılı bilərlər. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 97-ci maddəsində birbaşa olaraq

çağırışın telefon vasitəsilə aparılmasına açıq icazə vardır. Bundan əlavə digər xarici ölkələrin qanunlarında çağırış vərəqində şəxsin gəlmədiyi halda zorla gətiriləcəyi barədə xəbərdarlığın edilməsi barədə normalara da rast gəlinir. Şəxs üzərində müəyyən təzyiq yarada biləcəyi ehtimalından bu hərəkətin edilməsi bəlkə də doğru olmaz. Fikrimizcə, bəzi hallarda xüsusi kateqoriyalı şəxslərin dindirməni aparan şəxs ilə birlikdə gəlməsi daha faydalı ola bilər (*yaşlılar, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər və s.*).

II Dindirmə istintaq hərəkəti ilə bağlı olan digər mühüm məsələ həmin hərəkətin aparılması müddətidir. Müddətin çox olması işgəncə xarakteri daşıyır və faydalı olacağı təəssüratı yaranmır. Bu səbəbdən birbaşa olaraq müddətin müəyyən edilməsi mühümdür.

AR CPM-də bununla bağlı xüsusi bir normaya rast gəlinmir. Bu da dindirmənin istənilən müddət ərzində aparıla biləcəyi barədə ilkin təəssürat yaradır. Buna baxmayaraq onun uzun müddət aparılması məqsədə uyğun deyil və 2-4 saat civarında həyata keçirilməsi daha faydalı ola bilər.

Rusiyanın CPM-in 297-ci maddəsinə görə dindirmə davamlı olaraq dörd saatdan artıq aparıla bilməz (*ümumi olaraq sutka ərzində 8 saatı keçməməlidir*). Əgər müəyyən fasilə verilərsə yemək və istirahət üçün bir saat vaxt ayrılır və daha sonra dindirmə davam etdirilir. Bəzi tibbi əlamətlər olduqda isə dindirilmənin müddəti həkimin rəyi əsasında müəyyən edilir. Qırğızıstan, Özbəkistan Respublikasının qanunvericiliyində də müddətlər eyni qaydada müəyyən edilmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 209-cu maddəsində Rusiyada olduğu kimi eyni müddətlər nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən dindirmə davamlı olaraq dörd saatdan artıq davam edə bilməz. Buna baxmayaraq orada bəzi şəxslər barəsində müddətin azaldığını görürük. Belə ki, hamilə qadın və ya himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan uşağı olan qadın; əlli səkkiz və yuxarı yaşda olan qadınlar; altmış üç və yuxarı yaşda olan kişilər barəsində fasiləsiz dindirmə üç saatdan, dindirilmənin ümumi müddəti isə beş saatdan çox olmamalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin dindirilməsi gün ərzində aparılır və fasiləsiz olaraq gündə iki saatdan, ümumilikdə isə dörd saatdan artıq davam edə bilməz. Aşkar yorğunluq müəyyən edildikdə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin dindirilməsinə həmin müddət bitməmiş son verilir.

III AR CPM-də təkrar və əlavə dindirmə qaydalarına rast gəlinmir. Buna baxmayaraq onun qadağan edilməməsi, əlavə və təkrar dindirmələrin aparıla biləcəyini göstərir. Bəzi xarici dövlətlərin qanunvericiliyində bu məsələyə xüsusi olaraq toxunulmuş və onun aparılma qaydaları göstərilmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 211-ci maddəsinə əsasən əlavə dindirmə, dindirilən şəxsin əvvəl verdiyi ifadələr aydın olmadıqda və dəqiqləşdirməyə ehtiyac yarandıqda, yeni suallar ortaya çıxdıqda həyata keçirilir. Təkrar dindirmə isə əvvəlki dindirmənin prosessual qaydaları əhəmiyyətli dərəcə pozulduqda, dindirilən şəxs əvvəlki ifadələrdən imtina etdikdə və yeni sübutlar təqdim etməyə hazır olduqda həyata keçirilir.

Özbəkistan Respublikasının CPM-in 108-ci maddəsində yuxarıdakından fərqli olaraq əlavə dindirmənin şərtləri bir qədər artırılmışdır. Belə ki, əlavə dindirmə, dindirilmənin müddəti dindirilən şəxsə məlum olan bütün faktlar üzrə ifadə vermək üçün kifayət etmədikdə; dindirilən şəxs əvvəlki ifadəsinə əlavə etmək və ya dəyişdirmək arzusu bildirdikdə; dindirilən şəxsə yeni və ya dəyişdirilmiş və ya əlavə ittiham irəli sürüldükdə; prokuror, müstəntiq tərəfindən əvvəllər dindirilmiş şəxsin ifadələrinin, yazılarının düzgünlüyünün yoxlanılmasını zəruri hesab edildikdə; işə yeni baxan müstəntiq əvvəllər dindirilmiş şəxsin ifadələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün əlavə dindirmə aparmaq qərarına gəldikdə; əvvəllər dindirilənlərə qarşı yeni əhəmiyyətli suallar yarandıqda həyata keçirilə bilər.

IV İbtidai araşdırma zamanı dindirmədən fərqli olaraq məhkəmə icraatında dindirmə zamanı yönəldici suallardan istifadə edilməsinə qanun-da bir mənalı olaraq qadağa qoyulmuşdur. Hansı səbəbdən

ibtidai araşdırmada dindirmə qaydalarını nəzərdə tutan normalarda birbaşa olaraq bu qadağanın olmadığını deyə bilməsək də, yönəldici sualların zərərli olduğunu bildirə bilərik. Yönəldici suallar dedikdə, gözlənilən cavabın birbaşa və ya dolayı göstəricisini ehtiva edən suallar başa düşülür. Buna baxmayaraq yönləndirici suallardan bəzi hallarda (*dəqiqləşdirmə və s.*) istifadə edilə biləcəyini düşünürük, lakin alternativ sual növlərindən istifadə etməklə də şəxslərdən məlumatları almaq mümkündür. Bəzi xarici dövlətlərin qanunvericiliyində (*Rusiya, Özbəkistan, Qırğızistan*) ibtidai araşdırmada dindirmə zamanı yönəldici sualların qadağan edilməsini göstərən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

V Dindirmə zamanı yazan texniki vasitələrdən istifadə edilməsinin mühüm önəmi vardır. Buna baxmayaraq hər zaman onlardan istifadə edilmir və ya müstəntiqin istəyinə buraxılır. Buna baxmayaraq Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 210-1-ci maddəsinə əsasən dindirmə zamanı mütləq şəkildə elmi-texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir. Videoçəkmə vasitənin də texniki vasitə olduğunu qəbul edərək, dindirmə zamanı video çekilişdən istifadə edilməsinin mütləq olduğunu deyə bilərik.

VI Dindirmə zamanı dindirilən şəxsin əvvəl verdiyi ifadələrin elan edilməsi də mümkündür. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 104-cü maddəsinə əsasən əvvəlki dindirilmə zamanı əldə edilən ifadələr yalnız hazırkı dindirmədə verilən ifadə dinlənildikdən, qeydə alındıqdan və dindirilən şəxs tərəfindən imzalandıqdan sonra, indiki və əvvəlki dindirmələrdə verilən ifadələr arasında əsaslı ziddiyyətlər yarandıqda, dindirilən şəxs məhkəmədə ifadə verməkdən imtina etdikdə və dindirilən şəxs olmadan işə baxıldıqda yol verilir.

VII Rastlaşdığımız digər fərqli məsələ aldadıcı vədlərin verilməsinə münasibətdə açıq qadağanın qoyulmasıdır (*Türkiyə cəza mühakiməsi qanunu*). Birbaşa olaraq qanunda bu qadağanın mövcudluğu diqqətin ona yönəlməsinə və şəxslərin bu cür qanunsuz hərəkətlərdən uzaq durmasına səbəb ola bilər.

1.3. Dindirmənin mərhələləri

I Dindirmə istintaq hərəkəti ibtidai araşdırma zamanı məlumatların əldə edilməsi baxımından daha çox informasiya əldə etməyə kömək olan istintaq hərəkətlərindən biridir.

İnformasiya mənsəcə latın sözü olub izah etmə, şərh etmə, məlumat vermə mənasını daşıyır. İnformasiya dedikdə, ifadə olunma formasından asılı olmayaraq insanlar, canlılar, cansızlar, faktlar, hadisələr, proseslər və s. haqqında olan məlumat və biliklər başa düşülür⁸.

İnformasiyaların əldə edilməsi üçün hadisə yerinə baxış, axtarış, götürmə istintaq hərəkətlərinin, ekspertizanın təyin edilməsinin və s. mühüm önəmi vardır. Onların daxilində də xüsusi yeri dindirmə tutur. Dindirmə zamanı müstəntiq ilə dindirilən şəxs arasında psixoloji kontakt qurulur. Psixoloji kontakt müstəntiq və dindirilən şəxs arasında qurulan elə bir münasibətdir ki, bu zaman müstəntiq müəyyən üsullardan istifadə etməklə şəxsdən daha rahat informasiya əldə edir. Psixoloji kontakt əsasən dindirmə zamanı qurulsa da onun dindirmədən əvvəl qurulması daha mühümdür. Ümumiyyətlə dindirməyə başlamazdan əvvəl şəxs ilə müsbət formada münasibət qurulmalıdır. Bu zaman yaranan münasibət dindirməyə yön verməyə kömək ola bilər. Şəxsin xarakteri, hansı işlərlə məşğul olması, ailə vəziyyəti və s. haqqında ilkin olaraq məlumat əldə etmək, daha sonra şəxs ilə görüşmək və onun istintaq hərəkətini aparan şəxsə güvənməsini təmin etmək lazımdır.

Dindirmə müəyyən mərhələlərə bölünür ki, həmin mərhələlərə dəqiq şəkildə diqqət etmək dindirmənin keyfiyyətinə təsir edir. Əks halda dindirilən şəxs ilə ünsiyyətin qurulması çətinləşə, ifadələrin alınması zamanı müəyyən qüsurlar yarana bilər. Beləliklə, dindirmə 3 mərhələyə bölünür. Bunlara dindirməyə hazırlıq, dindirmənin aparılması və dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi mərhələləri aiddir.

⁸ *İnformasiya anlayışı.* <https://kayzen.az/blog/informatika/2454/informasiya-anla-yisi.html>

Hazırlıq mərhələsi dindirmənin uğurla başa çatmasına təsir edir. Hazırlıq mərhələsində əldə edilən məlumatlar və əməl edilən qaydalar dindirmənin digər mərhələlərin doğru və faydalı şəkildə keçirilməsinə təsir edir.

Dindirmənin hazırlıq hərəkətlərinə aşağıdakılar aid edilir⁹:

- a) cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi.
- b) dindirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması və öyrənilməsi.
- c) dindirməyə çağırış qaydasının müəyyən edilməsi.
- d) dindirmənin yerinin və vaxtının müəyyən edilməsi.
- e) dindirmə zamanı tətbiq ediləcək texniki vasitələrin hazırlanması.

Bundan əlavə dindirmə zamanı dindirilən şəxsin kimin iştirakı ilə dindirilməli olduğu, sualların qurulması, şəxslərin hansı ardıcılıq ilə dindirilməli olduğu və s. müəyyən edilməlidir.

Cinayət işinin materiallarının öyrənilməsi çox mühümdür. Belə ki, əks halda dindirilməli olan şəxs barədə məlumatlar daha gec (*dindirmə zamanı*) əldə edilə, müşahidə edilib öyrənilə bilər ki, bu da işin müstəntiq tərəfindən gec başa düşülməsinə, uyğun taktikanın seçilməsində ləngiməyə səbəb ola bilər. Lakin, hazırlıq zamanı materiallar öyrənilərsə, dindirmənin keçirilməsi trayektoriyası anlaşıla və nəticədə hansı taktika və üsullardan istifadə edilməklə dindirmənin aparılması olduğu müəyyən edilə bilər. Bundan əlavə materialın, ifadələrin dəqiq öyrənilməsi gələcəkdə baş verə biləcək yalan ifadələrin aydınlaşmasına səbəb ola bilər. Belə ki, nəticədə müstəntiq ifadələr arasında olan ziddiyyəti asanlıqla anlaya bilər.

Dindirmə istintaq hərəkətini aparmaq üçün ilkin hazırlıq mərhələsində dindirilən şəxsin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi mühümdür. Şəxsiyyətin müəyyən edilməsi zamanı – subyektin cinayət törədilməsindən əvvəl möv-cud olan **həyat şəraiti** (*yaşayış yeri, məişət şəraiti*,

⁹ Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslük. Bakı: "Qanun" yayın evi, 2010, 752 s.

sosial vəziyyəti, peşəsi, ailə vəziyyəti, özünün və ailə üzvlərinin fiziki və psixi sağlamlığı, ailəyə münasibəti, özünün və ailə üzvlərinin vərdisləri, alkoqol və ya narkotik meyilliyi və s.), **şəxsiyyətin istiqaməti** (işə, təhsilə və ailəyə münasibəti, daimi iş yerinin olub-olmaması, özünü dolandırma bilmə imkanı, ixtisaslaşmaya və yüksək vəzifəyə meyilliliyi, əsas maraqları, gələcəyə planları, cari yaşam tərzinə verdiyi qiymət və s.), **intellektual istiqamətləri** (təhsil səviyyəsi, bilik ehtiyatları, təhlil qabiliyyəti, yaddaşın xüsusiyyətləri, dəqiqlik, yadda saxlamanın yüngüllüyü və möhkəmliyi, təsəvvürün keyfiyyəti, fantaziya meyillilik və s.), **subyektin xarakteri** (şəxsi həyatına münasibəti, şəxsiyyətə hörmət etmə imkanı, xeyirxahlıq bacarığı, mənəvi imkanları, kobudluq və ya digər mənfi xüsusiyyətləri, maddi dəyərlərə münasibəti, israfçı və ya tamahkar olması, qərar qəbul etmə bacarığı və s.), **subyektin emosional vəziyyəti** (affektiv partlayışlara meyillilik, əhval-ruhiyyəsi, emosiyalarını idarə etmə bacarığı), **qrupda vəziyyəti** (lider və ya təbəci olma istəyi, qruplarda iştirak etmə zamanı özünə hansı yeri tutması və ya tutmaq istəməsi) və şəxsin davranışlarında olan hər hansı qəribəliklər nəzərə alınmalı, araşdırılmalıdır¹⁰.

Şəxsin dindirməyə çağırılması ilə bağlı diqqət edilməli məsələ dindirmənin başlama vaxtının müəyyən edilməsidir. İdarəyə gəlmək üçün vaxt elə tərzdə qoyulmalıdır ki, şəxs dindirməyə mənfi təsir edəcək hallar yarada bilməsin. Bu səbəbdən onun harada olduğu, nə qədər müddətə gələ biləcəyi müəyyən edildikdən sonra, çağırış vərəqəsinin ona çatmasından qısa müddət ərzində idarəyə gəlməsi təmin edilsin. Əgər gec olarsa şəxs yalan danışmaq üçün müəyyən uydurma hekayələr qura bilər və ya ifadələri təhrif edə bilər. Çünki, çağırış vərəqəsinin şəxsə təhvil verilməsi istər-istəməz onda qorxu yarada bilər.

Dindirmənin hazırlıq hərəkətlərindən digəri olan dindirmənin keçirmə vaxtı və yerinin seçilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bəzi hallarda onların doğru seçilməməsi hətta şəxsin ifadələrində çox

¹⁰ İ. Abbasova, G. Rzayeva. *İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri*, Bakı: "Adiloğlu", 2008, 156 s.

böyük qüsurların yaranmasına səbəb ola bilər (*dindirmənin təyin edilməsi üçün uyğun vaxtın seçilməsi və şəxslərin hansı ardıcılıqla dindirilməli olduğu barədə 2.5-ci yarım fəsildə geniş şəkildə məlumat verilmişdir*).

Dindirmə istintaq hərəkətinin aparılmalı olduğu yerin müəyyən edilməsi hazırlıq zamanı edilməli olan hərəkətlərdən biridir. Statusundan asılı olmayaraq subyektlər istintaq zamanı istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə dindirilir. Buna baxmayaraq bəzi şəxslərin (*şahid, təqsirləndirilən şəxs*) dindirilməsini zəruri hallarda onun olduğu yer üzrə də aparmaq mümkündür. Dindirmənin şəxsin olduğu yer üzrə aparılması, istintaq hərəkətinin aparıldığı yer üzrə, idarədə aparılmasından daha faydalı ola bilər. Bunun səbəbi dindirilən şəxsdə rahatlığın təmin edilməsi, onu olduğu yer üzrə dindirdikdə daha çox emosional təsir etməyin mümkün olduğu, digər səbəb isə şəxsin özünü daha rahat tanıma bilməsidir (*insan öz ərazisində “əsl üzünü” daha yaxşı göstərə bilər*).

Hazırlıq zamanı müstəntiq dindirmə üçün normal şərait yaratmalıdır. Otağın tərtibatı, masaların quruluşu və s. önəmli elementlərdəndir. Daha sonra şəxsin gərginliyini aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün onunla müsbət tərzdə ünsiyyət və münasibət qurmaq önəmlidir. Şəxsə hüquq və vəzifələri başa düşülən tərzdə izah edilməli və prosesdə iştirak etməyə həvəsləndirilməlidir. Hüquq və vəzifələrin izah edilməsi qanunvericiliyin müstəntiq üzərinə qoyduğu vəzifə olduğu kimi həm də psixoloji üstünlükləri vardır. Bu zaman dindirilən şəxsdə müstəntiqin işdə mənfi marağı olmadığı təəssüratının yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, şübhəli şəxsin susmaq hüququnun olması müstəntiq üçün ilk baxışda faydalı görünməyə bilər. Buna baxmayaraq şəxsə “sizin susmaq hüququnuz var” deməsi, müstəntiqə qarşı güvən, etibar yarada və müstəntiqin ədalətli, obyektiv olduğunu göstərə bilər.

Dindirmə zamanı hazırlanmalı olan digər texniki vasitələr video və ya kino çəkən, audio və ya digər yazan vasitələrin hazırlanmasıdır.

AR CPM-in müvafiq maddələrinə əsasən müstəntiq şəxsləri audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir. Bu çox mühüm bir səlahiyyətdir ki, qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Müstəntiqlərin bütün dindirmədə texniki vasitələrdən, xüsusən də video-kameralardan istifadə etməsi məqsəduyğundur. Xüsusən də jest və mimikaları analiz etmək üçün təkrar-təkrar video görüntülərə baxmaq çox faydalı olacaqdır. Bəzi ölkələrdə dindirmə üçün hazırlanmış otaqlarda, prosesi qeydə alan kameralardan istifadə edilir. Bu həm qeyri-etik davranışların qarşısını alır, həm də bütün proseslərin qeydə alınmasını özündə ehtiva edir. Bütün bunlara baxmayaraq yuxarıda dindirməni şəxsin olduğu yer üzrə aparılmasının önəminə toxunduq. Bu zaman video çəkiliş vasitələrindən istifadə etmək əlbəttə ki, çətinlik yaradır. Lakin, hər iki taktiki hərəkət önəmli olduğu üçün onların hər birinə müraciət etmək lazımdır. Xüsusilə əhəmiyyətli insanları video çəkiliş vasitələrindən istifadə etmək şərtilə müəyyən olunmuş otaqlarda dindirmək və ya dindirilən şəxsləri ilk dəfə video çəkən vasitədən istifadə etməklə dindirdikdə, növbəti dəfə onu olduğu yer üzrə dindirmək olar. Bundan əlavə, video çəkən vasitələri (*buna smartfonlar da nümunədir*) istintaqı aparan şəxsin öz üzərində aparması da mümkündür.

Dindirmə zamanı dindirilən şəxsin yanında həkim, müəllim, vəkil, valideyn və s. iştirak edə bilər. Onların iştirakı bəzi hallarda hüquq kimi nəzərdə tutulsa da, digər hallarda vəzifə olaraq müəyyən edilmişdir. Bu səbəbdən müstəntiq həmin halları aydınlaşdırmalıdır. Bundan əlavə iştirak edən şəxsin dindirmənin uğurlu həyata keçməsinə səbəb olacaq hər hansı bir mənfi hərəkətin olmamasına çalışmalı və iştirak edən şəxsə nəzarət etməlidir.

Dindirməyə zamanı bütün bu məlumatları, metodları tətbiq etmək üçün xüsusi sistemə ehtiyac yaranır. Həmin sistemin müəyyən edilməsi isə xüsusi planın hazırlanmasını zəruri edir. Hazırlanmış plan əsasında yuxarıda sadalan hallar aydınlaşdırılır və dindirmənin gələcək taleyi müəyyən edilir. Bütün hazırlıq hərəkətlərinə əməl etdikdən

sonra müəyyən suallar hazırlanmalıdır (*sualların hazırlanması və onların xarakteristikası barədə 3.2-ci yarım fəsildə ətraflı məlumat verilmişdir*). Həmin sualların hazırlanması hazırlıq zamanı əldə edilən məlumatlardan çox asılıdır. Buna baxmayaraq qiyabi məlumat əldə edilmiş şəxs ilə əyani olaraq görüşdükdə müəyyən fərqliliklər ola bilər. Lakin, bu dinamiklik sualların hazırlanmalı olması həqiqətini inkar etmir.

İşçi mərhələsi hazırlıq mərhələsindən asılıdır. Hazırlıq mərhələsinə aid bütün qaydalara əməl etdikdən sonra artıq dindirmənin həyata keçirilməsi mərhələsi başlayır. İlk öncə onu bildirək ki, işçi mərhələsinin uğurlu olması dindirmədə istifadə edilə biləcək taktiki üsullardan asılıdır (*geniş fəsillərdən biri sırf həmin taktiki üsulların xarakteristikasına ayrılmışdır*).

Dindirmə zamanı istifadə edilən taktikalar eyni olmur. Buna səbəb dindirmənin fərdi xarakter daşması, orada iştirak edən şəxslərin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Bu səbəbdən dindirməyə taktiki yanaşma tərzı də bir-birindən fərqlənməlidir. Onların seçilməsi müstəntiq tərəfindən həyata keçirilir. Seçilən metodlar mütləq şəkildə qanunvericiliyə uyğun olmalı, ümumi prinsiplər ilə ziddiyyət yaratmamalıdır. Dindirilən şəxsə qarşı hər hansı fiziki təsir göstərmək, şantaj, təhqir etmək, onlara işgəncələr vermək və s. qeyri-insani hərəkətlərə əl atmaq birbaşa olaraq qadağandır və bu hallara əl atan şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Onun digər zərəri hüquq mühafizə orqanlarına olan etimadın azalmasıdır ki, bu da məsuliyyətin daha da ağırlaşmasına haqlı şəkildə səbəb olmalıdır.

İşçi mərhələsində dindirilən şəxs ifadə verir. Bu ifadələr doğru, təhrif edilmiş və yarımcıq olmaqla 3 yerə bölünür. Bu səbəbdən də şəxsin yarımcıq və təhrif edilmiş ifadə verməsinə şərait yaratmamaq lazımdır. Bütün bunlar cinayət prosesinə, cinayətin açılmasına mənfi təsir göstərə bilər.

Dindirmədə hər zaman, hər kəs ifadə vermək istəməyəcəkdir. Bəzi şəxslər iş ilə bağlı xüsusi əlaqə və marağı olmadığı üçün rahat

şəkildə ətraflı izah verəcək, buna baxmayaraq digər şəxslər, qorxu, tamah, qəzəb, sevgi və s. amillərdən asılı olaraq ifadə verməkdən boyun qaçıрмаğa çalışacaqdır. Bu səbəbdən həmin şəxslərə şəxsiyyətindən asılı olaraq müəyyən metodlar ilə yanaşmağa ehtiyac yaranır.

Dindirmə zamanı tərəflər arasında “münaqişə” yaranır. Bu o zaman yaranır ki, şəxs dindirmənin normal gedişatına mənfi təsir göstərsin. Tərəflər dedikdə, dindirilən şəxs və dindirməni aparan hüquq mühafizə orqanının əməkdaşı başa düşülür. Həmin münaqişənin yaranmasının səbəbi dindirilən şəxsin ifadə vermək istəməməsi, təhrif edilmiş və ya yarımcıq ifadə verməsi, ədalətə zərbə vurmaq üçün dindirən şəxsə qarşı hər hansı bir zor tətbiq edilməsi, zor tətbiq etməyə cəhd edilməsi və ya şantajla əl atılmasıdır. Bütün bunların qarşısını almaq üçün müstəntiq ilk mərhələlərdən şəxs ilə xüsusi əlaqə yaratmalı (*xoş, mərhəmətli, obyektiv, ədalətli və s.*) və sona qədər bundan kənara çıxmamalıdır.

Şəxsin ifadəsinin ziddiyətli olması və ya digər şəxslərin ifadələri ilə uyğun olması onun doğru və ya yalan danışdığı haqqında tam olaraq məlumat vermir. Bu səbəbdən obyektiv olaraq araşdırmaq lazımdır. Şəxsin ifadələri arasında ziddiyət varsa, bu zaman onun dediklərinin bir hissəsi təhrif edilmiş ola bilər və ya şəxs təhrif edilmiş informasiya verdiyinin fərqinə varmaya bilər. Çünki, bəzi hallarda ifadə ilə digər sübutlar arasında ziddiyət yaranır ki, bu da onun təhrif edilmiş informasiya verdiyini deyil, xəbərsiz olduğunu və ya yanlış bildiyini göstərir. Bu səbəbdən ifadələr arasında ziddiyyət və uyğunluq olsa belə müstəntiq onların doğruluğunu aydınlaşdırmağa çalışmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi bəzi hallarda şəxs verdiyi ifadənin yanlış olduğunu bilmir. Məsələn gizli şəkildə başqa şəxs tərəfindən zərərli preparat qəbul etdirilən şəxs, haqlı şəkildə ondan istifadə etmədiyini deyə bilər. Buna baxmayaraq onun qanında maddə aşkar edilə bilər. Bu zaman əslində şəxs yalan danışmır, çünki xəbərsizdir. Bundan

əlavə bəzi hallarda şəxs fiziki problemlərindən asılı olaraq gördüklərini doğru şəkildə qavramaya bilər.

Bir qrup şəxsin ifadəsinin üst-üstə düşməsi onların eyni ifadənin verilməsi barədə razılığa gəldiyini göstərə bilər. Xarici ölkələrin təcrübəsində bu zaman ifadə verən şəxslərin suala nə qədər müddət ərzində cavab verdiyi əsasında doğru və ya yanlış ifadə verdiyini aşkar etmək ilə bağlı metod nəzərdə tutulmuşdur. Bir qrup şəxs (*məs: 4 nəfər*) eyni suala eyni cavabı vermişdirsə və bu cavabı 1 saniyədən tez bildirmişdirsə, çox böyük ehtimal hər biri yalan danışır, yəni əvvəlcədən razılaşıblar.

Dindirmədə ən mühüm tərəf dindirilən şəxsdir. Çünki, məlumatların əksər hissəsi onun sayəsində məlum olur. Müstəntiq isə vəzifə marağı olan şəxsdir. Həmin maraq şəxsi olmamaqla cinayət prosesinin uğurla nəticələnməsinə yönəlir. Bu səbəbdən müstəntiq fərdi yanaşmalar sayəsində, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada əlindən gələni etməli, şəxsdən mühüm məlumatları almalıdır. Bu səbəbdən müstəntiq elə üstün xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, insanlar ilə müsbət əlaqə yarada bilsin.

Dindirmədə dindirilən şəxsin yüksək önəmi olduğuna baxmayaraq onların dəyərsiz olduğu təəssüratını yaratmamaq lazımdır. Doğrudur ki, bu zaman ədalətin maraqları təmin olunur, lakin buna baxmayaraq şəxsin önəmli olduğu özünə göstərməlidir. Dindirməyə dəvət edilən şəxslərin (*xüsusi hallarda*) nəqliyyat vasitəsi ilə gətirilməsi, məcburi gətirilməyə ehtiyac yaranarsa yaşadığı ərazidə digərlərinin gözündə şərəf və ləyaqətinin aşağı salınmaması, xüsusi şəxslərin (*qorunmaya ehtiyacı olan şəxslər*) və yaxınlarının həyatlarının təhlükədən qorunulmasının təmin edilməsi çox mühümdür. Nəqliyyat vasitəsilə gətirmənin yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində tətbiq edilməsi, onların dindirilməsində daha çox faydalı ola bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların polislərə və ya digər əməkdaşlara olan xüsusi diqqəti və gələcəkdə polis olmaq istəyi nəticəsində hüquq

mühafizə orqanının əməkdaşı ilə birlikdə gəlməsi və xoş münasibət görməsi, özündə fərəh hissinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Dindirmədə dindirməni aparan şəxsin istifadəsi üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamış, lakin ona zidd olmayan metodlardan istifadə edilir. Qanunvericilikdə konkret olaraq göstərilməsə də, qadağa qoyulmadığını nəzərə aldıqda təkrar dindirməni bir metod hesab edə bilərik. Bu dindirmə metodu hər bir şəxsə tətbiq olunmur və zəruri hallarda istifadə olunur. Müstəntiq üçün xüsusi şübhə doğuran, ifadəsinin yalan olduğu təəssüratı yaranan, yenidən ifadə vermək istəyən və s. şəxslər təkrar dindirməyə cəlb olunurlar. Həmin şəxslərdən bəzilərinin öz istəyi olduğu üçün unutduğu məlumatları yenidən verir və bu adətən şəxsin iradəsi ilə həyata keçirilir. Şəxsin yenidən dindirilməsi ilə bağlı qərar olduğu halda isə müstəntiq ziddiyyətli halları dəqiqləşdirmək, əldə edilmiş yeni məlumat əsasında şəxsdən ifadə almaq məqsədilə onu təkrar dindirə bilər. Bu zaman arada olan ziddiyyətlər aşkar edilir, cinayət ilə bağlı yeni hallar ortaya çıxır. Bəzi yalan ifadə verən şəxslərin yalanının aşkar edilməsi üçün də təkrar dindirmədən istifadə edilir. Çünki, yalan ifadə verən şəxs uydurduğu hekayənin bütün hallarını ilk dəfə ifadə etdiyi kimi yadda saxlaya bilmir. Bu səbəbdən təkrar dindirmə vasitəsilə onun ilkin və sonrakı ifadələri arasında olan ziddiyyətlər aşkar edilir və yalan ifadə vermiş şəxs konkret sübutlar əsasında ifşa edilir.

Dindirmənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi dindirmənin işçi mərhələsində müəyyən taktikalardan istifadə etməklə məlumat əldə etdikdən sonra həyata keçirilir. CPM 234-cü maddəsinə əsasən dindirmənin nəticələrini rəsmiləşdirmək üçün protokol tərtib edilməlidir. Protokol həm qanunsuz hərəkətlərin qarşısını ala bilər, həm də nəticələrin qeydə alınmasına və ehtiyac olduqda yenidən oxunmasına xidmət edir. Protokol müstəntiq tərəfindən tərtib edilir və həmin protokolda qanunla nəzərdə tutulmuş məlumatlar göstərilir.

İfadələr və verilmiş suallara cavab birinci şəxs adından mümkün qədər hərfi şəkildə qeyd edilir. Bu zaman sözlərin ikimənəli olmamasına çalışmaq lazımdır. Əgər ikimənəli və ya anlaşılmaz söz işlədilsə, həmin sözün mənası, daha doğrusu hansı məna altında işlətdiyi dindirilən şəxsdən öyrənilməli və qeyd edilməlidir.

Dindirilən şəxsə öz ifadələrini əlyazma üsulu ilə vermək imkanı verilir və bu barədə müstəntiq protokolda qeyd aparılır. Müstəntiq şəxsə əlavə suallar verə bilər. Bu suallar və onlara cavablar protokola daxil edilir. Şəxsin dindirilməsi zamanı audio yazıdan, video və kino çəkilişdən, yaxud digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edildiyi halda müvafiq yazılar, çəkiliş lentləri və ya başqa məlumat daşıyıcıları protokola əlavə edilir.

Dindirmə qurtardıqdan sonra müstəntiq dindirilən şəxsi protokolla tanış edir. Dindirilən şəxs protokolda əlavələrin və düzəlişlərin edilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Bu düzəlişlər və əlavələr mütləq protokola daxil edilməlidir. Protokol dindirilən şəxs, müstəntiq və dindirmədə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən imzalanmalıdır.

Protokolun yazılma vaxtının və tərzinin də önəmi vardır. Bu barədə müəyyən fikir bildirmək olar. Təcrübəyə əsasən protokolun tərtib edilməsi zamanı, ilk öncə şəxsin sərbəst danışığına qulaq asılır, sonra onlar yazılır, ən sonda isə protokolda suallar qeyd edilir və şəxsin ona cavab verməsi istənilir. Sərbəst danışiq mərhələsində ifadələri dinləyən zaman paralel olaraq protokola qeyd edilməsi faydalı deyil. Çünki, bu zaman tərəflər arasında olan psixoloji kontakt itə, ifadə müstəntiq tərəfindən tam olaraq qavranılmaya bilər. Bu səbəbdən müstəntiq mühüm məsələləri qeyd dəftərində *(hər hansı bir yerdə)* qeydə almalıdır. Şəxs haqqında ümumi məlumatların *(ad, soyad, iş və s)* sonradan yenidən soruşulması mümkündür. Beləliklə, fikrimizcə sərbəst danışiq mərhələsində şəxsə diqqətlə qulaq asılmalı, deyilən mühüm məlumatlar qeyd edilməli, daha sonra şəxsin verdiyi ifadələr rəsmi olaraq protokola yazılmalı *(bu həm də şəxsin verdiyi ifadənin doğru olub-olmamasını göstərə bilər, belə ki, şəxsin bir müddət sonra*

əvvəl verdiyi ifadəni unutması, ondan şübhələnməyə əsas ola bilər), daha sonra suallar qeyd edilməli və şəxsin ona cavab verməsi təmin edilməlidir. Bundan əlavə çalışmaq lazımdır ki, şəxsin sərbəst danışmaq mərhələsi audio qeyd edici vasitələr ilə yazılsın və ehtiyac olduqda yenidən dinlənilsin (bu da həmin ifadənin ilkin formasını dinləməyə imkan verir).

Bunlardan əlavə belə bir fikirlər də vardır ki, müstəntiq dindirmə zamanı səsi yazıya çevirən vasitələrdən istifadə etsin və ya konkret olaraq ifadəni yazılması ilə məşğul olan digər şəxslər işə dəvət edilsin (*məhkəmə katibi kimi*).

II Dindirmə prosesində üzləşdirmənin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Üzləşdirmə hərəkəti iki şəxsin ifadələri arasında ziddiyyət yarandıqda həyata keçirilir. Bu zaman adətən hər iki şəxsin bir-birinə qarşı olan ittihamları fərqli olur. Bu zaman eyni suallar hər iki şəxsə verilir və onların bir-birinin qarşısında cavab verməsi təmin edilir. Digər hallarda müstəntiqin icazəsi ilə tərəflər özləri bir-birinə suallar ünvanlaya bilərlər.

Tərəflər arasında baş tutan üzləşdirmə hərəkətinin əsas məqsədi ifadələrin yoxlanılmasıdır. Bu zaman əsasən doğru və yalan ifadə verən tərəflər aşkar edilir, istintaqın keyfiyyətli aparılması təmin edilir. Üzləşdirmə öz xarakterinə görə fərqlənsə də, o da dindirmənin növü hesab edilir. Bu səbəbdən üzləşdirmə hərəkətinin həyata keçirilməsində dindirmə üçün nəzərdə tutulan metodlar istifadə etmək mümkündür.

Üzləşdirməyə hazırlıq zamanı üzləşdiriləcək şəxslər arasında olan münasibət müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə diqqət etmək lazımdır ki, qanuna uyğun olaraq həmin şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olmasının qarşısı alınsın. Çünki, bu zaman şəxs qabaqcadan müəyyən razılığa gələrək dindirmənin səmərəliliyin və mötəbərliyinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilərlər. Daha sonra onu demək olar ki, müstəntiq şəxslərin bir-birinə sual verməsinə icazə verdikdən

sonra onların yönləndirici suallardan istifadə etməməsinə nəzarət etməlidir.

III Qanunveriliklə nəzərdə tutulmuş növbəti hərəkət ifadələrin yerində yoxlanılmasıdır. İfadələrin yerində yoxlanılması şahid, zərər çəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin dəqiq məlum olan yerdə baş vermiş hadisə ilə bağlı ifadələrinin düzgünlüyünü müəyyən etmək və ya dəqiqləşdirmək məqsədi ilə aparılır. Müstəntiq ifadəsi yoxlanılan şəxsə birlikdə onun göstərdiyi yerə gəlir və ona əvvəllər haqqında ifadə verdiyi və ya hazırda verə biləcəyi şəraiti, habelə əşyaları göstərməsini (*və ya təsvir etməsini*) təklif edir. Bu halda dindirilmiş (*dindirilən*) şəxs hadisə yerinə gedən yolu, əvvəllər haqqında ifadə verdiyi və ya hazırda ifadə verə biləcəyi şəraiti və əşyaları göstərir, həmçinin müstəntiqin suallarına cavab verir.

Doğrudur, onun birbaşa olaraq dindirmə ilə əlaqəsi olmasa da dolayı yolla əlaqədər. Belə ki, dindirilən şəxsdən ifadə alınarkən onun yaddaşının bərpa olunmasının xüsusi önəmi vardır. Çünki, bəzi şəxslər xüsusi travma nəticəsində məlumatları yada sala bilmir və ya çətinlik çəkir. Bu zaman bəzi hallarda şəxsin ifadəsinin yerində yoxlanılması hərəkətindən də istifadə edilə bilər. Lakin, diqqət etmək lazımdır ki, bu hərəkəti hər bir şəxsə tətbiq etmək olmaz. Çünki, bəzi şəxslərə müəyyən obyektlər göstərilərsə onların yaddaşı bərpa olmaz, əksinə yaddaşa olan boşluqlar lazımsız məlumatlar ilə dola bilər. Məsələn, şəxs predmetin rəngi ilə bağlı olaraq şübhədə olarsa, ona qırmızı rəngli olan predmeti göstərdikdə (*əslində şəxsin gördüyü qırmızı rəngdə deyil*) şəxs onun qırmızı rəngdə olduğunu bildirəcəkdir ki, bu da istintaqın keyfiyyətinə zərbə vura bilər. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ifadələrin yerində yoxlanılması hərəkəti bəzən yönləndirici xarakter daşıyır və yönləndirici suallar və ya hərəkətlər istintaq üçün zərərli olur.

İfadələrin yerində yoxlanılması hərəkəti qanunvericiliyə əsasən şahidlərə, şübhəli şəxslərə, zərərçəkmişlərə və təqsirləndirilmiş şəxslərə tətbiq edilə bilər. Fikrimizcə, bu hərəkət əsasən verdiyi ifadənin

doğruluğuna əmin olan şəxslərə və heç bir məlumatı tam olaraq xatırlamayan şəxslərə tətbiq edilməlidir.

Verdiyi ifadənin doğruluğuna əmin olan şəxslərə əsasən psixi problemləri olmayan təqsirləndirilən və şübhəli şəxslər aiddir. Onlar cinayəti hansı formada törətdiklərini tam olaraq ifadə etdikdən sonra müstəntiq ilə birlikdə hadisə yerinə gedirlər. Bu zaman hadisənin harada və necə törətdiyini, hansı vasitələrdən istifadə etdiyini müstəntiq sual verməklə izahını tələb edir. Bu zaman şəxs yanlış ifadə verərsə onun jest və mimikalarından, gərginliyindən, sözləri arasında olan ziddiyyətdən yalanı aşkar edilə bilər.

İkinci növ şəxslər isə heç bir məlumatı xatırlamayanlardır. Onlara isə əsasən şahidlər və zərərçəkmişlər aiddir. Müəyyən travmaların təsiri altında olan bu şəxslər xüsusi hallarda hər şeyi unuda bilər. Buna baxmayaraq şəxsə həmin gün yaşadıklarını ehtiyatla yenidən xatırlatmaqla şəxsin yada salmasını təmin etmək olar. Hadisə zamanı şəxsin qulaq asdığı mahnının yenidən dinlədilməsi, getdiyi yollardan yenidən aparılması, nəqliyyat vasitəsindən istifadə edibse yenidən ondan istifadə etməsi və s. hərəkətlər onun xatırlamasına kömək edə bilər.

Beləliklə ifadələrin yerində yoxlanılması hərəkəti çox riskli olsa da, faydalı və lazımlı hərəkətdir. Ona görə də xüsusi plan qurulmaqla onun kimlərə və hansı tərzdə tətbiq edilməsi hazırlıq mərhələsində müəyyən edilməlidir. Onu da bildirmək lazımdır ki, bu mərhələdə qəti şəkildə yönləndirici xarakter daşıyan sual və hərəkətlərdən uzaq durmaq lazımdır. Xüsusən də təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin ifadələrinin yerində yoxlanılması zamanı müdafiəçinin bu tip suallardan istifadə etməsi istintaq prosesinin keyfiyyətini aşağı sala bilər. Bu səbəbdən müdafiəçinin və ya digər şəxslərin hərəkətlərinə, suallarına xüsusi olaraq nəzarət etmək lazımdır.

1.4. İfadələrin formalaşması mərhələləri

I Dindirilməli olan şəxs müəyyən məlumatlara sahib olur ki, müstəntiqin əsas vəzifəsi həmin məlumatları ondan əldə etməkdir. Şəxs həmin məlumatları müxtəlif yollar ilə əldə edir, diqqət edir, dərk edir (*qavrayır*), yadda saxlayır və yada salıb izah edir. Həmin göstərilən mərhələlərdən birində qüsurun olması verilən məlumatların mötəbərliyinə zərər yetirə və cinayət prosesinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də həmin mərhələlər diqqətlə araşdırılmalı, şəxsə konkret mərhələ ilə bağlı hər hansı qüsurun olub-olmaması aşkar edilməlidir.

Bildiyiniz kimi sübutlar nəzəriyyəsində ən mötəbər sübut kimi maddi sübutlar əsas götürülür ki, bunun səbəbi onların insan ifadəsinə nisbətdə həddən artıq dəyişikliyə məruz qalmamasıdır. Doğrudur, cinayət izini itirmək, yönünü dəyişdirmək üçün müəyyən müdaxilələr edilə bilər. Lakin, insan ifadəsinə nisbətdə konkretidir. İnsan ifadəsi isə şəxsin subyektiv düşüncəsi ilə kodlaşdırıldığı, dərk edildiyi üçün alınan məlumat şəxsin öz dərk qabiliyyəti, təxəyyülü əsasında dəyişə bilər. Bu səbəbdən də bunları nəzərə alaraq ifadələrin mötəbərliyini aşkara çıxarmaq mühüm məsələlərdən biridir.

II Müəyyən məlumatların əldə edilməsinin mərhələlərindən ilki diqqət mərhələsidir. Hər hansı bir məlumatın qavranılması diqqət ilə əlaqədardır. N.F. Dobrinin diqqətin tərifini verərək belə bildirmişdir ki, “diqqət psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir”.

Diqqətin seçmə, saxlama və tənzimləmə olmaqla üç əsas funksiyası mövcuddur. Seçmə dedikdə, müxtəlif məlumatlar içərisindən özünə maraqlı, əhəmiyyətli olan məlumatı seçməsi, yəni ona yönəlməsi başa düşülür. Əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz olan halların seçilməsi şəxsin xarakterindən, maraq dairəsindən asılıdır. Bunlar müxtəlif duyğu orqanları vasitəsilə seçilir. Bir məlumatın seçilməsi üçün mütləq olaraq ona yönəlmək lazımdır. Bu yönəlmə bəzən ixtiyari olsa da, digər hallarda qeyri-ixtiyari olaraq baş verir. Anı olaraq gələn təsir

edici səs, cinayət zamanı şəxsin öldürülməsini görmək və ondan gələn səslər, qorxutma və s. bu kimi emosiyalar ilə bağlı olan məlumatlara yönəlmə qeyri-ixtiyari olaraq baş verə bilər. Bu hadisələr baş verdiyi anda şəxsdə reseptorlarda qıcıqlanma baş verə və şəxsin diqqətinin qeyri-ixtiyari həmin obyektə tərəf yönəlməsinə səbəb ola bilər. Doğrudur, diqqəti yönəltmə zamanı şəxs hər məlumatı qəbul etməyəcəkdir, yəni arasında əhəmiyyətli olanları seçəcəkdir. Bıçaqla hədələnən şəxsin məqsədi təhlükədən yaxa qurtarmaq olduğu üçün çox böyük ehtimal şəxsin üst geyiminə diqqət etməyəcək, yəni həmin məlumatları seçməyəcəkdir.

Növbəti mərhələdə şəxs özünə lazım olan məlumatları tapdıqdan sonra, artıq diqqətini onun üzərində saxlama ehtiyacı duyacaqdır. Çünki, məlumatların yaddaşa ötürülməsi üçün diqqəti obyektin üzərində saxlamaq lazımdır.

Üçüncü mərhələ tənzimləmədir ki, bunun sayəsində əldə edilən məlumatlar şəxsin növbəti fəaliyyətini tənzimləyir. Belə ki, ani olaraq təhlükə ilə qarşılaşan şəxs donacaqdır. Donma anında şəxs bir növ təhlükəni analiz edəcək, daha sonra isə qaçmalı yoxsa mübarizə aparmalı olduğu haqqında qərar verəcəkdir.

Diqqətin seçmə mərhələsi, xüsusi olaraq da yönəlməsi, diqqətin bələdləşmə refleksindən irəli gəlir. Şəxs yeni məlumatlar əldə etmək marağından hər bir şeyə diqqətini yönəltməyə çalışır. Bir şəxsin hər hansı bir obyektə bir saniyə və ya daha az baxması diqqət hesab edil-məməlidir. Bu zaman əldə edilən məlumatların mötəbərliyində qüsurlar yaranma ehtimalı çoxdur. Lakin, 4 saniyədən çox baxılırsa, diqqəti üzərinə çəkən obyektə qarşı şəxsin marağı olduğu başa düşülür və onun mötəbərliyi digərindən daha artıq ola bilər. Yaş faktorunun da əhəmiyyəti vardır ki, yaşlı insanların və ya duyğu orqanlarında qüsurlar olan insanların əldə etdiyi məlumatlar şübhəli ola bilər (*hal şahidlərinin belə adamlardan seçilməməli olması buna misaldır*).

Yuxarıda qeyri-ixtiyari diqqət ilə bağlı bəzi məlumatlara toxunulmuşdu. Onu nəzərə alaraq davam etmək olar ki, diqqətin 2 növü mövcuddur. Onlar ixtiyari və qeyri-ixtiyariyədir.

Qeyri-ixtiyari diqqət əvvəlcədən hər hansı bir iradə göstərməyi niyyət etmədən yaranır. Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranması səbəblərinə qıcıqlandırıcıların intensivliyi, gözlənilmədən təsiri, onlar arasındakı kontrast, təsir etmə müddəti, həmçinin qıcıqlandırıcıların yeniliyi və qeyri-adiliyi, şəraitin kəskin dəyişməsi və s. aiddir¹².

Yeni olmayan məlumatın insana təsir etməsi çox cüzdür. Burada düşünən beynin rolu böyükdür. Uşaq vaxtı otaqda, mebelin qapısından gələn səsdən qorxan azyaşlı, böyükdə və onun səbəbini düşünən beyin (*neokorteks*) vasitəsilə dərk etdikdən sonra, artıq ondan qorxmayacaq, yəni diqqətini qeyri-ixtiyari olaraq cəlb etməyəcəkdir. Bundan əlavə mütəmadi olaraq evdə “ocağın altını söndürən” bir adama söndürüb-söndürməməsi ilə bağlı sual verdikdə, müəyyən şübhəyə düşə bilər (*yorğunluq və digər amillərin rolunu unutmaq olmaz*).

Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranmasına kəskin qoxu, səs və s. amillər təsir edə bilər. Həmin hallarda insanda yaranan emosional hal şəxsin yaddaşında yer alacaqdır (*kəskin qoxudan iyrənən adama həmin şərait xatırladılarsa, eyni vəziyyətdə yenə də iyrənəcəkdir*).

Obyektin hərəkətdə olması da, qeyri-ixtiyari diqqətin yaranmasına səbəb ola bilər. Hərəkətsiz cisimlər, adətən diqqəti ya cəlb etmir, ya da xüsusi məqsəd olduqda diqqət həmin obyekt üzərinə yönəlir. Hərəkətin başlanması və ya kəsilməsi də diqqəti cəlb edir. Qeyri-ixtiyari diqqət həm də insanın emosional vəziyyətindən asılı olaraq əmələ gəlir. Buraya insanın sağlamlıq dərəcəsi, əhvalı, tələbatı, maraqları və s. aiddir¹³.

İxtiyari diqqət şəxsin niyyət və iradəsindən asılıdır. Şəxs müəyyən məlumatı əldə etmək üçün onun üzərinə diqqətini yönəltməyə

¹² Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. *Psixologiya dərsləri vəsaiti*. Bakı: 2007, 650 s

¹³ Qulam Əzizov. *Psixologiya dərsləri vəsaiti*, Bakı: “Mütərcim”, 2013, 327 s.

məcbur edir. Əlbəttə bu zaman şəxs həmin məlumatı tam olaraq anlamaya, diqqətini yönəltməkdə çətinlik çəkə bilər. Buna bir çox psixoloji və digər amillər səbəb ola bilər. Şəxsin anlaşıq olmas, yorğun olmas (yorğunluq və məlumat arasında nisbət burada şərtidir. Yorğun olsa belə, ani olaraq, tez-tez görünməyən və təsir edən bir informasiyanın əldə edilməsi (məsələn, yaxınının ölümü diqqəti ona yönəldəcəkdir)), içki, narkotik və digər vasitələrin təsiri altında olmas, şəxsin diqqətinə təsir edə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq bəzən diqqət yayına, dağıla bilər. Bunun səbəbi mühitdə insanın duyğu üzvlərinə təsir edən müxtəlif qıcıqlandırıcıların olmasdır. Otaqda kiminləsə söhbət etdikdə və kənarda ani olaraq hər hansı bir əşya yerə qoyulduqda (*səs gələr*) şəxsin diqqəti yayınaraq, həmin əşyaya keçəcəkdir. Əlbəttə ki, bu zaman obyektlər arasında olan əhəmiyyət dərəcəsinin də önəmi vardır. Danışılan şəxsə və ya mövzuya olan maraq güclü olarsa, dinləyici digər tərəfdə baş verənləri (*ondan daha az maraqlı*) görməzdən gələ bilər.

Ədəbiyyatda diqqətin yayınması hallarından biri kimi dalğınlıq göstərilmişdir. Dalğınlıq insanın öz diqqətini mərkəzləşdirə bilməməsində, ixtiyari diqqətin zəifliyində ifadə olunur. Bu zaman insan öz diqqətini müəyyən bir obyekt üzərində mərkəzləşdirə bilmir, onun diqqəti davamsız olur və tez-tez yayınır. Uşaqlarda və yaşlı adamlarda bu cür dalğınlığa tez-tez rast gəlmək olar ki, bunun da səbəbi çox yorulmaq, insana təsir edən güclü emosional amillər, xəstəlik, həyəcan, təşviş və s. ola bilər¹⁴.

Beləliklə diqqət mərhələsinin önəmindən söhbət açıldı. Diqqət mərhələsində baş verən qüsurlar digər mərhələlərdə pozuntulara səbəb ola bilər. Diqqət mərhələsində müəyyən hallarda və səbəblərdən asılı olaraq pozuntu yarana bilər ki, (*yaş, xəstəlik və s.*) bu zaman mütəxəssislərin işə cəlb edilməsinə diqqət yetirmək məqsədə uyğun ola bilər.

¹⁴ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslilik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

III Məlumatların əldə edilməsi mərhələlərində diqqət ilə qav-rama arasında duyğular öz yerini tutur. Duyğu prosesi şəxsin diqqət vasitəsilə yönəldiyi obyektə qavraması üçün bədən üzvləri, duyğu vasitələri ilə inikas edilməsidir. Duyğular obyektiv reallığın hissi inikası olub, hal-hazırda hiss üzvlərimizə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, əlamətlərinin beynində inikasından ibarət olan sadə psixi prosesə deyilir¹⁵.

Duyğular əsasən görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri vasi- təsilə qəbul edilir. Görmə duyğusu vasitəsilə, göz sayəsində insanlar müəyyən məlumatları inikas edir, beynə ötürürlər. Doğrudur bəzi məlumatlar diqqətdən asılı olaraq beynə ötürülə bilmir. Diqqət haq- qında deyilən müddəaların əksəriyyətini bura da aid etmək olar. Göz nahiyyəsində mövcud olan qüsurlar şəxsin görmə duyğu- suna və məlumatların təsvirinə mənfi təsir edir. Şəxslərin uzaq və ya yaxını yaxşı görməsi (*bu dindirmə zamanı əldə edilə bilər*), eynəkdən istifadə etməsi (*hadisəni eynəksiz görüb-görməməsi*), rəng görmə qabiliyyətinin pozulması, çəp gözlülüynün olması və s. bu kimi prob- lemlər aşkar edilməli və dindirmənin nəticələrinin müsbət olması üçün nəzərə alınmalıdır.

Növbəti duyğu eşitmə duyğusudur. Eşitmə duyğusu səs dalğala- rının və eşitmə analizatorunun təsiri nəticəsində yaranır. İnsan qulağı saniyədə 20-20.000 hersə bərabər olan səsləri eşidə bilir. Dindirmə zamanı eşitmə duyğusu vasitəsilə əldə edilən məlumat mühüm önəm daşıyır. Lakin, şəxsdə duyğu orqanında mövcud olan qüsurlar şəxsin əldə etdiyi məlumatların mötəbərliyini şübhə altına alır. Baş və ya qulaq nahiyyəsində olan zədələr (*bəzən onun izləri görünə bilər*), ağır kəllə-beyin travması, digər xəstəliklər (*genetik ola bilər*), yaş çoxluğu, ölçü normasından artıq və ya az hersdə olan səslər ilə rastlaşmaq, kənar səslərin qarışması və s. səbəblər eşitmə duyğusuna təsir edən

¹⁵ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslilik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

amillərdir. Müstəntiq şəxslə asta danışaraq bunu aşkar edə və baş vermiş hadisəni onun dəqiq eşitmə ehtimalını təsbit edə bilər.

İyibilmə duyğusu müxtəlif qoxuların təsvirindən ibarət olan prosesdir. Dindirmə zamanı iyibilmə qoxusundan əldə edilən məlumatlara çox rast gəlinmir, lakin əhəmiyyətli məlumatlar əldə edilə bilər. İyibilmə qoxusunun pozulma səbəbləri, tənəffüs yollarının infeksiya xəstəlikləri və allergik rinitlər (*iltihab*), burun çəpərinin ayrılığı, burun-udlaq şişləri, travma, yanıqlar ilə əlaqədar olaraq qoxu reseptorlarının zədələnməsi, yaşla (*qocalıq*) bağlı burunun selikli qişasının qidalanmaması ilə əlaqədar olur¹⁶.

Dadbilmə duyğusu müxtəlif maddələrin ağız boşluğu və dil vasitəsilə təsvir olunması prosesidir. Orada olan reseptorlar şirinlik, acılıq, duzluluq, turşuluğu müəyyən edir. Dadbilmə qabiliyyəti müxtəlif xəstəliklər zamanı, psixi pozuntular zamanı (*şizofreniya, depressiya*) itirilə bilər.

Dəri duyğusu toxunma reseptorları vasitəsilə əldə edilən məlumatların təsvir edilməsidir. Toxunma vasitəsilə obyektin xarici xüsusiyyətləri aşkar edilir. Görmə zamanı əldə edilə bilməyən məlumatlar toxunma vasitəsilə başa düşülür.

Bütün bu sadalanan hallara əsasən müstəntiq dindirmə zamanı şəxs ilə söhbət apararkən, ona suallar verərkən yalnız gördüyü və ya eşitdiyi məlumatları deyil, həm də digər duyğu vasitəsilə əldə etdiyi məlumatları əldə etməyə çalışmalıdır. Çünki, dindirilən şəxs müstəntiq yadına salmasa digər duyğu üzvləri vasitəsilə əldə etdiyi məlumatların əhəmiyyətli olduğunun fərqi varmı və bununla bağlı heç bir məlumat verməz.

IV Məlumatların əldə edilməsində diqqətdən sonra qavrama mərhələsi gəlir. Qavrama vasitəsilə məlumatlar beynimizdə inikas olur. Bu zaman bəzi problemlər yarana bilər ki, o da məlumatın reallığa uyğun olmayan tərzdə qavranmasına səbəb ola bilər. Hər bir

¹⁶ Qoxu qabiliyyətinin itməsi. <https://news.milli.az/health/808407.html>

məlumatın real şəkildə qavranması ifadənin mötəbərliyinə müsbət, real olmayan şəkildə qavranması isə mənfi təsir edə bilər.

Fikrimizcə, qavrama prosesi duyğu üzvləri ilə əlaqədardır. Duyğu üzvlərində baş verən hər hansı bir pozuntu, obyektin yanlış şəkildə qavranmasına səbəb ola bilər. Görmə, eşitmə, hissiyyat orqanlarında olan problemlər, xəstəliklər, şəxsin yorğunluğu, fikir dağınıqlığı, hava şəraiti, hadisənin qısa müddətdə davam etməsi, işıqlanmanın zəif və ya güclü olması, məsafə, obyektin həcmi və s. hallar qavramaya təsir göstərir. Bundan əlavə qavrama prosesi həm də şəxsin fiziki vəziyyətindən asılıdır. Bura şəxsin yaşı, fiziki xüsusiyyətləri, sağlamlığı, təcrübəsi (*çoxumuz bir çox əşyaların təyinatını bilmirik, həyatı boyunca görmədiyi meyvəni görən adam ilk öncə o meyvəni adətən tanıdığı digər bir meyvəyə bənzədəcəkdir*) və s. aiddir. Təcrübəyə aid olaraq demək lazımdır ki, şəxsin əvvəlki təcrübəsi, şəxsi maraqları və s. qavramaya fərqli təsir edir və subyektivliyə səbəb ola bilər. Bəzən biliyi olmayan şəxs “vintaçana” “kəlbətin” deyər və bunu qeyri-iradi şəkildə edə bilər.

Qavrama pozuntularına aqnoziyalar, illuziyalar, hallusinasiyalar və s. aiddir. Aqnoziya tanınmanın, qavrayışın pozulması halıdır. Bu beyin qabığının zədələnməsi, travmalar, şişlər, duyğu orqanlarının zədələnməsi, beyin qan dövranının kəskin pozulması zamanı meydana gəlir. Adətən görmə və eşitmə duyğusunun pozulması zamanı meydana gəlir ki, bu zaman şəxs ona tanış olan görüntü və səsləri başa düşə bilmir. Beyin zədələnməsi zamanı göz almacıqlarının xəsarət alması predmetlərin qavranılmasının qarşısını ala bilər. Bundan əlavə beyində amigdalası (*emosional beyin*) götürülmüş şəxsin qavramasında problem yaranır və insanların hisslərini başa düşə bilmir.

İlluziya dedikdə, aldadıcı təsəvvür başa düşülür. İlluziyalar bəzən təbii olur, yəni onlar fizika qanunlarına xas olaraq yaranır. Məsələn, içində su olan stəkanın içinə qoyulmuş qaşığın sınması. Bu işığın sınması nəticəsində meydana gəlir və heçbir patoloji vəziyyət ilə əlaqə deyildir. Digər təbii olaraq yaranmayan illuziyalar isə spirtli içki,

narkotik və s. vasitələrin təsiri, şəxsdə olan yorğunluq, qorxu və güclü təsir edən emosiya, affekt vəziyyəti və s. səbəbdən yaranır.

Hallusinasiya qarabasma halıdır. Bu şəxsdə olan xəstəlik səbəbindən yaranır və eşitmə, qoxu, görmə və s. duyğu orqanlarına təsir edir, yəni onlar vasitəsilə qarabasmalar görünür. Onun səbəbi beyin ilə əlaqədardır və şəxsin uzun müddət yuxusuz qalması, stress və depressiyada olması buna səbəb ola bilər.

Qavrama prosesinin bir neçə xüsusiyyəti mövcuddur ki, onlardan biri qavramanın əşyaviliyidir. Bu zaman şəxs obyektləri, duyğu üzvləri vasitəsilə, həmin obyektlərin təyinat xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qavrayır. Odlu və oyuncaq silah arasında fərqi bilən şəxs, onların istifadə təyinatı və xüsusiyyətlərini əsas götürərək, odlu silahdan oyuncaq silah kimi istifadə edilməməli olduğunu başa düşür. Bununla bağlı verilən ifadənin doğruluğunu yoxlamaq üçün şəxsin gördüyü əşyanı digər hər hansı bir əşyaya bənzətmə ehtimalını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qavramanın digər xüsusiyyəti qavrayışın sabitliyidir. Bu zaman həm ani olaraq hərəkət edən cisimləri, həm də uzaq məsafədən olan cisimləri və ya onların müxtəlif yönərdən görünüşünü nəzərə almaq lazımdır. Sürətlə hərəkət edən bir maşının nömrəsini görmə ehtimalı az olduğu kimi sabit qalmayan obyektləri qavramaq çətin və ya qeyri-mümkündür (*nəzərə alınmalıdır*).

Cisimlər arasında məsafə, şəxs ilə əşya arasında olan məsafəsinin və ya əşyanın ölçüsünün doğru şəkildə qavranmamasına təsir edə bilər. Diqqət etmək lazımdır ki, bəzi şəxslər uzaqda olan əşyaları kiçik əşya kimi nəzərdən keçirirlər və onların həqiqi ölçülərində yanılırlar. Uzaqdan bir vaşaq (*vəhşi pişik*) görən adam uzaqda olduğu üçün onu pişiyə bənzədə bilər. Deməli, müstəntiq bu zaman həmin obyektlər ilə şəxsin olduğu yer arasında olan əlaqəni, həmin obyektlərə rast gəlinmə ehtimalını, şəxs ilə əşya arasında olan məsafənin uzunluğunu nəzərə almalıdır. Məsafəni ölçmə zamanı şəxsin fiziki vəziyyəti də önəm daşıyır. Görmə qabiliyyəti zəif olan, eynəkdən istifadə edən

şəxsdə yanlış qavrama hallarının yaşanması gözləniləndir. Belə ki, yaş artdıqca insanlarda uzaq görmə inkişaf edir və şəxs eynəkdən istifadə edərək onları tarazlaşdırır. Bunun üçün də obyektə baxarkən eynəkdən istifadə edilib-edilməməsi araşdırılmalıdır.

Əşyanın görünüşü də vacib məsələdir. Əşya yanlardan və aşağı-yuxarıdan fərqli formada görünə, bu səbəbdən başqa əşyaya bənzədilə bilər. Sübutların içərisində səsin hansı tərəfdən gəlməsi də önəm daşıyır. Həqiqətən sağ və ya sol tərəfdənmi gəlmişdir, səs dalğalanmasıdır mı (*qapalı otaqda əşyanın yerə düşməsi zamanı səsin ətrafa yayılması*), şəxsin eşitməsində qüsurlar varmı kimi suallara aydınlıq gətirilməlidir.

Lazım olan məlumatların axşam yoxsa gündüz vaxtı əldə edilməsi, bu zaman saatın təxmini neçə olması, məlumatın maraq dərəcəsi, şəxsin psixi, fiziki, sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq başqa cür qavranıla bilər ki, müstəntiq bütün bu halları və şəxslərin vəziyyətini nəzərə almalıdır. Cinayət törətdiyi anda stress altında olan və ya zorakılığa məruz qalan zərərçəkmiş şəxs üçün zaman daha yavaş axır. Hadisə, məşğuliyyət şəxs üçün daha maraqlı olduqda isə zaman daha sürətli axır, yəni elə zənn edilir.

Yuxarıda qavrama zamanı şəxsin təcrübəsinin önəminə toxunulmuşdu ki, bu qavramanın mənalandırılması xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bura həm də şəxsin şəxsi maraqları, yaşam və düşüncə tərz, əşyaların həcmi, böyüklüyü və s. xüsusiyyətlər aiddir. Bu zaman şəxs bir-birinə çox bənzəyən əşyaları müxtəlif formalarda qavraya bilər. Qaranlıqda ağac görən azyaşlı uşaq (*ilk dəfə görürsə, emosiyaları düşüncələrindən daha güclüdürsə*) onu heyvana və ya digər canlılara bənzədə, yəni o cür mənalandıra bilər.

V Şəxs diqqət edib seçdiyi məlumatları qavradıqdan sonra onları yadda saxlaması prosesi meydana gəlir. Hafizə, əldə edilən informasiyaların toplanmasından və onların daha sonra yadda salınmasından ibarət psixi fəaliyyətdir. Hafizə zamanı şərt deyil ki, şəxs hər hansı bir məlumatı əldə etməyə niyyətlənsin. Bəzən şəxs müəyyən

bir məlumatı əldə etməyə niyyətəlməyə belə onlar şəxsin hafizəsində toplanır. Buradan belə nəticə çıxır ki, hafizə duyğu orqanları ilə əlaqədardır. Duyğu orqanlarının üstü örtülərək (*manəə yaradılaraq*) funksiyası məhdudlaşdırılsa belə, onların fəaliyyətini idarə etmək bizdən asılı deyildir, yəni onlar hər zaman fəaliyyətdədir və məlumat əldə edirlər. Şəxsin beyninin zədələnməsi, müəyyən qəzaya uğraması həmin informasiyaları yada salmağına kömək ola bilər, halbuki şəxs həmin məlumatları niyyətli şəkildə öyrənməmişdir (*məsələn, qəzadan sonra şəxs sərbəst şəkildə ingilis dilində danışmağa başlayır*).

Hafizənin mühüm mərhələsi yadda saxlamadır. İradəvi və qeyri-iradəvi olmaqla məlumat yadda saxlanılır. Qeyri-iradi yadda saxlama adətən emosiyalar ilə bağlıdır. Hər hansı bir emosional təsir edən qoxu illər sonra yenidən duyulduqda, şəxs həmin hisslərini yada salır (*hətta, şəxsin o zaman baş vermiş hadisəni ətraflı xatırlayır*). İxtiyari yadda saxlamada, müəyyən məqsəd, plan, sistem mövcuddur, yəni şəxs həqiqətən məlumatı yadda saxlamaq istəyib, ona maraqlıdır (*bəzən maraqlı olmasa belə yadda saxlama məcburiyyəti yaranır, müəyyən plan qurduğu üçün bir müddət yadda qalır, lakin istifadə və təkrar edilmədiyi üçün unudulur*) və bunun üçün çalışır. Bundan əlavə bəzi məlumatlar olduğu kimi (*bu zaman məlumatlar bir sistemin daxilində yadda qalır, şəxs ölüm hadisəsi zamanı baş verənləri ayrı-ayrılıqda yox, hadisə başlayandan sona qədər olan tam bir sistem üzrə xatırlayır*), bəziləri isə şəxsin izah etdiyi kimi yadda saxlanılır, yəni yadda saxlanılan məlumatın izahını şəxs başa düşdüyü tərzdə verir (*qavrama ilə əlaqədardır*).

Alman psixoloqu Q.Ebbinhauz yaddasaxlamanın etibarlılığı ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuşdur. Belə ki, insana ilk dəfə təsir göstərən xarici təzyiqi, o daha güclü və uzunmüddətli yadda saxlayır. Diqqətin mərkəzləşdirilməsi nə qədər güclü olarsa, yaddasaxlama da o qədər sürətli baş verir. Çoxsaylı fakt və təəssüratların əvvəli və sonu daha yaxşı yadda saxlanılır. Təkrar, yaddasaxlamanın daha səmərəli yoludur. Məntiqi əlaqəsi və bir-birilə sıx bağlı olan fakt və hadisələr

daha rahat yadda saxlanılır. Güclü emosional reaksiya doğurmayan, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan informasiya isə hafizədə hidz olunmur¹⁹.

Məlumatın yaddasaxlanılma müddəti uzun və ya qısa müddətli olur. Şəxs məlumatı əldə edir, onu əmələ çevirir və ya uzun müddətli yaddaşa daxil edirsə artıq o uzunmüddətli hesab edilir. Məsələn, şəxs diqqət edir, məlumatı əldə edir və izah etməyə başlayır. Bu zaman şəxsin sözü kəsilsə, yadda saxlanılan məlumat uzun müddətli yaddaşa çevrilmədiyi üçün (*çünki, şəxs o predmet haqqında əvvəllər düşünməyib və ya əqidə, həyat tərzi uyğun deyil, "təsədüfən" fərqli bir fikir irəli sürür və ya öyrədilmiş fikri irəli sürür*), şəxs yenidən söhbət etməyə qayıtdıqda, əvvəl nə danışdığını unuda bilər. Qısa müddətli yaddasaxlama maksimum 20 saniyə həddində olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dindirilməli olan şəxs əldə etdiyi məlumatı uzun müddətli yaddaşa ötürməyibsə (*ola bilsin ona maraqlı deyil, onun təbiət və əqidəsinə uyğun deyil, yadda saxlanılması çətin və ya faydasızdır, məlumatlar təkrar edilməyib*) ifadə zamanı verdiyi məlumatlar şübhəli ola bilər.

Uzunmüddətli hafizə təkrarlama, maraqlı, xüsusi təsir və s. səbəblərdən yaranır. Ora daxil olan məlumatlar unudulmur, sadəcə olaraq qısa müddətdən sonra yenidən yada salınması xeyli çətin baş verir, əsasən, 2-4 gündən sonra daha aydın və əhatəli yada salınır.

Yadasalma prosesində duyğu və emosiyaların yeri önəmlidir. Bizə təsir edən hisslər əvvəl yaşadığımız hadisələri yenidən xatırlamamıza kömək ola bilər. Bundan əlavə yadasalma özünü güclü təsir, kəskin həyəcanlanma və bəzən də hipnoz halında, narkotik maddə qəbul etdikdə göstərir. Dindirmə zamanı şəxsin verdiyi məlumatlarda çəkilən insan adları, şəxsə yaxın olan, sevdiyi insanların adları ilə eynilik təşkil edərsə, xatırlama daha da asanlaşır. Şəxsin müəyyən bir maşın nömrəsini, gündəlik çox fərqli nömrə gördüyü üçün xatırlaması

¹⁹ Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslilik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s

çətinidir. Əgər xatırlayırsa həmin rəqəmlər ilə şəxsin həyatında bağlılığın olması mümkündür. Bunlar əsasən ixtiyari yadasalmadır.

Qeyri-ixtiyari yada salma zamanı isə şəxs hər hansı bir “əziyyət” çəkmir. Sadəcə olaraq onun yaranması emosiyalar ilə sıx bağlıdır. Adətən insan xoşagəlməz və “özünə sığışdırmadığı” hərəkətləri demək olar ki, unutmaqda gücsüzdür. Belə yadasalmanı “beyindən çıxarmaq” praktik olaraq mümkün deyil. O təkrar-təkrar xatırlanır, peşmançılıq və təəssüf hissi yaranır. Məsələn, ehtiyatsızlıqda adam öldürən cinayətkarlar adətən bunu unuda bilmir, xatırlayır və bu səbəbdən də baş verənləri insanlara danışmaq ehtiyacı duyur ki, bu da cinayətin açılmasına səbəb ola bilər.

Şəxsin, əldə etdiyi məlumatları unutması onun psixi, fiziki vəziyyətindən, məlumatın şəxs üçün dəyərindən, emosiyaların tətbiq edilməsinin çox və ya azlığından asılıdır. Adətən təkrarlanmayan, aktiv istifadə edilməyən məlumatlar itir. Əgər həmin məlumatların şəxs üçün önəmi yoxdursa dəqiqələr (*hətta saniyə*) ərzində unudula bilər. Uşaqlıq xatirələrinin və s. bu kimi məlumatların emosional önəmi olduğu üçün onlar unudulmaya bilər. Unutqanlığa səbəb olan digər amillər kəllə-beyin travmaları, yaddaş ilə əlaqəli xəstəliklər, beyin xəstəlikləri, psixi pozuntular, stress, depressiya, yuxusuzluq, sərxoşluq və s. amillərdir.

Dahi Avstriyalı psixoloq Ziqmund Freyd unutmağın səbəbini obyektə verilən dəyərdə görür. Əgər bir insan nəyisə unudursa, əslində şüuraltında həmin obyektə “mən səni unutmaq istəyirəm” ifadəsini işlədir. O, öz “yanlış hərəkətlər” (*tükrcə: “hatalı eylemler”*) kitabında buna aid bir hadisəni misal çəkir. Belə ki, bir şəxs məktub yazmaq və bunu göndərmək istəyir, buna baxmayaraq yazdıqdan sonra bir neçə gün məktub iş masasının üzərində unudulmuş tərzdə qalır. Daha sonra xatırlayır və məktubu poçt vasitəsilə göndərir. Buna baxmayaraq ünvanı yazmağı unutduğu üçün məktub geri qaytarılır. Daha sonra ünvanı yazır, göndərir, lakin bu dəfə də məktubun üzərinə möhür

vurmağı unudur. Bütün bunlardan sonra şəxs qəbul edir ki, əslində bu məktubu göndərmək istəmirmiş.

Ziqmund Freyd adlarını unutmağın səbəbi kimi də eyni məsələni (*yuxarıdakı*) göstərsə də, bundan fərqli ikinci bir səbəbi də irəli sürür. Belə ki, bəzən adların unudulmasının səbəbi, həmin adın şəxs üçün dəyərli olan başqa şəxsin adı ilə eyni olmasıdır. Bu zaman daha dəyərli olan şəxsin adı şüuraltıda ona yeni öyrəndiyi və çox da dəyərli olmayan şəxsin adını yada salmasını çətinləşdirir.

Hafizənin aldanmış hafizə adlı növü də mövcuddur. Bu zaman şəxs realda olan bir hadisəni unudur, lakin onu öz istəyinə uyğun olaraq xatırlayır. Məsələn, bir hadisənin fərqli formada olmasını xəyal edən, diqqətini hər zaman ona verən adam, hadisə fikirləşdiyindən fərqli olduqda, artıq o həmin hadisəni öz xəyal etdiyi kimi xatırlayır. Yəni bu zaman şəxs reallıq ilə xəyal arasında fərqi tapa bilmir. Xəyal etdiklərinin həqiqət olduğunu qəbul edir. Buna misal olaraq mandella effektini demək olar. Bir hadisənin 1980-ci ildə olduğunu qəbul edən və ona inanan şəxs, həqiqəti öyrəndiyi, yəni 1990-cı ildə olduğunu bildiyi zaman, onu qəbul edə bilmir. Psixologiya dərslər kitabında buna misal olaraq göstərilir ki, uşaq ona verilən konfeti tez yeyir və sonra tam səmimi olaraq bildirir ki, o konfet yeməyib. Ola bilsin ki, şəxs heç zaman konfeti sürətlə yeməyib və ilk dəfə bunu etməsi, unut-qanlığa səbəb olub. Bütün bunlara səbəb kimi ehtiras, güclü istək, meyl və ödənilməmiş tələbat göstərilir.

2-Cİ FƏSİL

HÜQUQ MÜHAFİZƏ ORQANLARI ƏMƏKDAŞ- LARININ PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

2.1. Ümumi səciyyəsi

Bildiyiniz kimi ifadələrin mənbəyi nə qədər sözlər olsa da, həmin sözlərinin ifadə edilməsinin əsl məqsədi daha dərinədə “yadır”. Belə ki, insan sözləri, ifadələri öz istəklərinə uyğun olaraq formalaşdırsa da, həmin ifadələrin, informasiyanın insan üzərində, beynində təsiri, insanın ona münasibəti fərqli formada özünü göstərir. Bəzi hallarda bu ifadələrin təsiri o qədər güclü olur ki, insan orqanizmdə baş verən dəyişikliklər insanın zahirində özünü biruzə verir. Bu zaman ifadələrin doğruluğu barədə məlumatı artıq insanın zahiri görünüşündə aşkar etmək olur. Buna baxmayaraq həmin zahiri görünüş, jest və mimikalar yalnız ifadələrin əldə edilməsi mərhələsində lazımlı olmur. Bundan əlavə jest və mimikaları insanlarda müsbət münasibət yaratmaq üçün də istifadə etmək mümkündür. Bu halda dediyimizin əksi baş verir. Necə ki, insanın ifadələri onun hərəkətlərinə təsir edir, eyni qaydada insanın hərəkətləri qarşıdakının və özünün ifadələrinə, münasibətinə təsir edir. Bu səbəbdən jest mimikalardan ixtiyari formada qarşıdakı şəxs ilə səmərəli münasibət yaratmaq üçün istifadə etmək lazımdır.

Bədən dili hərəkətləri, jest və mimikaları öyrənməkdə məqsəd yalnız insanların nə dediklərini, hiss etdiklərini anlamaqdan ibarət deyildir. Onu öyrənmək həm də qarşı tərəf üzərində müəyyən təsir yaratmaq üçün lazımdır. Qarşı tərəf ilə münasibətə daxil olmaq, müsbət emosiyalar yaratmaq, dindirməni daha səmərəli aparmaq üçün bu məlumatları öyrənmək mühümdür.

Dindirmə zamanı müstəntiqin qarşısında duran başlıca tələblərdən biri də dindirilən şəxsə ona qarşı müsbət fikrin yaradılması,

onunla ünsiyyətə hazır olmasını təmin etməkdir. Müstəntiq dindirmənin elə ilk anlarında öz davranışı, düzgün rəftarı, danışiq tərzilə ifadə verən şəxsin rəğbətini qazanmalı, onda özünə qarşı maraq oyatmalıdır. Çünki ilkin təəssürat və qiymətləndirmə ünsiyyətin davamına da dominatlıq verir²⁰. Bu səbəbdən müəyyən etik qaydalara, danışiq tərzlərinə, taktikalara müraciət etmək müstəntiqin üzərində duran əsas vəzifələrdəndir.

Müstəntiqin danışığını həmişə qeyri-verbal, sözsüz rabitə tamamlayır. Onlar mimikalar, jestlər, intonasiya, pozalar formasında olub, nəinki danışığı müşayiət edir, hətta bəzən onu əvəz edə bilər. Qeyri-verbal rabitə vasitələrinin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, əgər verbal və qeyri-verbal siqnallar uyğun gəlməzsə, insanlar əsasən ikinciyyə inanırlar²¹.

Bütün bunları nəzərə alaraq kitabda qeyri-verbal hərəkətlərin mənasının araşdırmasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. Növbəti fəsillərdə isə şəxslər ilə müsbət ünsiyyətin yaradılması, psixoloji kontaktın qurulması üçün lazım olan elementlərə toxunmağa çalışacağıq.

²⁰ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

²¹ Yəni orada

2.2. Müstəntiqin qeyri-verbal ünsiyyəti

a) ayaq jestləri və masaların tərtibatı

İlk diqqət edilməli hərəkət ayaqların yönüdür. Dindirilən şəxsin özünü dəyərli hiss etməsi üçün ona diqqət göstərmək lazımdır. Duruş tərzindən asılı olmayaraq (*ayaq üstə, oturaq halda və s.*) bütün bədən ilə qarşı tərəfə yönəlmək və gözlər qarşısındakı tərəf olsa belə ayaqları, gövdəni digər tərəfə yönəltməmək lazımdır. Çünki, gövdə və ayaqları qarşı tərəfə yönəltməmək, qarşısındakı şəxsə ayıracaq vaxtın olmadığını göstərir.

Müstəntiq danışan zaman qəzəbli olduğunu və sıxıldığını göstərməməlidir. Şəxsin sıxıldığını göstərən hərəkət ayaqların və əllərin müəyyən ritmlə hərəkət etməsidir ki, bunu idarə etmək mühüm şərtlərdən biridir.

Müstəntiqin əzəmətli görünməsi lazımdır. Lakin, bu zaman diqqət edilməlidir ki, müstəntiqin bu hərəkəti qarşısındakı şəxs üzərində təzyiq yaranmasına səbəb olmasın.

Jest və mimikaların elmə məlum olan bəzi xüsusiyyətləri var. Nəinki, şəxsin duyğuları və hiss etdikləri onun bədən dilinə yansır, həm də şəxsin bədən dili hərəkətləri onun duyğularına təsir edir. Belə ki, özünü kədərli hiss edən ağz kənarları aşağı düşə bildiyi kimi, ağz kənarlarını qəsdən aşağı salan adam bir müddət sonra kədərli olmağa başlaya bilər. Bu faktlara əsasən demək olar ki, müstəntiq gərgin, yorğun olsa da bunu qarşı tərəfə hiss etdirməməlidir. Müstəntiq əyləşən zaman ayaqlarını idarə etməyi bacarmalıdır. Ayaqlar sıxılmış, çarpaz şəkildə tutulmamalı, neytral, rahat tərzdə olmalıdır.

Oturacağın ucunda əyləşmək şəxsin tələsdiyinə işarə etdiyi üçün müstəntiqlər və digər əməkdaşlar qarşısındakı şəxsi dəyərsiz hesab etməməli və bu hərəkətdən uzaq durmalıdır.

Oturan zaman nə çox rahat olmaq, nə də özünüzü çox sıxmaq lazımdır. Rahat oturmaq işin ciddiliyini aradan aparır. Çox rahat oturma dedikdə, ayaqları uzatmaq, belə söykəmək (*yaslanmaq*) və s. başa düşülür. Bundan əlavə donqar oturmaq da tövsiyyə olunmur. Çox

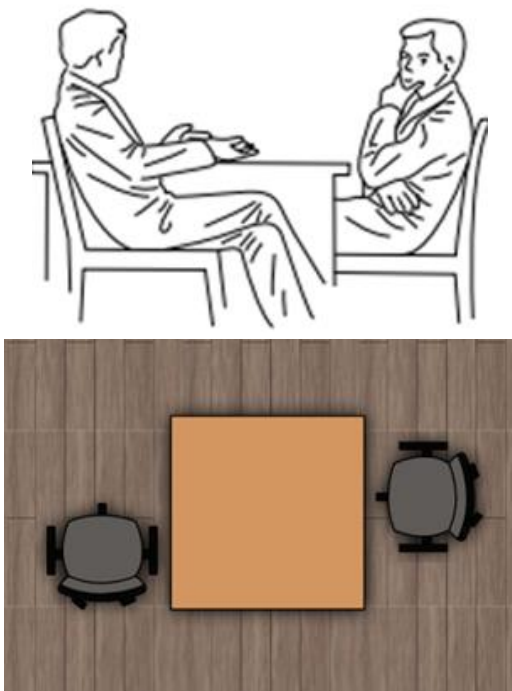
sıxmaq dedikdə isə əllər ilə baryer yaratmaq, dik durmaq başa düşülür. Əyləşən zaman dik duraraq beli söykəmək, əlləri oturacağın “qoluna” söykəmək daha faydalı ola bilər.

Hərəkətli olan oturacaqlarda əyləşmək, otağın “ağası” olmaq təəssüratı yarada bilər. Hərəkətli oturacaq funksional olduğu üçün daha əlverişlidir. Buna baxmayaraq çalışmaq lazımdır ki, bu tip oturacaqlarda oturan zaman və dindirmədə olarkən o tərəf, bu tərəfə hərəkət edilməsin.

Otağın tərtibatında oturacaqlara diqqət yetirmək lazımdır. Beli hündür olan oturacaqlar, orada əyləşən şəxsin əzəmətini göstərir. Çalışmaq lazımdır ki, ya stolun beli boyu aşmasın, ya da aşsa belə yuxarıda dediyimiz qaydalara əməl edilsin, yəni çox rahat əyləşilməsin. Dindirilən şəxsin əyləşdiyi oturacaq hərəkətsiz olmalıdır. Həmin stulun qolları olmalıdır ki, dindirilən şəxs ünsiyyətə açıq və rahat olsun.

Oturacaqların tərtibatında şəxslərin əyləşdiyi yerlər də önəmlidir. Çalışmaq lazımdır ki, nə müstəntiq, nə də vətəndaşların arxası qapıya tərəf olmasın. Bu əyləşmə tərzində insanda narahatlıq və zəiflik hissi yarada bilər. Əyləşən zaman vətəndaş hansı əl ilə yazı yazırsa onun əksində oturmaq olar. Əgər şəxs sağ əl ilə yazı yazandırsa onun sol tərəfində oturmaq mühümdür. Çünki, belə olduqda, şəxs sağ əlini rahat idarə edə bildiyi üçün, sol tərəfdə oturan şəxsdən qorxmaz, çəkinməz.

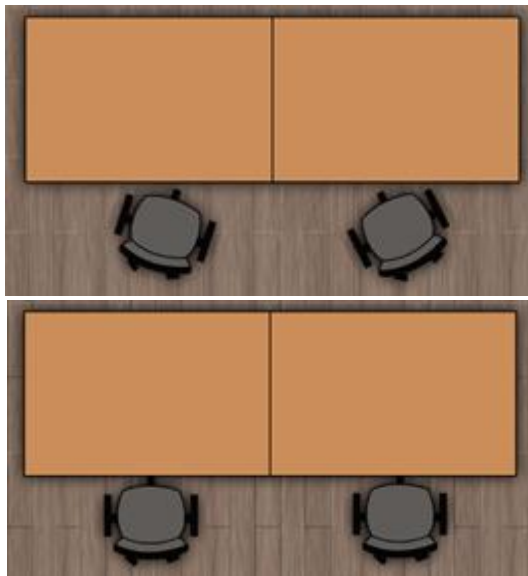
Adətən idarələrdə mövcud otaqlara daxil olduqda, müstəntiqin əyləşdiyi yerin sağ və solunda oturacaq yerləşdirilir. Bu zaman vətəndaş içəri daxil olduqda, yuxarıdakı abzasda dediyimiz qaydaya uyğun olaraq, sağ tərəfdə olan oturacaqda əyləşməyi təklif edə bilər. Çalışmaq lazımdır ki, vətəndaş ilə qarşı-qarşıya əyləşilməsin, çünki bu təzyiq yarada bilər. Bunun alternativ vəziyyəti qismən qarşı-qarşıya oturmaq və ya yanlamasına oturmaqdır (*şəkil 1, 2*).

Şəkil 1, 2

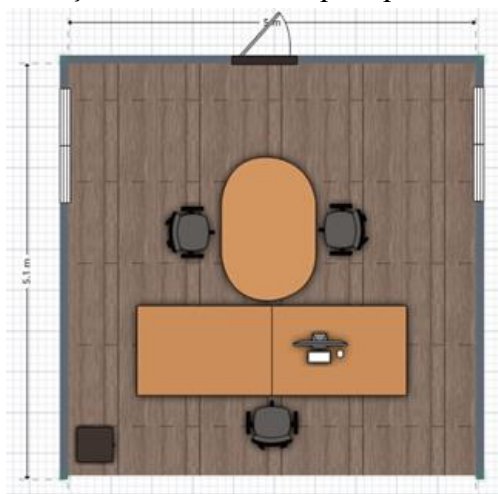
Şəxsi razı salmaqda çətinlik çəkəndə onun yanında oturmaq məsləhətlidir. Bu statusların bərabərliyini göstərir və təzyiqsiz, rahat münasibətə işarədir. Oturacaqları 45 dərəcəlik formada yerləşdirmək, problemi bir yerdə həll etmək üçün faydalı ola bilər. Hər bir şəxsin baxışı eyni tərəfə yönəlməli və bir nöqtədə birləşməlidir.

Masaların formasına toxunduqda isə deyə bilərik ki, adətən otaqlarda mövcud masa düzbucaqlı şəkildə olur, lakin müstəntiq həmin oturacağın başında əyləşmir. Həmin oturacağın qarşısında isə vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuş masa yerləşir. Həmin masa adətən dördbucaqlı tərzdə olur. Lakin, çalışmaq lazımdır ki, həmin oturacaq dairəvi formada olsun. Bu daha faydalı münasibət üçün məqsədə uyğundur. Belə ki, bu zaman rahat aura yaratmaq üçün 45 dərəcəlik tərzdə oturmaq daha əlverişlidir. Masanın genişliyi çox olmamalı və şəxslər arasında məsafə 3 metrədən artıq olmamalıdır (*şəkil 3, 4*).

Şəkil 3, 4

Otağın və masaların düzülüşü ilə bağlı aşağıda olan şəkli son olaraq nümunə göstərmək olar, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu danışdığımız düzülüş standart müstəntiq otaqlarına aiddir (**şəkil 6**).

Şəkil 6

Diqqət edilməli digər əsas məsələ şəxslər arasında olan məsafədir. Qarşıdakı şəxsə məxsus olan məsafəni aşmaq, müdaxilə etmək

güclü narahatlıq, gərginlik və hətta qəzəb yarada bilər. Çalışmaq lazımdır ki, insanlar ilə sosial bölgədə durulsun. Sosial bölgə 120-360 sm məsafəni özündə birləşdirir (*diqqət etmək lazımdır ki, şəxsdən çox uzaq olunmasın, maksimum 200 sm məsafə qoyulsun, əsas məsələ subyektin şəxsi məkanına müdaxilə etməməkdir*). Həm masaların quruluşu zamanı, həm də insanlara yaxınlaşmağa ehtiyac olduğu zaman bu qaydaya riayət etmək birmənalı olaraq lazımdır.

Artıq zamanla idarələrdə dindirmə üçün hazırlanmış xüsusi otaqlar formalaşdırılır. Orada da yuxarıda deyilən qaydalara əməl edilməli, şəxs ilə müstəntiq arasında olan bütün maneələr, xüsusilə də masalar aradan qaldırılmalıdır. Avropa standartlarına uyğun olaraq dindirmə otağında adam başına 2 kv.metr ərazinin olması vacibliyini və dindirmə otağında ən azı üç nəfərin olmasını nəzərə alaraq dindirmə otağının 6 kv.metr ölçüdə olması məqsədmüvafiq hesab olunur²². Bir sıra hesablama apardığımız zaman bu ölçünün uyğun olduğunu görürük. Sadəcə olaraq istəyimiz həmin otağın düzbucaqlı deyil, kvadrat formasında olması, otağın qapalı qutu təəssüratı yaratmamasıdır. Hesablama apardıqda tərəflər arasında məsafənin ən azı 120 sm olduğunu (*120 sm məsafənin daxilində olan ərazi şəxsi məkan olduğu üçün ora daxil olmaq olmaz*), oturacaqlar ilə divar arasında 0,3 və ya 0,5 metr məsafənin olmasını (*otağın darısqal olmaması və gediş-gəliş üçün rahatlığın yaradılmalı olması səbəbindən*) nəzərə aldıqda otağın eni və uzunluğunun 2,3-2,5 metr olduğunu görürük ki, bu da nəticədə 6-7 kv.metrlik əraziyə ehtiyacımız olduğunu aşkara çıxarır. Bu zaman otağın dizaynı və digər elementləri, standart müstəntiq otağına aid qaydalara uyğun olaraq həll edilməlidir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mitinqlərdə insanların qıcıqlanmasının və qəzəblənməsinin səbəbi aralarında olan məsafənin azlığıdır. İştirakçıların məqsədləri eyni olduğu üçün onların bir-birinə yaxın durması qəzəb yaratmır. Lakin, polislərin, yad

²² Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. *İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: "Mütərcim", 2015, səh 77.*

adamların içəri daxil olması və nəticədə şəxsi məkanlarına müdaxilə etməsi ixtişaşlara səbəb olur. Qruplaşmada olan şəxslər arasında olan məsafələrin artırılması onların bir qədər sakitləşmələrinə səbəb ola bilər.

b) təqlid

Təqlid etmə dedikdə, şəxsin hərəkətlərini, jest və mimikalarını təkrar etmək başa düşülür. Təqlid etmək həm iradi, həm də qeyri-iradi şəkildə edilə bilər. Qeyri-iradi edilən zaman, şəxslərin bir-birinə yaxşı münasibəti oldu-ğunu və ya eyni fikirdə olduğunu təxmin etmək olar. İradi edilən zaman isə bu hərəkət şəxslərin bir-birinə güvənməsinə səbəb ola bilər. Təqlid qarşılıqlı anlaşılmaya nail olmaq üçün yaxşı vasitədir və ətrafdakıların özünü rahat hiss etməsinə səbəb ola bilər. Bu zaman diqqət edilməli əsas məsələ təqlid etmədə həddi aşmamaqdır.

Təqlid səmimi şəkildə edilməlidir. Bunun üçün də şəxs müəyyən hərəkət etdikdən sonra, ani olaraq təkrarlamamaq lazımdır. Dindirilən şəxs əlini oturacağın qoluna qoyarsa, bir qədər gözləmək və daha sonra əli oturacağın qoluna qoymaq olar. Bundan əlavə diqqət etmək lazımdır ki, pozitiv jestlər təkrar edilsin. Neqativ jestləri yalnız pozitivə çevirmək üçün təqlid etmək olar.

c) gövdə hərəkətləri

Gövdəni qarşıdakı obyektə tərəf yönəltmək ona qarşı marağı bildirir. Bu səbəbdən qarşıdakı şəxsə marağı göstərmək, onun dəyərli və mühüm olduğu təəssüratını yaratmaq üçün dindirilən şəxsə qarşı gövdəni yaxınlaşdırmaq, bundan əlavə güclü görünmək üçün sinəni qabağa vermək və şişirtmək olar. Sadəcə çalışmaq lazımdır ki, bu hərəkət həddən artıq olmasın. Araşdırmalar göstərir ki, qarşıdakı insana qulaq asarkən arxaya söykənmək və danışan zaman biraz önə doğru əyilmək nəticəsində, insanlar bizim qarşıdakı şəxsə hörmət etdiyimizi başa düşə bilərlər.

d) qol jestləri

Qol hərəkətlərinin aktivliyi şəxsin səmimiliyini göstərir. Qolları aktiv hərəkətli olan insanlar dürüst, qeyri-aktiv olanlar isə qeyri-səmimi hesab edilir. Bu səbəbdən çalışmaq lazımdır ki, qollar ilə müəyyən jestlərdən istifadə edilsin. Bu hərəkətlər aktiv dinləmənin tərkib hissələridir və bu zaman qarşı tərəfin işlətdiyi hər bir ifadəyə münasibətdə müstəntiq jest və mimikaları ilə səssiz cavab verir. Bu zaman orta yolu seçmək və nəticədə həm passiv dinləmədən, həm də həddən artıq jestlərdən istifadə etməmək lazımdır.

Müstəntiq qolları və ya başqa predmetlər vasitəsilə baryer yaratmamalıdır. Bunun üçün də şəxsin qarşısında duracaq əşyaları kənara qoymalıdır. Dindirmə, ifadələrin alınması və ya şikayətlərin dinlənilməsi zamanı hər bir predmeti şəxsin qarşısından çəkmək lazımdır. Kiminləsə ayaq üstə durduqda qollar arxada saxlanılmamalı, cibə salınmamalı və qollar yanda olmalı və ya aktiv hərəkətlər göstərməlidir. Bundan əlavə əllər bəldə yerləşdirilməməlidir. Masanın üzərində əlləri geniş açmaqla saxlamaq, hakimiyyət, əmr göstəricisidir və qarşı tərəfdə təzyiq yarada bilər.

e) baş jestləri

Baş hərəkətləri ilə bağlı çalışmaq lazımdır ki, neytral vəziyyətdə tutulsun. Nə arxaya verilib burun yuxarı qalxsın, nə də ki, qarşıdakı şəxsin qaba-ğında əyilsin. Biri təkəbbürü, digəri isə zəifliyi göstərir və hər ikisi dindirməyə mənfi təsir edə bilər. Bundan əlavə əsasən baş hərəkətləri vasitəsilə müstəntiq aktiv dinləmə funksiyasını həyata keçirməlidir.

ə) əl jestləri

Aparılan təcrübələr zamanı insanların danışarkən əllərinin içini yuxarıya doğru tutmasının 84% dinləyici tərəfindən xoş qarşılandığını təsbit etmişlər. Ovuc içlərini insanlara tərəf doğrultmaq dürüstlüyü göstərə bilər. Ovuc içini aşağı tutanların 52%, təhdid mənasını göstə-

rən barmaq hərəkəti edilən zaman 28% şəxsin xoş qarşıladığı ilə rastlaşmışlar. Özünü dinləməyə məcbur edən şəxslər isə danışılanların çox hissəsini xatırlamamışdılar²³. Bu səbəbdən kiməsə təhdid əlaməti olaraq barmaq doğrultmaq, yumruq sıxmaq olmaz.

Vətəndaş danışdığı anda onu dinləyən şəxs əlləri ilə paltarını təmizləməməli və ya digər kontaktı kəsəcək hərəkətlər etməməlidir. Bu hörmətsizlik kimi qəbul edilə bilər. Bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, müstəntiq qarşı tərəfin gözündə nə qədər dəyər qazanarsa, o qədər çox məlumat əldə edə bilər.

Dindirmə zamanı müstəntiqlərdə görünən ən məşhur hərəkət əllərini bir-birinə keçirərək, uzun qabağında tutulmasıdır. Bu hərəkət gərginliyi bildirir və vətəndaş ilə arada bəyər yaranır. Bu hərəkət müsbət münasibət üçün məqsədə müvafiq deyil. Bunun əksi olaraq barmaqları “piramida” kimi öndə tutmaq müstəntiqi daha özünə-güvənli göstərə bilər. Danışan zaman əlləri masanın altında görünməz şəkildə gizlətmək olmaz.

Danışan zaman vurğulamaq üçün şəhadət barmağı yuxarı tutmaq, dinləyicilərin diqqətinin müstəntiqə yönəltməsinə səbəb ola bilər. Vurğu mənasını göstərən digər hərəkət şəxsin baş barmağını şəhadət barmağına sıxıb danışmasıdır. Sözləri vurğulamaq üçün ciddi münasibətlərdə qələmdən istifadə etmək olar.

Otağa daxil olan şəxsə xüsusi hörmət göstərərək onunla əl ilə görüşməyin şəxsin rahatlanmasına səbəb olacağını düşünürük. Əl ilə salamlamaq üçün ilk addımı otağa daxil olan vətəndaş atmayacaqdır. Bu səbəbdən müstəntiq əl uzatmalıdır. Görüşən zaman ovuc aşağı tərəfi göstərməməli və bərabərlik şəklində olmalıdır. Görüşən zaman əl digər şəxsin əlini tam olaraq bağlamalı və normal sərtləkdə sıxılmalıdır (*nə çox yumşaq, nə də çox sərt olmalıdır*). Bu zaman şəxsin əli çəkilməməli və ortaq bir nöqtədə birləşdirilməlidir. Görüşən zaman soyuq və nəmli əllər ilə əl sıxışmaq mənfi münasibətə səbəb ola bilər.

²³ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

Bu hərəkət şəxsin zəif olduğu təəssüratı yarada bilər. Görüşən zaman əl sıxma müddətinə diqqət etmək lazımdır. Yaxın münasibət olmayan şəxs ilə uzun müddət əl sıxma mənfəəti təsir yarada bilər. Bu səbəbdən 2-3 saniyə ərzində görüşmək lazımdır.

f) üz jestləri və mimikalar

Aparılan danışqların müsbət yöndə inkişafı üçün göz kontaktına diqqət yetirmək lazımdır. Baxış növlərindən biri və ən faydalı olanı sosial baxışdır. Bu zaman gözlər şəxsin gözləri və burnu arasında olan yerə yönəlir. Digər baxış növü aqresiyayı bildirir. Qarşıdakı şəxs etik qaydaları aşarsa bu zaman onun alın bölgəsinə baxmaq, şəxsin qorxmasına, cəsarətini “qıraraq” təzyiqə düşməsinə səbəb ola bilər. Az göz kontaktı şəxsin özünü dəyərsiz hiss etməsinə, artıq göz kontaktı isə şəxsin gərgin olmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən hər ikisinin arasında orta müddət seçmək, 5-10 saniyə aralıq ilə baxmaq məqsədə uyğundur.

Məsləhət görülür ki, vətəndaş əyləşdikdə müstəntiq ayaq üstə durmasın. Bu demək olar hər zaman oturan şəxsin narahat olmasına səbəb ola bilər. Çünki, ayaq üstə duran şəxsin gözləri, əyləşən şəxsin gözlərindən yuxarıda durur və bu da təkəbbür mənasında yozula bilər. Dindirmə zamanı qarşıda birdən artıq şəxs varsa, göz kontaktını hər biri ilə qurmaq lazımdır. Şəxs danışarkən başqa tərəfə baxmaq qəzəb yaradan və hörmətsizlik kimi başa düşülən bir hərəkətdir.

Mütəxəssislər bildirir ki, bir insan sizə hər hansı məlumatı vermirsə və ya gizlədirsə, ona sual verdikdən dərhal sonra gözlünüzü çəkmədən baxmaq lazımdır. Bu zaman şəxsin daha ətraflı danışacağı düşünülür.

Üz ifadələri içərisində mikro ifadələrin özünəməxsus yeri vardır. Doğrudur ki, mikro ifadələr qeyri-ixtiyari yaranır. Buna baxmayaraq ixtiyari olaraq mikro ifadələrdən istifadə etmək mümkündür. İnsanların üzünə baxdıqda heç bir hərəkət etməsə belə, hər hansı mikro ifadədən istifadə etdiyi təəssüratı yaranır. Şəxs neytral qalıb, lakin

kənardan kədərli və s. kimi görünə bilər. Bəlkə də, bunun səbəbi şəxs neytral olsa belə əzələlərin kiçik bir miqdarının işlək vəziyyətdə olması və ya şəxsin ona öyrəşməsidir. Bütün bunlara görə müstəntiq danışmaq zamanı neytral vəziyyətdən daha çox müsbət ifadələri üzlərində yaratmağa çalışmalıdır ki, bu da qarşı tərəfin ifadə verməsinə, müsbət münasibətin formalaşmasına yardımçı ola bilər.

Dindirilən şəxsə şübhəli baxmaq müəyyən problemlərə və gərginliyə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən çalışmaq lazımdır ki, şübhə əlaməti olaraq gözlər qıyılmasın. Bu zaman qaşları çatmaq, aşağı endirmək olmaz və qaşları normal vəziyyətdə, hündürlükdə saxlamaq lazımdır.

g) predmetlər və digər qaydalar

Mütəxəssislər iş yerində açıq rəngli və qalın çərçivəsi olan eynəklərdən istifadə etməyi məsləhət görürlər. Bu tip eynəkdən istifadə şəxsi daha çalışqan və ağıllı göstərə bilər. Linzalar gözü nəmli göstərən üçün qarşı tərəf müstəntiqi zəif olaraq tanıya bilər.

Müstəntiqin masasının üzərində nə qədər çox kitab, materiallar və s. varsa o qədər çox çalışqan olduğu təəssüratı yarana bilər. Lakin, çalışmaq lazımdır ki, masa üzərində olanlar səliqəli görünsün. Qeyri-səliqəli düzülüş şəxsin tənbel olduğuna işarə edə bilər.

Otaqda pəncərələrin olması və günəş işığının düşməsi danışmalar üçün uyğundur. Otaq yaxşı işıqlandırılmalı, işıq insanların gözünü yormamalıdır. Əgər otaqda böyük mübahisələr yaranarsa bu zaman işıqların zəiflədilməsi orada olanların sakitləşməsinə səbəb ola bilər.

Otağın temperaturunun aşağı olması insanların yuxulmasına, yuxarı olması isə düşüncənin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən 19-21 dərəcəlik temperaturda otağın qızdırılması daha faydalıdır.

Rəsmi geyimlərdən istifadə etmək və onların səliqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, geyimin, saçın səliqəsiz olması müstəntiqin “tənbel” olduğu təəssüratını yarada bilər. Geyim nə çox dar, nə də çox boş olmalıdır. Geyimin rənginin tünd göy rəngdə olması psixoloji olaraq üstünlük və şəxsin ədalətli olduğu təəssüratı yarada bilər. Çox

bəzəkli geyimlər, qısa ədəklər iş mühitində bəyənilmir və ciddiliyi aradan apara bilər. İşdə xanım çox makyaj etməkdən çəkinməlidir ki, bu da işin ciddiliyini aradan apara bilər.

Otağın tərtibatında rənglərin önəmi mühümdür. Qırmızı rəng ən çox diqqəti çəkən və insanların sinir sisteminə təsir edən rəngdir. Araşdırmalara görə ən çox oğurluq edilən mağınların rəngi qırmızı olur. Otaq qırmızı rəngdə ola bilməz, çünki bu şəxsə yuxusuzluğun yaranmasına səbəb ola bilər. Sarı rəng həm kədər, depressiya, həm də aktivlik yaradan rəngdir. Ondan adətən xəstəxana divarlarında istifadə olunur. Yaşıl rəng güvəni və tərəvəti göstərir. Bu səbəbdən bir çox banklar və marketlər bu rəngdən istifadə edir. Otaqda bu rəngdən bir qədər istifadə etmək məqsədə uyğundur. Boz rəng ciddiliyi göstərir və yaradıcılığı məhv edir. Bu səbəbdən bir qədər bu rəngdən istifadə etmək olar. Qəhvəyi rəng sadəliyi, güvəni göstərir. Araşdırmalara görə qəhvəyi rəng olan yerlərdə insanlar çox qalmaq istəmir. Bu səbəbdən həmin rəngdən çox istifadə edilməməlidir. Mavi rəng sakitləşdirici bir rəngdir. Qərb ölkələrində intiharları azaltmaq üçün körpüləri mavi rəngə boyayırlar. Bu səbəbdən parlament mavisi deyilən rəng tonundan istifadə etmək, ciddi yerlər üçün münasibdir. Otaqlarda ağ rəngdən istifadə etmək qarşıdakı şəxsin rahatlamasına səbəb ola bilər. Beləliklə otaqda ağ, parlament və sadə mavi, meşə yaşılı (kod adı - #006400), yaşıl (#008000) və ya islam yaşılı (#009900) və qara rəngdən istifadə etmək məsləhətlidir. Bütün bu rənglər müstəntiqin gördüyü işin ciddiliyi, ədalətliyi, obyektivliyi və həqiqiliyini artırır.

2.3. Etik qaydalar

Prokurorluq işçisi öz xidməti fəaliyyətini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarını, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanı, Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyasının prokurorlar üçün müəyyən etdiyi peşə məsuliyyəti, əsas hüquq və vəzifə standartlarını, Prokurorluq işçiləri üçün etika və davranış üzrə Avropa rəhbər prinsiplərini və Cinayət mühakimə sistemində prokurorluğun rolu haqqında Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 6 oktyabr 2000-ci il tarixli 19 sayılı Təvsiyələrini rəhbər tutaraq, “Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ hüquqi aktlarla, habelə bu Kodekslə müəyyənləşdirilən davranış qaydalarına riayət etməlidir.²⁴ Polis işçisi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, cəmiyyətdə qəbul olunmuş norma və qaydalara tam şəkildə əməl etməli, bu işdə digər şəxslərə nümunə olmalıdır²⁵.

Müstəntiq elə etik hərəkətlərdən istifadə etməlidir ki, qarşı tərəfdə mənfi emosiyalar yaratmasın, vətəndaş məmnuniyyətinin əldə edilməsi prinsipinə dönməz şəkildə əməl etsin. Mənfi emosiyaların yaranmaması dindirmənin müvəffəqiyyətlə aparılmasına, şəxsdə rahatlıq yaranmasına səbəb ola bilər. Rahatlıq ilə bağlı bir çox fəsillərdə söz açılmışdı. Şəxsdə yaranacaq rahatlıq yalanın aşkar edilməsində, ondan bir çox məlumatların alınmasında və digər əsas məsələlərin həllində müstəntiqə üstünlük yarada bilər. Şəxsin üzərinə gədmək, onunla aqressiv danışmaq və qorxutmaqla alınan ifadələrin fikrimizcə dəyəri yoxdur, qorxu şəraitində alınan ifadə etibarsızdır.

Adətən dindirilən şəxsin müəyyən tərəddüdləri, qorxuları, problemləri olur. Həmin səbəblər şəxsin ifadə verməsini çətinləşdirir. Şahid qorxduğu, məhrumiyyətə düçar ola biləcəyi, “əxlaqi” qaydaları

²⁴ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

²⁵ Polisin etik davranış kodeksi <https://mia.gov.az/az/menu/29795/>

pozmmamaq üçün və s. səbəblərdən məlumatları deməyə bilər. Müstəntiq müsbət münasibəti, danışıq, qayğısı ilə şəxsin həmin problemlərini aradan qaldırmalıdır. Başqa sözlə, müstəntiq çalışmalıdır ki, qarşıdakı şəxsin qayğısına qala bilsin. Bu hərəkətləri edərkən müstəntiq qeyri-səmimi olmamalı, etdiyi hərəkətlər öz daxili istəyindən yaranmalıdır. Bu isə adətdən, həmin hərəkətləri mütəmadi istifadə etməkdən və onun faydalarını dərk etməkdən asılıdır. Hüquqşünas, əməkdar müəllim İpək Abbasova bildirir ki, müstəntiqin davranışı təbii, qeyri-saxtakar, sakit və ləyaqətli olmalıdır.

Müstəntiq qarşıdakı şəxs ilə nə qədər müsbət münasibət yaratsa da, şəxsin qayğısını çəksə də, ciddi atmosfer yaratmalı və şəxsin rahatlıqda həddi aşmasına icazə verməməlidir. Bu səbəbdən qeyri-etik ifadələri nə özü işlətməli, nə də qarşıdakı şəxsə icazə verməlidir. Nəinki qeyri-etik, həm də qəzəbli davranışlardan istifadə etməməlidir. Müstəntiq özünü mədəni və mənəviyyatlı biri kimi aparmalı, hüquq mühafizə orqanlarının nüfuzunu artırmalı, öhdəsinə götürdüyü vəzifəyə layiqincə xidmət etməlidir. Prokurorluq işçisi etik davranış qaydalarının onun tərəfindən pozulmasının nəticələrini aradan qaldırmağa, o cümlədən ictimai etimadın bərpası üçün tədbirlər görməyə borcudur. Polis işçisi daim yadda saxlamalıdır ki, hətta bir əməkdaşın Andını pozması, xidməti borcunu yerinə yetirməməsi və nalayiq hərəkətə yol verməsi, bir çox əməkdaşın fədakar əməyi və nümunəvi xidməti hesabına əldə olunmuş uğurlara və nüfuza kölgə sala bilər.

Prokurorluq işçisi özünə qarşı tənqidi olmalı, qeyri-etik davranışa yol verməməli, belə hal olduqda isə səhvini etiraf etməklə onun aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməlidir. Xidməti fəaliyyətini yerinə yetirərkən digər şəxslərə qarşı nəzakətli, diqqətli, təmkinli və xeyirxah olmalıdır. Prokurorluq işçisi xidməti fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi məlumatları şəxsi maraqları üçün istifadə etməməlidir²⁶. Polis dövlət

²⁶ İ. Abbasova, G. Rəzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

hakimiyyəti nümayəndəsi olaraq sağlam düşüncəyə və aydın mövqeyə malik olmalı, insanlara ədalətli, humanist, alicənab və mədəni münasibət bəsləməli, hər kəsi hüquqa zidd əməllərdən və zorakılıqdan müdafiə etməli, ekstremal şəraitdə köməyə ehtiyacı olanları, xüsusilə qadın və uşaqları, qoca, xəstə və əlilləri köməksiz qoymamalıdır. Vətəndaşlarla ünsiyyətdə diqqətli və nəzakətli olmalı, bunu zəiflik əlaməti deyil, əksinə, qanunun gücünə arxalanan haqq və ədalətin təzahürü kimi qəbul etməlidir²⁷.

Müstəntiqin dindirmə zamanı şəxsi ifşa edən, onu ittiham edən hallara yüksək diqqət yetirməsi, əksinə onun vəziyyətini yüngülləşdirən və başqa cür yaxşılaşdıran hallara biganə yanaşması, qarşılıqlı əlaqənin yaranmasına ciddi şəkildə mane ola bilər. Bu səbəbdən müstəntiq hüquq mühafizə orqanlarının əsas vəzifəsi olaraq ədaləti bərqərar etməli və özünü o şəkildə tanıtmalıdır.

Prokurorluq işçisi xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən və ya qərar qəbul edərkən faktlara əsaslanmalı, ədalətli və qərəzsiz olmalı, özünün və ya maraqlı şəxslərin mənafelərinin onun xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə təsirinə yol verməməli və bu cür təsir üçün şərait yaratmamalıdır. Onlar insanların hüquq və azadlıqlarını, qanuni maraqlarını pozan, onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyəcək qərarlara və hərəkətlərə (*və ya hərəkətsizliyə*) yol verməməlidir. Prokurorluq işçisi digər dövlət orqanları (*qurumları*) ilə münasibətlər zamanı qanunvericiliklə ona verilmiş imtiyaz və səlahiyyətləri nümayiş etdirməməli, əməkdaşlıqdan şəxsi məqsədləri üçün istifadə etməməlidir²⁹.

Müstəntiq dindirilən şəxsə yalandan vəd verməməlidir. Bu həm müstəntiqin şəxsiyyətinə yaraşmayacaq, həm də cəmiyyət tərəfindən əməkdaşlara olan güvənin itməsinə səbəb olacaqdır.

²⁷ Polisin etik davranış kodeksi <https://mia.gov.az/az/menu/29795/>

²⁹ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

İnsanları idarədə gözlətməmək lazımdır. Bu əməkdaşa qarşı aqressiyaya səbəb ola bilər. Bu aqressiya da öz növbəsində şəxs ilə əməkdaş arasında müsbət psixoloji kontaktın yaranmamasına səbəb ola bilər. Mühüm işlər səbəbindən gözlətmək məcburiyyətində qaldıqda, kiçik üzrxahlıq etmək daha doğru olur.

Vətəndaş, ifadə verən, şübhəli və s. şəxslər danışarkən sözü kəsməmək və diqqət ilə dinləmək lazımdır. Bu zaman aktiv dinləmədən istifadə olunmalıdır. Şəxs xahiş etdikdə və ya danışmaq istədikdə, müstəntiqin şəxsi tənqid edərək, sözünü kəsməsi qeyri-etik hərəkətdir.

Vətəndaşın əvvəlcədən adını öyrənmək, otağa daxil olduqda ona adı ilə xitab etmək, öz adınızı bildirmək və ona yer göstərmək lazımdır. Araşdırmalara görə bir şəxsə adı ilə müraciət etmək şəxsin “dostcanlı” münasibət qurmasına səbəb ola bilər. Şəxsə müraciət etdikdə “siz” etiketindən istifadə edilməlidir. İnsanlara adları ilə müraciət etmək və onların xüsusi vəziyyətləri və ya problemləri haqqında yumşaq bir səs tonu ilə suallar vermək onları rahatlaşdırır və mehriban hisslərin yaranmasına səbəb ola bilər. Müstəntiq ilk salamlama zamanı gülümsəməli, səmimi olmalıdır ki, qarşıdakı şəxs bütün sözlərini rahatlıqla danışa bilsin.

Əgər müstəntiq ilk andan dindirmə üçün çağırdığı şəxslə insani rəftar etsə yəqindir ki, şəxsdə əməkdaşın obyektivliyinə qarşı şübhə yaranmaz. Əksinə kobudluqla qarşılasa mənfi nəticə alınır³⁰. Əgər müstəntiq kişi cinsinə mənsubdursa, çalışmalıdır ki, qarşı cinsə mənsub olan şəxslə işin ciddiliyini saxlamaq şərtlə ehtiyatla və yumşaq danışsın.

³⁰ Hacı İbrahim İsmayilov. *Məhkəmə etikası. Dərslik. Bakı: ADPU-nun nəşriyatı, 2009, 274s*

2.4. Nitq mədəniyyəti

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu işçilərinin etik davranış kodeksinin 22.3-cü maddəsinə əsasən prokurorluq işçisi prosesual fəaliyyəti həyata keçirərkən proses iştirakçıları ilə etik qaydalar çərçivəsində münasibət qurmağa səy göstərməli, dürüstlük və təmkin nümayiş etdirməli, nitq mədəniyyətinə riayət etməlidir³¹.

Hüquqşünasların rəsmi proseslərdə istifadə etdiyi əsas danışq üslubu, rəsmi-işgüzar üslubdur. Bu üslub standart formaya malik olur, hamı tərəfindən eyni qəbul edilir, obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə adətən rast gəlinmir. Bu üslubda dil maksimum mükəmməl olmalı, fikir tam aydın, birmənalı, əsaslı, yığcam olmalıdır. Bu üslubdan istifadə edilməklə yazılan sənədlərdə ikimənalı sözlərdən istifadə etmək qəti qadağandır.

Hüquqşünasların natiqlik qabiliyyəti də üstün olmalıdır. Hüquqşünaslara uyğun olan üslub rəsmi-işgüzar, natiqlik üslubu kimi isə məhkəmə natiqliyidir. Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- Düzgün, dəqiq və ifadəli danışmaq.
- Auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, onlar üçün anlaşıqlı olmaq.
- Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və onlara uyğun jest-mimikalardan istifadə etmək.
- Mətləbdən uzaqlaşaraq dinləyiciləri yormamaq üçün mümkün qədər yığcam danışmaq.
- Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq.

Natiqlik sənəti içərisində ən qədim tarixə malik olan sahə məhkəmə natiqliyidir. Məhkəmə natiqliyi, prokuror nitqi və ya ittiham edici nitqdən, vəkil və ya müdafiə nitqindən, müttəhimin nitqindən, özünü müdafiə nitqindən, hakimin və şahidlərin nitqindən ibarətdir. Məhkəmə prosesi çəkişmə prinsipi əsasında qurulur. Bu zaman hər iki

³¹ Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu İşçilərinin Etik Davranış Kodeksi.
<https://genprosecutor.gov.az/az/page/prokurorluq/senedler/etik-davranis-kodeksi>

tərəf müəyyən nitqdən istifadə edərək ədaləti aşkar etməyə çalışır. Tərəflər çıxış edən zaman bir çox sahələrdən - psixologiya, hüquq, dil, ədəbiyyat, məntiq, fəlsəfə və s. sahələrdən istifadə edir. Çıxışlar zamanı tərəflər digər tərəfə təsir etməyi özünə məqsəd qoyur.

İttihamçının nitqi yüksək səviyyədə olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlilə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanunun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur. Müdafiəçinin (*vəkilin*) çıxışları da sübut və dəlillərə əsaslanmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsatət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiyyətə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir³².

Məhkəmədə natiq nisbətən yavaş, bir qədər asta tempdə ifadə etdiyi “məhkəmə hakimi” və ya “cənab hakim” müraciəti ilə nitqinə başlayır. Natiq fikrini aydın ifadə edə bilmək üçün olduqca münasib sözlər, ifadələr işlətməli, dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeri gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edir, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışmalıdır. Onun nitqi rabitəli olmalı, fikirlər bir-birini tamamlamalı, ikinci dərəcəli məsələlər əsas fikrin, mətləbin açılmasına, dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət etməlidir. Natiq yeri gəldikcə zərbi-məsəllərdən, aforizmlərdən və s. istifadə etməlidir. Bu nitq intonasiya cəhətdən zəngin və xoşagəlimli olur. Nitqin sonu başlanğıcla əlaqələndirilməlidir ki, bu onun kompozisiya baxımından tamlığını təmin edir. Natiqə qulaq asan dinləyicilər hiss etməlidirlər ki, daha hər şey ayağıdır³³.

Nitq ilə bağlı hazırlıq işləri görülməlidir. Hazırlıq mərhələsində natiq danışmalı olduğu mövzunu harada və kimin qarşısında danışmalı olduğunu dəqiqləşdirməlidir. Bu zaman qarşıdakı şəxslərin bilik dairəsini nəzərə almalı və onların başa düşəcəyi tərzdə nitqini aparmalıdır.

³² Nadir Abdullayev. *Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 277s*

³³ *Yenə orada.*

Natiq nitqə hazırlaşarkən, əlbəttə ki, onları yazıya köçürmək ehtiyacı yaranır. Bunun üçün hazırlaşan zaman qeydlər və plan qurmaq lazımdır. Qeydlər unutmağın qarşısını ala bilər. Yazıların qeyd edilməsi zamanı, qeydiyyat kitabçasına sözlər oxunaq və böyük hərflər ilə yazılmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, sona qədər vərəqə baxaraq danışılmasın. Bu səbəbdən danışmalı olduğu sözləri natiqin özünün yazması, öz sözləri olması, öz hisslərini əks etdirməsi önəmlidir.

Qurulan plan nəyi, nə zaman, hansı ardıcılıq ilə danışmağa kömək edir. Bu plan giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmalıdır. Nitqin giriş hissəsindən insanları ələ ala bilən, maraqları, diqqətləri mövzuya doğru yönəldə bilən şəxs, nəticədə müvəfəqiyyət qazana bilər. Əsas hissədə natiq fikrini müxtəlif yollar ilə izah etməlidir. Nəticə hissədə natiq öz fikrinə son qoyur. Lakin, bu hissə qısa olmalıdır ki, qarşıdakıları yormasın.

Danışan zaman tələffüzə, intonasiyaya diqqət etmək lazımdır. Tələffüz zamanı sözlərin düzgünlüyü, səlisliyi, aydınlığı, emosionallığı mühüm rol oynayır. Emosionallıq və səsin tempi qarşı tərəfə təsir etmək üçün vacibdir. Emosionallıq vasitəsilə insanlara təsir etmək, tembr (*səs çaları, ton*) vasitəsilə isə insanların rahatlığını təmin etmək mümkündür. Bəzi hallarda səs tempi artmalı (*vurğulamaq, ciddiliyi göstərmək üçün*), digər hallarda isə səs tempi aşağı düşməlidir (*emosionallıq yaratmaq üçün*). Sözlər o tərzdə ifadə olunmalıdır ki, nitqin xitab, vurğu, nida və digər xüsusi hissələri aydın hiss olunsun. Digər neytral hallarda isə orta tempdə söhbət aparılmalıdır. Səsin gücünü də nizamlamaq lazımdır. Auditoriyada adamların sayı azdırsa və otaq kiçikdirsə yüksək səslə, adam çoxdursa və otaq genişdirsə asta səs ilə danışmaq olmaz. Nitq zamanı tələsmədən və aram şəkildə danışmaq lazımdır, çünki tez-tez danışma yorğunluğa səbəb ola bilər.

İntonasiya emosiyalar ilə sıx əlaqəlidir. Şəxsin intonasiyası, onun duyğu və emosiyaları göstərməsini, sanki danışdığı hadisəni yaşadığı təəssüratının yaranmasını təmin edir. İntonasiya vasitəsi ilə şübhə,

təəccüb, şadlıq, qəmginlik və s. kimi duyğular əks olunur. Dindirmə zamanı hər bir cümləni sərt, yumşaq, şübhəli və s. tonda demək olar ki, bu zaman fərqli təsir bağışlayacaqdır. Bu səbəbdən cümlələrin ifadə tərzinə də diqqət edilməlidir.

Natiq nitqini şərh etdiyi zaman çalışmalıdır ki, dinləyici onun səsinə yorulmasın, əksinə estetik ləzzət alsın³⁴. Natiqin nitqi avazlanma vasitəsi ilə dinləyicilərdə xoş əhval-ruhiyyə yaratmalıdır.

Sözlər arasında yazılı nitqdə olduğu kimi, şifahi nitq zamanı fasilə qoyulmalıdır. Bu fasilə qısa, orta və uzun olmaqla 3 yerə bölünür. Qısa fasilələr vergüldən sonra 1 saniyədən az olan fasilədir (*məsələn, “problem var, amma həll yoluda var”*). Orta fasilə 1 saniyə, uzun fasilə isə 2-3 saniyə çəkir. Sözlərin vurğusuna diqqət etməmək, sözlərin yanlış anlaşılmasına səbəb ola bilər.

Danışq prosesi zamanı ağciyər, qırtlaq, səs telləri, səs yolu, dil, çənə və dodaqlar iştirak edir. Bu üzvləri inkişaf etdirmək, gücləndirmək danışığın yaxşılaşmasına səbəb olur. Nitq zaman hava axını düzgün nizamlanmalıdır. Düzgün nəfəs alınması üçün burundan havanın alınması və ağızdan verilməsi lazımdır. Sözlərin doğru, aydın tələffüzü üçün dilin fəaliyyəti düzgün olmalıdır. Bunun üçün dilin funksional qabiliyyəti artırılmalı və rahat hərəkət etdirilməlidir. Dili gücləndirmək üçün ağızın içində sürətli hərəkət etdirmək, sağ-solaşağı-yuxarı doğru hərəkət etdirmək lazımdır. Dodaqları sağa və sola hərəkət etdirmək, irəli və geriye doğru yönəldərək - “x, u, ao, aö, ae, ai, al, au, aü, ou, öü, oa, oe, oı, ou” kimi hərflər və hərflər birləşmələrini demək lazımdır. Çənəni inkişaf etdirmək üçün çox aralı açaraq danışmaq, sağa-sola hərəkət etdirmək, əlimiz ilə çənəni altdan sıxaraq açıb-bağlamaq lazımdır. Boğazdan çıxan səsləri inkişaf etdirmək üçün ağız bağlayaraq “hmmm” kimi ifadələri işlətmək olar³⁵.

³⁴ Nitq prosesində tələffüz, intonasiya və orfoepiyanın rolu. <https://kayzen.az/-blog/lingvistika/24159/nitq-prosesində-tələffüz,-intonasiya-və-orfoepiyanın-rolu.html>

³⁵ Etkili və Güzel Konuşma. <https://docplayer.biz.tr/11627286-Etkili-ve-guzel-konusma-hazirlayan-ogr-gor-servet-sezgin-ornek.html>

2.5. Dindirmə üçün uyğun vaxtın xarakteristikası

Şəxslərin dindirmə istintaq hərəkətinin keçirilməsi üçün idarəyə dəvət edilməsinin səbəbi cinayətin araşdırılması ilə bağlı olan zərurətin yaranmasıdır. CPM-ə görə şahid, zərər çəkmiş, şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və başqa şəxslər müstəntiqin yanına şəxsən, özləri olmadıqda isə onların yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərindən, qonşularından, mənzil istismar təşkilatının nümayəndələrindən birinə və ya onların iş, yaxud təhsil yeri üzrə verilən çağırış vərəqəsi ilə çağırılırlar. Çağırış vərəqəsində kimin, hansı prosessual qismdə çağırıldığı, habelə çağırılan şəxsin haraya və nə vaxt (*gəlmə günü və saati*) gəlməli olduğu göstərilir.

Dindirmə zamanı şəxslərin vaxtında çağırılması çox mühüm məsələdir. İlk fəsildə ifadələrin formalaşması mərhələlərindən söz açılmışdı ki, bu da çağırışın gecikdirilməsinin mötəbərliyə təsir etməsi haqqında ilkin anlayışı əldə etməyə kömək olur.

Cinayət törətmiş şəxsin deyil, zərərçəkmişlərin, şahidlərin ifadələrinin alınması zaman etibarlı ilə daha önəmlidir. Adətən təqsirli şəxs zaman keçdikcə vicdanın təzyiqi nəticəsində sirləri çox saxlaya bilmir (*bu bir qədər şahidlərə də aiddir*). İnsan sosial varlıq olduğu üçün hər zaman ünsiyyətə ehtiyac duyur. Bu səbəbdən şəxsin törətdiyi cinayəti uzun müddət heç kimə danışmadan saxlaması çox çətindir. Zərərçəkmiş və şahidlərin dindirməyə vaxtında çağırılmaması ifadələrin mötəbərliyinə zərər vura bilər. Əməkdar müəllim İpək Abbasova bildirir ki, müstəntiq şahidin dindirilməsini yubarmamalıdır. Çünki, müddətin keçməsindən asılı olaraq, şəxsin təsəvvürlərində dəyişikliklər yarana bilər, yaddaşındakı boşluqlar əlavə mənbələrdən müxtəlif informasiya ilə dola bilər. Zərərçəkmiş şəxs baş vermiş zərərdən asılı olaraq elə bir travma ala bilər ki, ilk verdiyi ifadələr ilə sonra verdiyi ifadələr arasında fərqlilik yaransın. Bunun səbəbi travma alan şəxsin baş vermiş hadisəni bir müddət keçdikdən sonra tam olaraq xatırlamasıdır. Bu səbəbdən zərərçəkmiş şəxsləri həm gecikdirmədən dindirmək, həm də daha sonra təkrar dindirmək lazımdır.

Ədəbiyyata nəzər etdikdə görürük ki, orada hadisə ilə bağlı daha çox məlumat bildiyi ehtimal edilən, xronoloji baxımdan daha əvvəlki hadisələrdən xəbərdar olan, işdə marağı olmayan şahidlərin ilk öncə dindirilməsi məsləhət görülür.

Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi dərhal aparılmalıdır (*qanunvericiliyə görə*). Bunun faydası həmin şəxslərin hər hansı uydurma faktlar ilə istintaqa çətinlik yaratmamasıdır. Belə ki, onları dərhal dindirmək nəticəsində hər hansı bir qanunsuz hərəkətlər edə bilməz, alibinin formalaşdırılması üçün və s. yalançı faktlar irəli sürə bilməz.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər dindirilərkən, onların xarakterik xüsusiyyətləri, qavrama bacarıqları və s. nəzərə alınmaqla onların dindirilməsi yubadılmamalıdır. Lakin, travma alan, emosional olaraq gərginlik içində olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi zərərçəkmişlərdə olduğu kimi bir qədər sonraya saxlanmalıdır ki, şəxsin verəcəyi məlumatlar dəqiqləşsin. Çünki, bu tip şəxslər zaman keçdikcə məlumatları qavramağa, xatırlamağa başlayırlar.

Cinayət iştirakçılıqla törədildiyi hallarda təqsirləndirilən şəxslərin hansı ardıcılıqla dindirilməsi mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cinayətin təşkilatçılarından, təhrikçilərindən, köməkçilərindən və icraçılarından hansının əvvəlcə dindirilməsi iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi ardıcılığını müəyyən edərkən aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır:

a) təqsirləndirilən şəxs bu və ya digər cinayətin edilməsində nə kimi rol oynamışdır.

b) toplanmış materiallar hansı təqsirləndirilən şəxsin təqsirini daha inandırıcı surətdə sübut edir.

c) təqsirləndirilən şəxsin cinayətin digər iştirakçıları ilə münasibəti.

ç) təqsirləndirilən şəxsin öz hərəkətlərinə münasibəti (*hərəkətlərindən pəşman olması, könüllü gələrək təqsirini boynuna alması və s.*).

d) təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar.

İstintaq taktikası baxımından cinayətin təhrikçilərinin və ya köməkçilərinin əvvəlcə dindirilməsi daha məqsədəmüvafiqdir. Çünki belə şəxslər təşkilatçı və icraçıdan fərqli olaraq cinayətin törədilməsində özlərini o qədər də təqsirli bilmədiklərinə görə çox vaxt yalan ifadə verməyə cəhd göstərmirlər³⁶.

Dindirmənin keçirilməli olduğu zamandan söhbət açarkən əsas vurğulamaq istənilən bioritm prosesidir. Bioritim dedikdə, kosmosda, dünyada baş verən təbii dəyişikliklər, hava temperaturu, təbiət hadisələri, gecə-gündüzün, iqlimin dəyişməsi, günəş-ay tutulmaları və s. hadisələr nəticəsində insanların daxilində baş verən dəyişikliklər başa düşülür. Havanın temperaturunun yüksək olması zamanı insanların yorğun olması və darıxması, hava sərin olduqda insanların əhvalının yaxşılaşması və s. buna misaldır. Bu səbəbdən insanların bioritmik dəyişikliklərini dindirmə zamanı nəzərə alın-malıdır.

Bu ritimlərin təzahür etdiyi digər dəyişiklik sirkad ritm adlanır. Sirkad ritm dedikdə yuxu-oyanma dövrünü tənzimləyən və yerin hər fırlanmasında təxminən 24 saatdan bir təkrarlanan təbii, daxili bir proses başa düşülür. Onlar digər adı ilə gündəlik ritmlər adlanır.

Araşdırmalara əsasən, insanlar adətən saat **9, 12-14, 17 və 21-də** yuxulu və yorğun vəziyyətdə olurlar. Günün vaxtından asılı olaraq, insan orqanizmi müəyyən bir təsirə fərqli reaksiya verir. Fiziki cəhətdən ən "zəif" insanların çoxu saat **2-5, 12-14**, ən "güclü" isə saat **8-12 və 14-17-də** özünü göstərir. Hisslərin həssaslığı (*qoxu, dad və eşitmə hissləri*) **17-dən 19-a** qədər artmağa başlayır, *gecə saat 3-də* maksimuma çatır. Şəxslərin "zəif olduğu" vaxtlarda onları dindirmək,

³⁶ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: "Hüquq" yayın evi, 2021, 995 s.

onların bəzi məlumatları doğru verməməsinə və ya yadına sala bilməməsinə səbəb ola bilər ki, bu dindirməyə mənfi təsir göstərir.

Bundan əlavə hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının **13-14 radələrində**, istirahət vaxtında dindirmə və digər prosessual hərəkətlər aparmamasına diqqət yetirmək lazımdır. Onların ağır iş yükünü nəzərə alaraq, əqli rahatlığını təmin etmək lazımdır. Həmin şəxslərin yorğunluğunu və istirahət etməməsi cinayət prosesində qüsurlara səbəb ola, müstəntiqin fikri yayına və istirahəti düşünə bilər.

Saat 11, bədənin tam formada olduğu vaxtdır. Bu zaman insan beyni güclü çalışır. **Saat 12**, diqqətin cəmlənə bilmədiyi, yuxulamanın başladığı dövrdür. **Saat 13**, bədənin ən zəif olduğu dövrdür. **Saat 14**, bədənin mənfiyədən müsbətə keçdiyi dövrdür. Bu zaman şəxs özünü yorğun hiss edir. Şəxsin ağrını ən az hiss etdiyi vaxt, **saat 14**-dür. **Saat 15**, bədənin özünü bərpa etdiyi və enerjili olduğu dövrdür. **Saat 16, 17** bədənin aktiv olduğu dövrlərdir³⁷.

Səmərəlilik təkcə gün ərzində deyil, həm də iş həftəsi boyu dəyişir. Müəyyən edilib ki, bazar ertəsi insanın fiziki və əqli göstəriciləri minimal olur, çərşənbə, cümə axşamı maksimuma çatır, cümə günü isə performans azalmağa başlayır.

İnsanlarda gündəlik dəyişikliklərdən əlavə ömrü boyu mövcud olan eyni tərzdə dəyişikliklər baş verir. O bioritm adlanır. Bioritm nəzəriyyəsinə görə 23 günlük fiziki dövr, 28 günlük emosional dövr, 33 günlük intellektual dövr mövcuddur. Müvafiq bioritm cədvəlində +100% (*maksimum*) ilə -100% (*minimum*) arasında olan rəqəmlər hər dövrdə ritmlərin müəyyən bir gündə harada yerləşdiyini göstərir. Rəqəmin müsbət olduğu dövr (*pik nöqtələr*) həmin gündə əhvalın yaxşı, rəqəmin mənfi olduğu gün isə əhvalın pis olacağı təxmin edilir.

Həmin cədvəldə mövcud olan və hər 3 halı bildirən oxların müsbətdən mənfiyə keçməsi kritik hallar yaradır. Həmin kritik hallar təkli, ikili və üçlü ola bilər. Həmin oxlar kritik vəziyyətə keçdikdə

³⁷ Bədənimizin iş mexanizmi. <https://axar.az/news/saghiqliq/388281.html>

insan həyatında, orqanizmində normal vəziyyətindən fərqli və mənfi dəyişikliklər yaranır. Həmin kritik hallar ay ərzində 6 dəfə görünür ki, bu da ayın və ömrün 20%-ni əhatə edir.

Ən qısa bioritm 23 gün boyunca davam edən **fiziki dövr**dür. Fiziki dövr 11.5 gün müsbət, digər 11.5 gün isə mənfi yöndə hərəkət edir. Müsbət fazada olduqda şəxs fiziki cəhətdən daha sağlam olur. Orqanizm güclü olduğu üçün şəxsə hər hansı tibbi müdaxilə böyük ehtimal uğurla nəticələnir. Mənfi faza isə şəxsin istirahət etmək ehtiyacını göstərir.

İkinci bioritm 28 gün davam edən emosional dövrdür. İlk 14 günlük hissədə, müsbət fazada şəxsin əhvalı, yaradıcılığı yüksək ola bilər. Növbəti 14 günlük hissədə, mənfi fazada şəxs özünü emosional olaraq zəif hiss edə bilər.

Sonuncu və ən uzun bioritm 33 gün davam edən intellektual dövrdür. Onun ilk yarısı, yəni 16.5 günü müsbət, digər yarısı isə mənfi fazada olur. Müsbət fazada olduqda şəxsin düşünmə dərəcəsi, öyrənmə imkanı yüksək ola, mənfi fazada olduqda şəxsin diqqəti cəmləmə, qərar vermə, düşünmə və s. intellekt ilə bağlı olan bacarıqları zəifləyə bilər.

Beləliklə, dindirmənin aparılması üçün ən uyğun zaman saat **10, 11, 14** (nisbi), **15, 16, 17** (nisbi), **18, 19, 20, 21**-dir. Həftənin günlərindən isə **3 və 4-cü günlər** (nisbətən 2-ci gün də aiddir) ən yüksək aktivlik dövrü olduğu üçün dindirməni həmin gündə aparmaq daha effektiv ola bilər.

Şəxsin bioritmik dövrü müəyyən edilərək, ən uyğun vaxt aşkar edilə bilər. Bu taktikadan dindirmə zamanı istifadə etmək faydalıdır. Belə ki, şəxsin bioritmik vəziyyətinə uyğun olaraq onun ayın hansı tarixində dindirilməli olduğunu aşkar etmək olar. Məlumatlara görə yalan ifadə verən və ya bəzi məlumatları gizlədən şəxsin bioritmik vəziyyətinə uyğun olan günü aşkar etdikdə və həmin gündə dindirdikdə şəxsin daha doğru ifadə verməsinə, daha çox məlumatları verməsinə səbəb olmuşdur. Hesablayıcılar, proqramlar vasitəsilə, şəxsin

doğum gününə uyğun olaraq bunu hesablamaq mümkündür (<https://www.biorhythmonline.com/?Lang=ru>, “my Bioritm” application və s.).

Bundan əlavə günəş partlaması, atmosferdə baş verən dəyişikliklər də insanların orqanizminə təsir edir. Əsasən maqnit qasırğaları zamanı insanlarda baş ağrıları, yorğunluq, bədən nahiyyələrində gücsüzlük, görmə pozuntusu və s. hallar yaranmağa başlayır. Bu hallar təzyiqi olanlarda, nəfəs almasında, tənəffüsündə problemləri olan şəxslər və adətən 60 yaşdan yuxarı adamlarda təsiri daha çox görünməyə başlayır. Digər əsas məsələ isə isti aylarda insanın yorğun olmasını nəzərə almaqdır. Bu səbəbdən dindirmə aparılan yerdə temperatur normal olmalıdır.

2.6. Bədən izləri ilə insanın şəxsiyyətinin analiz edilməsi

I Hər bir cinayətin özünə məxsus xarakteristikası və ümumi bir xarakterik əlamətləri mövcuddur. Adətən bütün cinayətlər müəyyən şəraitdə, vaxt ərzində, müəyyən şəxslərin vasitəsilə, müəyyən üsullar, alət və ya vasitələr ilə həyata keçirilir. Bütün bu əlamətlər isə özlüyündə cinayəti törədən şəxslər barədə müəyyən məlumatlar verir. Həmin məlumatların əldə edilməsi isə “ehtimali-analiz”, fərziyə qurma vasitəsilə həyata keçirilir. Bu analiz üsulu bir qədər ekspertizaya bənzəyir. Ekspertiza zamanı hadisə yerindən, zərərçəkmişlərin üzərindən tapılmış nümunələrin analiz edilməsi nəticəsində şəxs, cinayət haqqında müəyyən informasiya əldə edilir. Buna baxmayaraq onları bir-birindən fərqləndirən əsas əlamət ekspertiza metodlarının yüksək elmi əsaslara söykənməsi və ehtimali xarakter daşımamasıdır. Ehtimali analizi isə statistik, yayılmış faktlara əsaslanır və ehtimal xarakteri daşıyır. Onun ehtimal xarakter daşması faydasız və qeyri-mötəbət olduğu mənasına gəlmir.

Bütün bunlar fikri eksperiment hesab edilir. Bu zaman müəyyən informasiya əldə edilir ki, həmin informasiya mötəbər və ehtimal xarakterli olur. Həmin məlumatların aşkar edilmiş yeni hallardan asılı olaraq dəyişir, yəni dinamikdir. Bu məlumatlar hadisə yerində mövcud olan bütün əşyalardan alınə bilər. Bu əslində bir qədər sadə görünsə də (*nə aşkar edilsə, onun əsasında analiz aparılır*), digər tərəfdən qəliz ola bilər. Hadisə yerinə baxış zamanı yerdə qan varsa, buna baxmayaraq cinayət aləti yoxdursa, alətin gizlədildiyini, fərqli bir yerə atıldığını, şəxsin özü ilə apardığını və ya yox olan bir alət ilə (*məsələn, buz*) törədildiyini təxmin etmək olar. İntihar hadisəsi zamanı şəxsin özünün intihar etdiyi və ya başqa biri tərəfindən öldürüldüyü aşkar etmək üçün axtarış apararkən stressə qarşı dərman preparatının tapılması şəxsin psixi problemlərinin olduğunu göstərə bilər ki, bu da onun özünə qəsd etməsini təxmin etməyə imkan verə bilər. Bu kimi halların tam olaraq dəqiq araşdırılması vaxt itkisinin qarşısını alınmasına və cinayətin aşkar edilməsinə yardımçı ola bilər.

Hüquq psixologiyası dərslərində onun faydası haqqında belə göstərilir ki, informasiya modeli axtarışın evristik vasitəsidir və bu modelin strukturu ilə şərtlənmiş suallar axtarışı istiqamətləndirir, sistemləşdirir, yeni əldə edilən məlumatlar isə çatışmayan informasiyanın axtarışına yönəldir.

Həmin fərziyələrin irəli sürülməsi sahəsinə müstəqil bir sahə olaraq “nəticə çıxarma sənəti” deyilir. Bu sahənin əsas funksiyası səbəbdən nəticənin əldə edilməsidir. Fərziyələr bizə insanlar, hadisələr haqqında geniş məlumatlar verir. Şəxsin görünüşü, istifadə etdiyi geyimləri, digər əşyalar, xətti, yerimə tərzı və hətta ayaqqabısında olan çirkədən (*palçıq*) şəxs haqqında, onun harada yaşadığı, nə işlə məşğul olduğu və s. bu kimi məlumatları əldə etmək mümkündür.

Dediyimiz kimi “ehtimali-analiz” çox şəxəli bir prosesdir. Buna baxmayaraq burada yalnız bədən izlərinin (*çapıqlar, döymələr və s.*) insanın xarakteri, digər xüsusiyyətləri arasında olan əlaqədən danışacağıq. Şəxsin bədənində olan izlər vasitəsilə onun hobbisi, yaşayış tərzı, məhkumluğu, ailə vəziyyəti, mənəvi dəyərləri və s. barədə məlumat əldə etmək mümkündür.

II İlk öncə insanın öz bədənində, adətən qoluna yetirdiyi bıçaq zərbələrindən, çapıqlardan söz açmaq lazımdır. Adətən qolun içində olan bu çapıqları şəxs öz emosional ağrılarını yatırmaq məqsədilə edir. Belə ki, şəxsdə olan depresiv əlamətlər, daxili emosional vəziyyətində olan kədər duyğusunun böyüklüyü və buna qarşı dözümlə az olması nəticəsində şəxs özünə fiziki ağrı yetirərək, öz fikrini daxili “ağrılarından” uzaqlaşdırmağa çalışır. Bu zaman bədənə vurulan yaranın təsirindən, şiddətindən bunu edən şəxs başqa bir məsələ haqqında düşünə bilmir.

Şəxsin özünə zərər vurmasının səbəbi yalnız depresiv əlamətlərin mövcudluğu deyildir. Buna səbəb ola fərqli amillərdə vardır. Bunlardan bir digəri əsəbdir. Adətən nevroitik problemləri olan şəxslərin özlərinə zərər vurma ehtimalı daha artıq olur. Hər hansı pis vərdişin asılısı olan və bu vərdişdən uzaqlaşmaq istəyən, lakin uzaqlaş

bilməyən şəxslər də bu hərəkəti edə bilər. Cəmiyyət içində yayılan məlumatlara əsasən, narkotik aludəçisi olan şəxslərə qəbul etdiyi “doza”lar əvvəlki “ləzzəti” vermədiyi halda, onlar daha üstün “ləzzət” əldə etmək üçün düş qəbul edərkən, damarlarını kəsirlər. Beləliklə, özünə zərər vermə bəzi hallarda “ləzzət” əldə etmək məqsədilə də edilə bilər (*lakin buna çox az rastlanır*).

Araşdırmalara görə bəzi şəxslər vardır ki, onların özlərinə zərər yetirə bilmə ehtimalı digər insanlara nisbətdə daha artıqdır. Bunlara yeniyetmə qızlar; fiziki, emosional və ya cinsi istismara məruz qalmış insanlar; maddə asılılığı, obsesif-kompulsif pozuntu problemi olan insanlar; hisslərini ifadə etmək qabiliyyəti aşağı olan və yaxşı sosial əlaqəsi olmayan şəxslər; qəzəbin ifadəsini maneə törədən ailələrdə böyüyən fərdlər aiddir².

II Bədən izləri arasında ən çox yayılmış izlərə döymələr (“tato”) aid edilir. Döymələr şəxs barəsində müxtəlif məlumat verə bilər.

İnsanlar bir çox səbəblərə görə döymə vurdururlar. Bunlara diqqəti cəlb etmək, özünü ifadə etmək, üsyan etmək (*özünü “sübut etmək”*), şəxsi hekayəsini vizual olaraq təsvir etmək, mənəvi/mədəni ənənələri xatırlatmaq, cinsi motivasiya, asılılıq, hər hansı bir qrupa bənzəmək aiddir. Bəzi istisna hallarda isə sərxoş olan şəxslər də öz iradəsindən nisbətən kənar halda da döymə vurdura bilərlər. Cəmiyyət içində görünən hər hansı bir kriminal mənası olmayan döymələr şəxsin özünü ifadə etməsinə, daha yaxşı görünməsinə və s. yönəlir.

İtaliya həbsxanalarından birində həkim işləyən və məhbusların psixoloji portretlərini yaradan Lombroso ilk dəfə döymələrin avtobioqrafik xarakterini qeyd edənlərdən olub. İtalyan kriminoloqun müşahidələri onun məşhur cinayət növləri albomuna daxil edilmişdir. Lombroso inanırdı ki, döymələr vasitəsilə onun sahibinin şəxsiyyəti müəhkimə etmək olar³.

² <https://www.evimdekipsikolog.com/blog/sinirlenince-kendine-zarar-vermek/>

³ <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=760&lvl=05>.

Bir qism döymələr vardır ki, onların özünə məxsus mənaları vardır. Belə ki, bu döymələr onu vurduran şəxsin xəyal dünyasının, yaşadıklarının, xatirələrinin və s. əks olunmuş formasıdır. Bu tip döymələrə digər insanlarda rast gəlinməz və şəxsin özünə aid olar. Bunların mənasını qarşı tərəfin anlaması çətindir. Bunun üçün şəxsin özündən məlumat almağa ehtiyac var. Bu tip döymələr adətən yazı şəklində (“*ata*”, “*ana*”, “*1975*” və s.), bəzi hallarda müxtəlif şəkil və ya fiqurlardan ibarət tərzdə olur. Bütün bunlar isə döymə vurduran şəxsin döymənin təsvir etdiyi şəxs və ya ideya ilə xüsusi bağlılığının, marağının, diqqət və ya sevgisinin olduğunu göstərir ki, bu da onun xarakteri və şəxsi maraqları barədə fikir bildirməyə kömək olur.

Şəxsin bədənində əqrəb döyməsinin olması onun təhlükəli, intiqam almağa meyilli, tənha və s. xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Bu tip insanlar kənardan zərərsiz görünsələr də, özlərinin təhlükəli olduqlarını bildirməyə meyilli olurlar. Pişik şəkli şəxsin çevik olduğunu, sirr saxlamağı bacardığını göstərə bilər (*kriminal aləmdə olan pişik şəklindən fərqli olaraq, bu tip döymə daha ürəkaçan görünür*). Canavar döyməsi gücü, sədaqəti, cəsarəti göstərir. Kəpənək döyməsi incəliyi, qadınlığı, gözəlliyi bildirir. Heyvanlara aid şəkillər ilə bağlı ümumi prinsip ondan ibarətdir ki, vurulan döymənin məqsədi, şəkildə olan heyvanın xarakterinin mənimsənilməsi istəyidir. Bundan əlavə bu döymələri vuran şəxslər barəsində “həmin heyvana aid olan xarakter, həmin şəxsdə də var” demək əvəzinə, “həmin heyvana aid olan xarakterə, həmin şəxsin marağı var” demək daha doğru olar.

Cəmiyyət içində ən çox görünən döymələrin məqsədi isə özünü müəyyən bir qrupa aid etməkdir. Bunlara əsasən türmə həyatını təsvir edən, kriminal davranış və ya maraqlardan xəbər verən döymələrdir. Bunlar isə öz növbəsində şəxsin həyat tərz, məhkumluğu (*bəzi hallarda məhkumluq müddəti*), əlaqələri və s. haqqında məlumat verə bilər.

Bu döymələrin içərisində bir qism döymələr vardır ki, onlar təhqir mənasını ifadə edir, adətən oğru qanunlarını pozmuş, “sındırılmış”

şəxslərə münasibətdə tətbiq edilir. Bunlara az rast gəlinir. Məsələn, siçovul şəkli (*“kroxobor” deyilir və öz yaxınlarından, yoldaşlarından gizli oğurluq edən şəxslərə məcbur vurulur*), donuz və s. Bu tip tatulardan adətən şəklin üzərinə şəxsin törətdiyi cinayətin maddəsi yazılır. Bu tip cinayətlərə isə doğru hesab edilməyən, az yaşlı şəxsi zorlama və s. bu tip cinayətlər aid edilir. Bundan əlavə xüsusi icazə tələb edən döymələrin vurulması və onlara layiq olmamaq “kriminal aləmdə” qanunsuz hərəkət hesab edilir. Bu tip döymələri vurduran insanlara isə həmin nahiyəni yandıraraq, dəridən döyməni silmək əmr edilir.

Araşdırmalara görə boğaza sarılmış ilan şəkli şəxsin narkotik istifadəçisi olduğunu göstərir. Tikanlı məftil döyməsi əsarəti, şəxsin CÇM-də olduğunu göstərir. Bundan əlavə hörümçək toru və üzərində hörümçəyin olması şəxsin narkotik istifadə etdiyi bildirir. Torun olmadığı, yalnız hörümçəyin təsvir edildiyi döymə isə cibgirliyi göstərir. Bundan əlavə CÇM-in divarlarında olan hörümçəkləri oranın sakinini hesab edirlər. Bu səbəbdən hörümçək torunun mənası şəxsin özünü CÇM-in sakini hesab etməsidir.

“Oğru aləmində” məşhur olan digər döymə “KOT” adlanan, papaqlı pişik döyməsidir. Bu daha çox residivistlər tərəfindən istifadə edilir və mənası “burada mən evdəki kimiyəm” deməkdir. Bu döymənin sahibi əsasən oğurluq, soyğunçuluq və s. bu kimi cinayətlərin törədilməsində xüsusi peşəkarlığa malik olurlar.

Pələng başı döyməsi vuran şəxslər xüsusi təhlükəli insanlar hesab edilir. Onların qəddarlıq nişanəsi olaraq kriminal şəxslərin göstərişi ilə fiziki zorakılıq tətbiq edirlər. Bu tip şəxslər HMO əməkdaşlarına itaətsizliyi, aktivliyi və rejimi pozmaları ilə fərqlənilirlər.

Oğru aləminə xas olan ən tanınmış döymə səkkiz güşəli ulduz “vəsmi” hesab edilir. Bu döyməni nüfuzlu “oğrular”, “qanuni oğru” statusu almış şəxslər, uzun müddət türmə həyatı yaşamış məhkumlar vururlar. Onun isə öz növbəsində müxtəlif növləri olur və ulduzun daxilində olan şəkillər ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, içərisində yanan şamın olması şəxsin uzun müddət CÇM-də olduğu göstərir.

Buna baxmayaraq Azərbaycanda adətən bu tip döymələrə az rast gəlinir və bunu vurdurmaq üçün xüsusi icazəyə ehtiyac vardır, əks halda şəxs “cəzalandırıla” bilər. Bu tip səkkiz güşəli döymələr adətən sinənin üst qisminə, müəyyən hallarda isə diz nahiyyəsinə *(bu tip şəxslərin dizini yerə qoyması doğru hesab edilmir və bu səbəbdən HMO əməkdaşları ilə münasibətləri yaxşı olmur, onların şüarı isə “mən diz çökməyəcəm”dir.)* vurulur.

Nüfuzlu “qanuni oğrular”da rast gəlinən bir digər döymə növləri rütbələr (“paqon”) hesab edilir. Bu tip döymələr ciyin nahiyyəsinə vurulur və adətən HMO əməkdaşlarına itaət edilməyəcəyini göstərir. “Paqon”da ulduzların əvəzinə insanın kəllə sümüyü şəklinin olması isə onun əmək düşərgəsində işlədilər bilməyəcəyini göstərir.

Tac kriminal aləmdə geniş istifadə olunan simvoldur. Kriminal aləmdə tac döyməsinin mənası xüsusiyyətdir. Bir məhbusun döyməsində bir tac tapılsa, bu, şübhəsiz ki, bu şəxsin zonada yüksək nüfuza sahib olduğunu göstərir. Bu, məhkumun xüsusilə ağır cinayətini və ya islah olunmaq istəmədiyini göstərə bilər.

Adətən sinəyə vurulan, caynaqları açılmış və başının üzərində səkkiz güşəli ulduz olan qartal şəkli yüksək nüfuzlu oğrulara aid edilir. Onlar təhlükəli olmasına və residivliyinə görə fərqlənir. Oğru qanunlarını pozanlara qarşı barışmaz mövqeyini bildirir.

Kriminal aləmə aid bəzi döymələr vardır ki, onlar yalnız barmağa vurulur və “üzük” adlanır. Barmağa vurulan domino oyun daşına bənzəyən altı paralel nöqtə şəxsin CÇM-in nüfuzlu şəxsləri (*aftoritət*) texniki və digər sahələrdə xidmət etdiyi, əmrlərinə itaət etdiyi göstərir. Domino daşına bənzəyən beş nöqtə isə şəxsin əsarətdə və ya CÇM-də olduğu göstərir. Belə ki, kənarda olan dörd nöqtə divarları, ortada olan bir nöqtə isə şəxsin özünü təsvir edir. Barmağın üzərində yalnız bir nöqtənin olması, şəxsin yalnız özünə güvəndiyini, yalnızlığını, bəzi fikirlərə görə isə yetim böyüdüynü göstərir. Romb fiqurunun daxiliində yerləşən “A” hərfi, şəxsin anarxist olduğunu, HMO əməkdaşlarına barışmaq mövqə sərgilədiyini göstərir.

Bundan əlavə bəzi abreviaturalar vardır ki, kriminal aləmdə fərqli mənaları bildirir. Əsasən əlin üstünə və ya hər hərfi bir barmağa vurulur. “JUK” sözü həşərat mənasına gələrək şəxsin özünə uğurlu oğurluqlar arzuladığını göstərir. “ЛИБ” sözü “люблю ее вечно” kimi anlaşılır və şəxsin azadlığa və ya hər hansı bir şəxsə əbədi sevgisinin olduğunu göstərir. “СЭР” yazısının açılışı “свобода – это рай” olmaqla “azadlıq cənnətdir” mənasına gəlir. Bu tip şəxslərin cinayətkarlıqda uzaq olmağa meyilli olması və ya əksinə peşəkarlıq ilə cinayəti törədərək tutulmaması təxmin edilir. Bundan əlavə bu sözü şəxsin azadlıq ilə CÇM-də olmaq arasında fərq qoymadığını, CÇM-i özünə “ev” hesab etməsini göstərən ictimai fikirlər də vardır. “БОРОН” sözünün açılışı “вор - он рожден одной ненавистью” olmaqla, şəxsin qəddarlığından, özünə və digərlərinə nifrət etdiyindən xəbər verir.

3-CÜ FƏSİL

DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏNİN XARAKTERİSTİKASI

3.1. Dindirmədə inandırma psixologiyasından istifadə

a) anlayış

Danışmaq sosial varlıq olan insanlar arasında ən mühüm vasitələrdən biridir. Danışmaq vasitəsilə problemləri həll etmək, insanları razı salmaq və s. mümkündür. Yüksək ünsiyyət qabiliyyəti olan insanların böyük uğur qazandığını görürük ki, əslində bunun səbəbi, onların insanları inandıra bilməsidir. İnsanları inandırma yalan üzərində qurulmur. Sadəcə olaraq, bəzi həqiqətlər doğru şəkildə deyilə bilmədiyi üçün bəzən faydalı iş faydasız kimi görünür. Bu səbəbdən müəyyən üsullar ilə insanları istənilən yönə yönəltmək, inandırmaq və onlar ilə əməkdaşlıq etmək mümkündür.

İnandırma metodu elm sahələrinin, iş və ya ailə həyatının çox hissəsində istifadə edilir. Bu taktikadan satıcılar, işçilər və s. şəxslər xüsusi olaraq istifadə edirlər. Bu zaman qarşıdakı şəxslərin xarakterləri nəzərə alınır və buna uyğun olaraq onlar ilə müəyyən ünsiyyət qurulur. İnandırma metodu hüququn əsas metodlarından biridir. Qanunların tətbiqində, məhkumların islah prosesində və s. bu metoddan yüksək dərəcədə istifadə edilir.

İnandırma metodlarını düzgün yolda, etik tərzdə istifadə etmək mütləqdir. Onları qeyri-etik formada da istifadə etmək mümkündür, lakin, bunu etmək insan hüquqlarına zidd bir hərəkətdir. Buna baxmayaraq inandırma taktikalarından müsbət məqsədə çatmaq üçün istifadə etmək olar. Çünki, insanların bir sözü qəbul etməsi üçün onu doğru tərzdə demək, daha doğru desək həmin ifadənin, həmin məqsədin şəxs üçün necə faydalı olduğunu göstərmək lazımdır. Bu isə adi tərzdə edilməməlidir. Bəzən insanlar müəyyən hərəkəti etmək istəyir və ya onu etmək özü üçün çox önəmlidir. Buna baxmayaraq şəxs həmin

addımı ata bilmir. Bu səbəbdən psixoloji taktikaları nəzərə alaraq onda olan şübhələri aradan qaldırmaq, onun ilk addımı atmasına kömək etmək mümkündür.

Bu metodun işləməsi bir qədər sözlərin quruluşundan asılı olduğu qədər, həm də insanlara olan münasibətdən, onlara yanaşma tərzindən və inandırmaq istəyən şəxsin şəxsiyyətindən, statusundan asılıdır. Bu səbəbdən müstəntiq elə üstün xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, qarşıdakı şəxsi əməkdaşlığa yönəldə, inandıra və razı sala bilsin. Bu barədə son olaraq bildirək ki, bunlar qeyri-səmimi şəkildə aparılmamalı, adət edilməli və rəğbət hissindən irəli gəlməlidir.

b) inandırmaq üçün lazım olan xarakterik xüsusiyyətlər və əlaqəli taktikalar

İnandırmaq üçün lazım olan xüsusiyyətlərdən biri qarşıdakı şəxsi qəbul edə bilməkdir. Qəbul etmə dedikdə, qüsurları görməzdən gəlmək başa düşülür. Dindirmə zamanı iştirak edən şəxslərin bəziləri müsbət, digərləri mənfi şəxsiyyətə malik insanlar olacaqdır. Bəzi insanların xarakteri, etdiyi əməllər HMO əməkdaşında qəzəb hissələri yaradacaqdır. Bu səbəbdən qarşıdakı şəxsi razı salmaq üçün onu “qəbul etmək” lazımdır ki, şəxs özünü müstəntiqin yanında rahat hiss edə bilsin. Onları dinləmək, ən azından müsbət münasibət bəsləmək, qınamamaq və şikayət etməmək lazımdır. Hər bir şəxs nəzakətə, qəbullanmağa, önəmsənməyə, güvənə ehtiyac duyar. Bu hissələrin dindirmə zamanı yaradılması, şəxsin müstəntiqin suallarına düzgün cavab verməsinə səbəb ola bilər.

Qarşıdakı şəxsə münasibətdə edilməli olan növbəti iş dinləməyi bacarmaq və artırmaq, danışmağı isə azaltmaqdır. İnsanları “ürəkdən” dinləmək lazımdır. Bu zaman onların duyğusal problemlərini həll etməyə çalışmaq, onların qayğısına qalmaq, daha az, lakin tutarlı suallar vermək lazımdır. Bəzi hallarda şəxslə danışan zamanı qanun çərcivəsində səmimi söhbətlər edilə bilər ki, bunlar da öz növbəsində şəxsin müstəntiqə daha çox məlumat verməsinə səbəb ola bilər. Bəzən

emosional tərzdə ünsiyyət qurmaq, bəzi hekayələr danışmaq, metaforalardan istifadə etmək faydalı ola bilər.

İnandırmanın təməlinə yatan duyğu güvən duyğusudur. Müstəntiq dindirilən şəxsin özünə güvənməsini təmin etməlidir. Güvəni yaradacaq elementlər səmimiyyət, dürüstlük, bilik və insani davranışdır. Bu güvəni yaratmaqda məqsəd onu mənfi yolda istifadə etmək deyil, şəxsin faydasına olacaq bir xeyir vermək, onunla müsbət yöndə əməkdaşlıq aparmaq və bu əməkdaşlığı aparmaq üçün onu inandırmaqdır. Psixologiyaya görə insanların bir şəxsi dinləməsi üçün ilk öncə ona güvənməsi lazımdır. Ziq Ziqlar ifadəsində bildirir ki, insanlar nə qədər önəmsəndiyini bilənə qədər, qarşıdakı şəxsin nə qədər bildiyini önəmsəməzlər³⁸. Bu səbəbdən dindirilən şəxsin müstəntiqi dinləməsi üçün onun dəyərli olduğunu göstərmək lazımdır. Əksər insanlar yüksək statuslu, böyük hörmətə malik insanlar ilə əməkdaşlıq etməyə həvəsli olurlar. Əgər müstəntiq cəmiyyətində nüfuz qazanmış biri olarsa onun qarşıdakı şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək şansı daha da arta bilər.

Araşdırmalara görə bir şəxsə etdiyi əmələ görə qınamaqla bir fayda əldə etmək mümkün deyil. Bunun əvəzinə özünü şəxsin yerinə qoymaq (*empatiya*) daha məqsədə uyğundur. Empatiya dedikdə, sanki həmin təcrübəni yaşamaq və ya düşünmək başa düşülür. Qarşı tərəfə bu cür yanaşmaq şəxsə müstəntiqə qarşı müsbət təəssüratın yaranmasına səbəb ola bilər. Belə olduqda şəxs müstəntiqin yanında daha çox danışa bilər. Dindirilən şəxs bir fikir irəli sürdükdə o fikri dəyişmək üçün müstəntiq ona “siz haqlısız və fikrinizə uyğun olaraq onu deyə bilərəm ki, bu əməkdaşlıq cəmiyyət üçün faydalı olacaqdır” kimi sözlər işlədə bilər. Cümlənin başında “siz haqlısız və...” deyilməlidir və heç bir zaman fikri inkar etmək üçün “amma” ifadəsindən istifadə edilməməlidir.

³⁸ <https://eqi.org/caring5.htm>

Şəxslərdən ifadə alındıqda, dindirmə bitdikdən sonra danışığı kübar şəkildə bitirmək lazımdır. Bu şəkildə bitirmə əməkdaşın şəxsin yanında hörmət qazanmasına səbəb ola bilər. Bu da idarəyə gələn insanların şəxsə güvənməsinə səbəb ola bilər. Söhbəti bu şəkildə bitirmək dedikdə, gülümsəmək və şəxsə təşəkkür etmək başa düşülür.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, özünü müsbət xarakter ilə tanıdan insana güvən daha az olur. Bir şəxs özünü dürüst biri kimi tanıdarsa, özünün dürüst, ədalətli olduğunu bildirərsə, onlara əksər insanlar inanmayacaqdır. Bu səbəbdən müstəntiq digər insanların adından istifadə etməklə, onun müsbət hərəkətlərini göstərməklə dürüslüyə, ədalətə, müsbət xüsusiyyətlərə olan baxış tərzini göstərə bilər *(digər şəxs ədalətli hərəkət edərsə, “onun etdiyi hərəkət çox ədalətlidir” demək olar, bundan əlavə ədalətli olduğunu demədən ədalətli olduğunu göstərmək də mümkündür).*

Özünün güvənli, ədalətli, müsbət xarakterli insan olduğunu demək əvəzinə müstəntiq səmimi olaraq öz yanlışlıqlarınızı deyər bilər. Bir yanlış etdikdə *(əslində ciddi bir səhv deyil)* üzr istəmək şəxsin gözündə müstəntiqi daha müsbət xarakterli bir insan kimi göstərə bilər.

Özünü dürüst kimi tanıtmaq bəzi hallarda faydalı ola bilər. Şəxs müstəntiqin ədalətli olacağına şübhə edərsə, ona bunu sübut etmək olar. Bunu bir başa müstəntiq və ya digər şəxslər *(digər şəxslər etsə daha inandırıcı olar)* edə bilər. Müstəntiq əvvəllər baxdığı işləri, onlar ilə bağlı çıxardığı ədalətli qərarları göstərməsi və bunların digərləri tərəfindən təsdiq edilməsi, müstəntiqin hörmətini və güvənini artırır bilər. Bu səbəbdən heç bir vəzifəli şəxs öz çalışdığı idarənin hörmətini aradan aparacaq, güvənirliyini azaldacaq işlər görməməlidir. Bundan əlavə şəxs şübhə içində olduqda, lakin müstəntiqə münasibəti müsbət olduqda “nə hiss etdiyinizi başa düşürəm, çox adam ilk öncə sizin kimi düşünürdü, lakin diqqətlə daha uzun müddət düşündükdən sonra gördülər ki, bu əməkdaşlıq hər kəs üçün faydalıdır” kimi cümlələrdən istifadə edilə bilər.

Kişilər xanımlara nisbətdə fərqli xarakteristik xüsusiyyətlərə malikdir. Kişilər adətən problemləri həll etməyə yönəlmiş varlıqlardır. Xanımlar isə əksinə olaraq problem haqqında danışmağı, öz təcrübələrini bölüşməyi sevirlər. Buna görə də hər bir şəxsə öz xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yanaşmaq lazımdır. Kişilər bir problemi həll etmək üçün orada olduqlarına inanarlarsa dinləyər və kömək edə bilərlər. Bu səbəbdən onlara "sizin yardımınıza ehtiyacımız var" demək əməkdaşlıq üçün faydalı ola bilər. Kişilər həm də özlərinə güvənən varlıqlardır. Bu səbəbdən özlərini, xüsusiyyətlərini, müsbət keyfiyyətlərini özlərinə xatırladaraq məqsədə çatmaq mümkündür və onlara problemi həll etməkdə kömək etmək daha yaxşıdır. Xanımlar adətən problemlərdən danışarlar və buna görə də onların sözlərini kəsməyə, tez bir zamanda həll yolunu göstərməyə ehtiyac yoxdur. Bu zaman onların daha çox danışmalarını təmin etmək lazımdır.

Bəzən qarşıdakı şəxsin bilik səviyyəsi, müstəntiqin bilik səviyyəsindən qat-qat aşağı olacaqdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, danışanda şəxs özünü qüsurlu hiss etməsin. Müstəntiq işlədilən ifadələr başa düşülməzsə qəzəblənməməli, ifadənin başa düşülməməsinin günahını öz üzərinə götürməlidir (*"mən yaxşı izah edə bilmədim"*). Heç bir zaman məqsəd qarşıdakı şəxsin özünü kiçik, düşüncəsiz, qüsurlu hiss etməsinə səbəb olmaq olmamalıdır.

İnsanların xarakterlərini analiz etməyin də böyük faydası vardır. Hər bir şəxsin müəyyən yanaşma tərz, düşüncəsi, əqidə və məqsədləri vardır. Hər bir şəxs ilə onların xarakterlərinə uyğun olaraq danışmaq daha faydalıdır. Var-dövlət həvəskarları olanlarla, dini əqidəyə malik olanlar, vətənpərvər şəxslər ilə öz məqsədlərini, düşüncələrini göz özüne gətirərək ünsiyyətə daxil olmaq faydalıdır. Şan-şöhrət həvəskarları olan bir şəxsə, "etdiyiniz iş cəmiyyət üçün çox əhəmiyyətlidir" demək fayda verməyə bilər. Əksinə onlara "bu iş sayəsində böyük hörmət qazanacaqsız" demək daha yararlı olar.

Buna baxmayaraq, işlər hər zaman bu qədər rahat olmur. Övvəllər məhkumluğu olan şəxs ilə müsbət ünsiyyətin qurulması çox çətinləşir,

bəzən ünsiyyətin qurulması mümkün olmur, dindirmə ziddiyyətli xarakter alır. Belə vəziyyətdə müstəntiqin vəzifəsi istintaqı aldatmaq istəyinin mümkünsüzlüyünü dindirilən şəxsə başa salmaqdır³⁹.

İnsanları ağıllı, dürüst, güclü göstərən digər hərəkət az danışmaqdır. Az danışmaq dedikdə, lazımsız məlumatları verməmək, lakonik ifadələrdən istifadə edərək daha çox məlumat vermək, diqqətli dinləmək və əsasən qarşıdakı şəxsin danışığını təmin etmək başa düşülməlidir. Cəmiyyətdə böyük etibar sahibi olan insanlar adətən az danışarlar. Kiminləsə mübahisə yarandıqda isə bunun əksinə sürətli danışmaq qarşıdakı şəxsin düşünmə imkanını əlindən alar və daha tez inanmasına səbəb ola bilər. Bu hərəkət etik qaydalara uyğun istifadə edilməlidir (*doğru sözün qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilməz*).

İnsanların verdikləri hər qərarın arxasında 2 istək dayanır. Bunlardan biri zərərdən xilas olmaq, ikinci isə fayda qazanmaqdır. Zərərdən xilas olmaq, fayda əldə etməkdən daha çox insanları hərəkətə keçirir. Əlbəttə şəxsin xarakterinə uyğun olaraq onun xeyir və ziyanə yanaşma tərzı fərqli ola bilər. Şəxsə bir problem göstərmək və necə bir çətinliyə daxil olduğunu, bunu həll etməyin çətin olduğunu bildirmək olar. Ona bir başa olaraq yanlış iş gördüyü deyilməməlidir. Hərəkətin ümumi olaraq ziyanverici təsvirini göstərdikdən sonra, onun həll, zərərdən qurtulmaq və fayda qazanmaq yolunu göz önünə gətirmək lazımdır.

Dindirmə zamanı, şahidlər və zərərçəkmiş şəxslər ilə əməkdaşlığa daxil olmaq üçün bir qədər tərif etmək faydalı görünür. Tərif dedikdə, şəxsə müəyyən bir rol vermək başa düşülür. Birinə “siz mədəni insana bənzəyirsiniz” deyilsə, şəxs özünü daha mədəni aparmaq istəyəcəkdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi insanlar ziyandan qaçmaq və fayda qazanmaq istəyində olurlar. Onları 3-cü nəfərə, yəni xilaskarın olduğuna inandırılırsa, bu zaman da şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək

³⁹ Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. *İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: “Mütərcim”, 2015, səh 77.*

mümkündür. Xarici ölkələrdə bu taktikadan istifadə üçün 2 vəzifəli şəxs iştirak edir. Onlardan biri yaxşı münasibət bəsləməyən, ədalətsiz görünən bir adam olur və problemi həll edə bilmir. Bu zaman şəxsə digər əməkdaşı görmək istəyi və onun məsələni həll edəcəyinə qarşı ümid yaranmalıdır. Belə olduğu halda 3-cü şəxsin faydalı görünən sözlərinə inanacağı gözlənilir.

Növbəti inandırma taktikalarından biri də, insanlardan nəse istəməzdən əvvəl ona nəse verməkdir. Əksər insanlar yaxşılığın əvəzini verməyə meyllidirlər. Bu səbəbdən şəxs ilə əməkdaşlıq etmək üçün əvvəlcə ona bəzi qanuni üstünlükləri vəd verə, müəyyən işlərdə kömək edə, onun qayğısına qalmaq olar. Nəticədə, şəxs bunların əvəzini qaytarmaq istəyə bilər. Bu zaman şəxsə su, çay və s. də təklif etmək olar.

İnsanları əməkdaşlığa cəlb edərkən, bir başa olaraq istəyi demək yerinə ondan daha çətin və böyük bir şeyi istəmək mümkündür. Bu zaman o hər ikisini öz vəzifəsi biləcəkdir. Böyük istəyə müsbət cavab verməyə və onun ardından gələn kiçik istəyə müsbət cavab verə bilər. Bu zaman “heç olmasa bunu elə” kimi ifadələr işlədilə bilər. Əgər bu faydalı olmazsa bunun əksini etmək də olar. Şəxsdən edə biləcəyi bir yardım istəyib, onu etdikdən sonra əlavə olaraq əsl lazım olanı istəmək olar.

Digər taktika şəxsin istəklərinə uyğun sual verməkdir. Bu zaman şəxsin fayda qazanmaq istəyindən istifadə edərək, ona “bəli” cavabı verəcəyi suallar vermək lazımdır. Beləki ona, “güvəndə olmaq istəyirsiniz”, “fayda vermək istəyirsiniz” kimi suallar verilir. Onların hamısına “bəli” cavabı verdikdən sonra, “onda bizimlə əməkdaşlıq edin” demək olar.

İnsanları inandırmaq üçün ortaq bir düşmən tapmaq metodundan istifadə etmək mümkündür. Müstəntiq qarşıdakı şəxsin nifrət etdiyi bir xarakterdən, xüsusiyyətdən özünün də nifrət etdiyini deyərək, birlikdə ona qarşı əlbir ola bilər. Narkotik ticarəti ilə məşğul olan təşkilatın başcısını tanıyan, lakin demək istəməyən bir adama (o

adamda insan sevgisi varsa), “biz də bu insanları, övladları məhvə sürükləyən narkotikdən xilas olmaq istəyirik, bu hər ikimizin ortaq “düşmənidir”, bu səbəbdən bizim bir yerdə etdiyimiz işlər insanlar üçün çox faydalı olacaq, çox anaların gözü yaşlı qalmasının qarşısını almış olacağıq” kimi sözlər demək şəxsin müstəntiqə əlbir olmasına çox böyük ehtimal səbəb olacaqdır.

Onu da bildirək ki, kədər çox güclü duyğudur və ondan istifadə etmək faydalıdır. Kədər elə bir duyğudur ki, qarşıdakı şəxs, etik qaydalar çərcivəsində kədər duyğusunun, kədərli hekayələrin qarşısında “məğlub olur”.

İnsanları qrupun bir parçası olduğuna inandırıldıqda, onların müstəntiqə kömək etmək ehtimalı arta bilər. Bu hər zaman faydalı olmaz. Belə ki, bunun üçün şəxsin mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına olan münasibətini öyrənmək lazımdır. Əgər bu şəxslərin münasibəti müsbət olarsa, ona “bizə yardım etməklə bizim qrupun bir parçası ola bilərsiniz, siz olmasanız biz bunu edə bilmərik, sizin yardımınız bu qrupun məqsədə çatması üçün çox mühümdür” kimi sözlər demək olar. Bu taktika əsasən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı işlədildikdə böyük fayda verə bilər. Buna səbəb onların əksər hissəsinin HMO əməkdaşı olmağa olan marağıdır.

c) hərəkətlərin sinxronlaşdırılması və jestlər

İbtidai araşdırma zamanı müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan insanlar ilə rastlaşılacaq. Bu zaman onların danışmaq tərzini, xasiyyətini və s. təqlid etmək lazımdır. Müstəntiq bir insana onunla eyni fikirdə olduğunu göstərsə, tərəflərin fikirləri bir-birinə zidd olsa belə, o, müstəntiqə uyğunlaşmağa çalışa bilər.

Bəzən prosesdə iştirak edən şəxslər sürətli, orta və yavaş sürətdə danışacaqdır. Kevin Hogan bildirir ki, sürətli danışan insanlar (*görüntülər ilə düşünür*), yavaş danışan insanlara güvənməz, özləri kimi sürətli danışan insanları daha ağıllı və diqqətli hesab edirlər. Orta sürətdə danışan insanlar (*səslər ilə düşünür*) xəbər spikerlərinə

bənzəyir. Onlar ağıllı, xoşagələn, düzgün tərzdə danışarlar və özləri kimi danışanları daha ağıllı, düşüncəli, diqqətli hesab edirlər. Yavaş danışan insanlar (*hissləri ilə düşünür*) özləri kimi danışanları daha kübar, mərhəmətli biri olaraq qəbul edər və onlardan xoşlanarlar⁴⁰. Təqlidə misal olaraq bütün bu cür şəxsləri danışiq tərzlərinə uyğun olaraq yamsılamaq faydalı ola bilər, lakin, əsas məsələ odur ki, bu iş səmimi görünsün və hədd aşılmasın.

d) inandırmaq üçün sözlərin düzgün seçilməsi

İnandırmaq üçün deyilən cümlədə olan sözləri xüsusi olaraq seçmək lazımdır. Şəxsə həvəs və ya güvən yaratmaq üçün mənfi sözlərdən istifadə edilməməlidir. Elə olmalıdır ki, şəxs qınandığını hiss etməsin. Cümlələrdə mənfi sözlər, “sıxıntı”, “problem”, “təvsiyə”, “bağışladım” və s. bu kimi sözlər işlətmək ümitsizliyə səbəb ola bilər. “Bu iş çətin olacaq, lakin, siz daha ağıllı insansız, bu səbəbdən çalışsaq, sizin üçün daha asan olacaqdır” kimi cümlələr, şəxsi ümitsizlikdən və çətinlikdən ümidə və asanlıqə doğru yönəldə bilər.

Bundan əlavə digər ifadələr bundan ibarətdir ki, şəxs çalışmalıdır ki, inkar mənasında olan sözlərdən istifadə etməsin. Dindirmədə şəxsə “məndən heçnə gizlətməyin” deyilsə, bu zaman şəxsin beyni inkara yönələ bilər. Bu zaman “gizlətmə” sözünü “gizlətmək” kimi analiz edə və özünü günahlandırılmış kimi hiss edə və ya gizlətməli olduğunu başa düşə bilər. Bu səbəbdən ifadələrdən inkar şəkilçilərini aradan qaldırmaq lazımdır. “Hər şeyi açıq danışın” ifadəsinə şəxs, yuxarıdakına nisbətdə müsbət reaksiya verə bilər.

İnandırmaq üçün istifadə edilən bir çox konkret sözlər vardır. Bu sözlər adətən insanların ən çox ehtiyac duyduğu, istədikləri ifadələrdir. Araşdırmalara əsasən insanlarda maraq yaradan, onların inanmasına səbəb olan sözlər “sən, pul, xilas olmaq, nəticə, sağlamlıq, asan, sevgi, sübut edilmiş, qaranti, sürətli, indi, güc, qazanc, həll,

⁴⁰ Kevin Hogan. *Konuşarak İknə Psikolojisi. Türkiyə: Yakamoz, 2012, 321 s*

nəhayət, diqqət, rəqabət, rahat, uyğun, hazır, təzə, kömək, dürüst, inanılmaz, səmimi, təbii, zəhmət olmasa, xidmət, təşəkkürlər” və s. kimi söz və ya ifadələrdir⁴¹. Bu sözləri xüsusi cümlələrdə, şəxsləri əməkdaşlığa cəlb etmək üçün istifadə etmək mümkündür. “Fayda qazanmaq istəyirsinizmi?”, “ziyandan xilas olub, rahat həyat yaşamaq istəyirsinizmi? *(bunu vicdan əzabından qurtarmaq üçün demək olar)*” kimi ifadələr şəxsin marağını cəlb edə bilər.

Xüsusi olaraq “çünki” sözünün üzərində durmaq lazımdır. “Çünki” sözünü bir sual cümləsinin daxilində işlətdikdə, müsbət cavab alma ehtimalı artır. Ellen Langer tərəfindən aparılan araşdırmada, bir şəxsin qrup halında sırada düzülən insanlara yaxınlaşaraq “icazənizlə sizdən qabağa keçə bilərəmmi? Çox tələsirəm” dedikdə 60%, “icazənizlə sizdən qabağa keçə bilərəmmi? Çünki, çox tələsirəm” dedikdə isə 95% insan razılıq vermişdir⁴².

e) inandırmaq üçün predmetlərdən istifadə edilməsi

Ətrafda olan bütün obyektlər, məkanın, otağın quruluşu, istifadə edilən rənglər, şəxsin jest və mimikaları və s. hər biri insanı inandırmaq, razılaşmasını təmin etmək, maraq yaratmaq üçün faydalı ola bilər. Bir şəxsi keçmiş xatirələrinin yarandığı bir məkana çağırmaq, onu standart bir yerə çağırmaqdan daha çox təsirli ola bilər. Bu həm mənfi, həm də müsbət formada təsir edə bilər. Bu səbəbdən insanların xarakterlərini mütləq olaraq nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyatlarda inandırmaq üçün istifadə edilən predmetlərdən biri kimi musiqi göstərilir. Musiqi insanların davranışlarına və düşüncələrinə yön verməyə malikdir. Musiqi insanların xəyalları və düşüncələrini dəyişə, bir anda onun duyğularına təsir edə bilər. Tətil yerlərində klassik musiqinin ifa edilməsi onların rahatlamasına, marketlərdə ifa edilən ağır musiqi onların ləng hərəkət etməsinə, iş yerlərində aktiv musiqinin ifa edilməsi isə onların rahat, enerjili və sürətli olma-

⁴¹ Kevin Hogan. *Gizli İkna Taktikləri. Türkiyə: Yakamoz, 2012, 243 s*

⁴² *Yenə orada*

sına səbəb ola bilər. Deməli musiqi insanları sakitləşdirə, rahatlaşdır, süzləşdirə və ya gərginləşdirə bilər. Şahidləri və zərərçəkmişləri əməkdaşlığa cəlb etmək üçün musiqi fonundan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Həmin şəxslərdə vətənpərvərlik, mərdlik hisslərinin yaranması üçün muğamlardan, xalq musiqilərindən istifadə etmək mümkündür⁴³. Qanunvericilikdə bununla bağlı norma nəzərdə tutulmadığı üçün hazırda bu tip hərəkətlərdən istifadə etmək qanuna zidd hesab edilə bilər.

Musiqidən əlavə xarici ölkələrdə qoxu fonundan da istifadə edilir. Şəxsin sevdiyi, ona təsir etdiyi qoxudan istifadə etmək onun ifadə verməsinə kömək edə bilər. Bu həm də şəxsin rahatlığının təmini üçün önəmlidir. Bu səbəbdən otağın havası dəyişdirilməli və gözəl qoxulu ətirlərdən istifadə edilməlidir. Bəzi şəxslər “şirin” ətirlərdən istifadə etdiyi üçün onlar “tünd” ətir iyini hiss etdikdə həmin məkanda qalmaq istəmir. Deməli ətirələrdən istifadə edilməsi həm dindirmənin həyata keçirilməsi, həm də vətəndaşların rahatlığının təmin edilməsi üçün önəmlidir.

x) aldatma xarakterli taktikaların mötəbərliyinə baxış

Dindirmə zamanı istifadə edilən dünyaca məşhur yollardan biri dindirilən şəxsin ifadə verməsini, doğru ifadə verməsini, cinayətin açılmasının təmin edilməsini və s. istintaq üçün əhəmiyyətli olan nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək məqsədilə dindirilən şəxsə dezinformasiya xarakterli məlumatların çatdırılmasıdır. İstifadə edilən digər taktika isə dediyimiz kimi inandırma metodundan istifadə etməkdir. İnandırma metodu vasitəsilə şəxsin güvəni qazanıla və nəticədə ondan müəyyən məlumatlar daha rahat şəkildə əldə edilə bilər *(bu səmimi şəkildə edildiyi halda, hiyləgərlik hesab edilə bilməz. Başqa formada desək, verilən dəyər müstəntiqin müsbət xarakterindən qaynaqlanan vərdişi hesabına olsun).*

43 İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

Burada dezinformasiya xarakterli məlumatlar və inandırma metodunun qanunauyğunluğu barədə yaranan ziddiyyətlər barədə müəyyən izah və fikirlər irəli sürüləcəkdir. Buna səbəb olan norma isə CPM-nin 15-ci maddəsidir. Belə ki, şəxsə işgəncələr vermək, fiziki və psixi zorakılıqdan, o cümlədən tibbi preparatlardan istifadə etmək, aclığa, hipnoza məruz qoymaq, tibbi yardımdan məhrum etmək, digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar tətbiq etmək bir başa olaraq qadağandır. Əlbəttə burada heç bir mübahisəyə açıq olan hallar görünür. Digər bəndə əsasən isə zərər çəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsdən, habelə cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərdən zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə və onların hüquqlarını pozan sair qanunsuz hərəkətlər tətbiq etməklə ifadə almaq qadağandır. Bu zaman zorakılıq, hədə-qorxu ifadəsi açıq-aydın olsa da, aldatma fəaliyyəti mübahisəyə və müzakirəyə açıq olan bir vəziyyətdir.

İlkin olaraq aldatma dedikdə ağla gələn nəticələrə nəzər etmək lazımdır. Bu zaman aldatma, yalan və hiylə ifadələrini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə analiz etmək olar. Yalan dedikdə, elə məlumatlar başa düşülür ki, onlar həqiqətə uymur və təhrif edilibdir. Belə ki, həqiqətə uyğun olan məlumatda olan bəzi ifadələrin yeri, sanki ifadənin mənasını dəyişən digər sözlər ilə dəyişdirilir. Hiylə dedikdə, şəxsin müəyyən məqsədə nail olmaq üçün başqalarını aldatması başa düşülür. Aldatma isə son nəticədir, yəni yalan və hiyləgərliyə inanan, aldanan şəxsin son olaraq çatdığı mərhələdir. Belə ki, şəxsə müəyyən yalan danışılır və şəxs öz ixtiyarını, düşünmə bacarığını özündə saxladığı üçün həmin yalana inanmır və nəticədə aldadılmış hesab edilmir. Həmin yalana inanan şəxs isə nəticədə aldadılmış hesab edilir. Əlbəttə yalan danışmağın özü aldatmaya cəhd hesab edilir, o zaman ki, hiyləgərlik etmək, yalan danışmaq məqsədi və istəyi olsun.

Həmin ifadələrə bədii kontekstdə baxdıqda görürük ki, burada şəxsin müəyyən mənfə, zərərvərici, ziyan vuracaq və s. məqsədi olur. Buna misal olaraq “satqınların hiyləsindən; neçə kərə; tarix endi

zirvələrdən dərələrə (*B.Vahabzadə*)”, “mən o sülh qasidinə inanmıram, Nofəl hiylə işlədir (*Ə.Məmmədخانlı*)” ifadələrini nümunə kimi göstərmək olar. Bütün bu nümunələr onların mənfi məqsədə bağlandığını göstərir. Əlbəttə bu nümunələr həmin sözlərin hüquqi mənasını göstərmir və ya hüquqi mənasını göstərmək üçün tam olaraq istifadə edilə bilməz.

Aldatma ifadəsinin mənasını araşdırmaq üçün onun qanunda əks tapmış formalarına nəzər etmək lazımdır. Həmin ifadələrin mənalərini aşkar etmək üçün Cinayət Məcəlləsində (*bundan sonra CM*) nəzərdə tutulmuş aşağıdakı maddələri göstərmək olar:

- 144-1. İnsan alveri, yəni zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla, şəxsin istismar edilməsi məqsədi ilə *calb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanılması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi*.

- 159. *Seçki (referendumda iştirak) hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneolma* - ələ alma, aldatma, hədələmə, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə.

- 160. *Seçki (referendum) komissiyalarının işinə müdaxilə etmə və ya təsir göstərmə* - ələ alma, aldatma, hədələmə, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə.

- 170. On səkkiz yaşına çatmış şəxs tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayı aldatma, vədlər vermə, hədə-qorxu vasitəsi ilə *cinayətkar fəaliyyətə calb etmə*.

- 178. Dələduzluq, yəni etibardan sui-istifadə etmə və ya aldatma yolu ilə özgənin *əmlakını ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə*.

- 200. İstehlakçıları aldatma, yəni mal satan və ya əhaliyə xidmət göstərən təşkilatlarda, həmçinin ticarət (*xidmət*) sahəsində

fərdi sahibkar qismində qeydə alınmış fiziki şəxslər tərəfindən ***malın (xidmətin) ölçüsünə, çəkisinə, hesabına, habelə istehlak xüsusiyyəti və ya keyfiyyətinə dair istehlakçıları xeyli miqdarda aldatma.***

- 206. Qaçqınçılıq, yəni Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən gömrük nəzarətindən kənar və ya ondan gizli, yaxud sənədlərdən və ya gömrük eyniləşdirilməsi vasitələrindən **aldatma** yolu ilə istifadə etməklə, yaxud bəyan etməməklə və ya düzgün bəyan etməməklə bu Məcəllənin 206.2-ci maddəsində qeyd edilənlər istisna olmaqla ***malların və digər əşyaların xeyli miqdarda keçirilməsi.***

- 284-1. Dövlət sirri təşkil edən məlumatların, məzmununda dövlət sirri olan sənədlərin, habelə barəsindəki məlumatlar dövlət sirri olan əşya-ların zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, talama, **aldatma** yolu ilə, yaxud məxfi məlumatların gizli əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi və ya digər texniki vasitələrdən istifadə etməklə ***qanunsuz əldə edilməsi, dövlətə xəyanət və ya casusluq əlamətləri olmadıqda.***

- 335. Hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər yetirməklə, özünü xəstəliyə vurmaqla, sənədləri saxtalaşdırmaqla və ya sair **aldatma** yolu ilə hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından ***müvəqqəti boyun qaçırması.***

Cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddələrini nümunə kimi göstərməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, orada işlənən “aldatma” ifadəsinin mənasını izah etmək mümkün olsun. Həmin maddələrə baxdıqda görünür ki, bu cinayətlərin törədilməsində istifadə edilən aldatma üsulu hər hansı mənfi məqsədə, zərərverməyə və ya insanların hüquqlarını pozmağa yönəlmiş hərəkətlərdir.

Bütün bu isbat üçün göstərilən nümunələrdən belə bir məna ortaya çıxır ki, CPM-in 15-ci maddədə qadağan etdiyi “aldatma” ifadəsi CM-də olan aldatma ifadələri ilə eynilik təşkil edir və həmin aldatmanın məqsədi müəyyən ziyan vurmaq, insanların hüquq və azadlıqlarını pozmaqdır. Lakin, aldatmanın əlamətləri formal cəhət-

dən mövcud olsa da, ictimai təhlükəli olmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə zərər vurmayan və ya zərər vurmaq təhlükəsi olmayan hərəkət aldatma hesab edilə bilməz. Əgər dezinformasiya və digər aldatma xarakterli məlumatların təqdim edilməsi müəyyən mənfi məqsədə xidmət etmirsə və nəticədə müəyyən fayda əldə etməyə yönəlibsə bu zaman aldatma fəaliyyəti CPM-in 15-ci maddəsində işlənən aldatma ifadəsinin tərkibinə daxil olmamalıdır.

Beləliklə, CPM-in 15-ci maddəsində aldatma və ya digər hüquqları pozacaq şəkildə ifadə alınması qadağan edilir. Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, həmin maddədə nəzərdə tutulmuş aldatma hərəkəti, o aldatmadır ki, onun vasitəsilə şəxsin hər hansı bir hüquq və azadlıqları pozulur. Məsələn, aldatma nəticəsində şəxsin həyatına, mülkiyyətinə, toxunulmazlığına, sağlamlığına, şərəf və ləyaqətinə və s. zərər dəyir.

Bəs, bu zaman sual ortaya çıxır ki, aldatma müsbət məqsədlər üçün istifadə edilə bilirsə, bəs həmin müsbət məqsədlər dedikdə nə başa düşülür və ya başa düşülməlidir?

N. S. Karpov qeyd edir ki, aldatmasız taktika qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq bəzi hallarda bunun açıq-aşkar qeyri-etik hərəkət olduğu görünür⁴⁴. Buna misal olaraq vəd verməni demək olar. Müstəntiq şəxsə doğru ifadə verəcəyi halda cinayət məsuliyyətindən azad edəcəyini deyir. Şəxs isə ifadə verdikdən sonra müstəntiq verdiyi vədə əməl etmir.

Beləliklə, icazə verilməli hallar o hallardır ki, bu fəaliyyət müsbət məqsədə xidmət etsin. Yəni, dezinformasiya xarakterli məlumatların təqdim edilməsi, cəmiyyətə fayda verərsə, ifadə verən şəxsin özünə fayda verərsə (*məsələn, vicdan əzabının qarşısını almaq*), böyük bir zərərin qarşısını almağa xidmət edərsə bu zaman əxlaqi hesab edilə bilər. İcazə verilməməli olan hallara isə qarşıdakı şəxsə yalan vəd vermək, onun hüquqi savadsızlığından istifadə etmək, şəxsin dini-

⁴⁴ Б. В. Якимчук. Обман как тактическое средство при производстве следственных (розыскных) действий с участием иностранцев (Статья). Россия: 3 с

əxlaqi düşüncələrini inkar etmək məqsədilə aldatmaq, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq etmək və s. aiddir. Bunun əhatə dairəsini konkret situasiyanın daxilində artırmaq olar. Sadəcə olaraq əsas diqqət edilməli prinsip bundan ibarətdir ki, bu hərəkətlər şəxsin hüquq və azadlığını pozmasın, mənfi nəticələrə səbəb olmasın, mənfi məqsədlə edilməsin. Əgər bütün bu mənfi hallar olarsa prosessual şəxsin aldığı ifadə sübuti əhəmiyyətini itirməli və vurduğu zərərə görə məsuliyyət daşı-malıdır.

3.2. Dindirmədə sorğulama metodları

a) anlayış

Dindirmənin məqsədi şəxsdən hadisə ilə bağlı olan müəyyən məlumatların əldə edilməsidir. Bəzi şəxslər rahat şəkildə həmin məlumatları bildirsə də, digərləri yalan danışaraq və ya təhrif edərək məlumatları verməkdən yan qaçırlar. Buna baxmayaraq həmin məlumatların əldə edilməsi istintaq üçün çox önəmli hesab edilir və müəyyən üsullar ilə həmin məlumatları əldə etməyə ehtiyac yaranır.

Dindirmədə istifadə ediləcək sorğulama taktikalarının səmərəli olmasını təmin etmək üçün hazırlıq mərhələsinə diqqət etmək lazımdır. Dindirmənin hazırlıq mərhələsində şəxsin xarakterinin müəyyən edilməsi, ümumiyyətlə planlamanın aparılması, bundan əlavə şərait, məkan, şəxsin rahatlığı və digər texniki tərəflərə diqqət edilməsi mühüm işlərdəndir. Bəzi hallarda dindirmə başlamazdan əvvəl şəxs ilə görüşmək məsləhət görülür ki, onun məqsədi şəxsin xarakterinin müəyyən edilməsindən, onun problemlərinin həllindən, narahatlıq və qorxularının aradan qaldırılmasından və s. müsahibəyə bənzəyən bu kimi faydalı fəaliyyətlərdən ibarətdir.

Qədim zamanlarda populyar olan və müasir dövrdə də rast gəlinən üsullardan biri insanlardan ifadə alınan zaman zor tətbiq etməkdir. Bu zaman onlar yüksək işıq altında saxladılır, yatarkən tez-tez oya-dılır, iz saxlamayan əşyalar ilə bədəninə xəsarət yetirilir və s. Bunlar birbaşa olaraq qanunsuzdur. Bunun səbəbi həm də məcburiyyət altında alınan ifadənin faydasız olmasıdır. Fikrimizcə zor tətbiq edilən zaman alınan ifadənin doğruluq dərəcəsi, normal şəraitdə alınan ifadədən qat-qat azdır.

Şəxsə qarşı hər hansı bir işgəncənin tətbiqi bir başa olaraq məsuliyyətə səbəb olur. Bu kimi qeyri-qanuni hərəkətlərin qarşısını almaq üçün xarici ölkələrdə, dindirmə zamanı video görüntülərin aparılması öhdəliyi vəzifəli şəxslərin üzərinə qoyulur. Video görüntülərin götürülməsinin növbəti faydalı tərəfi şəxsin ifadəsini, qeyri-verbal ünsiyyətini, jest və mimikalarını təkrar-təkrar izlənilməsi və

gözdən qaçan halların aradan qaldırılmasıdır. Buna nəzərən dindirmə üçün xüsusi otaq tərtib edilməsi və baş verənlərin kamera ilə çəkilməsi faydalı ola bilər.

Dediyimiz kimi dindirmənin faydalı olması üçün şəxsin rahatlığı və özünü güvənli hiss etməsi vacib şərtidir. Bu səbəbdən ona bütün hüquq və vəzifələri birbaşa olaraq diqqətlə izah edilməlidir. Hüquqlarının təmin edilməməsi həm dindirməyə, həm də dövlət orqanlarının nüfuzuna xələl gətirə bilər. Şəxsə həm hüquqları izah edilməli, həm də izah edilən hüquqların tam olaraq başa düşüldüyündən əmin olunmalıdır. Şəxs müəyyən preparatların təsiri altındadırsa, sərxoş vəziyyətədirsə ayıldıqdan sonra və ya şəxsin elmi dərəcəsi zəifdirsə, deyənləri başa düşmək imkanının olmadığı müstəntiq tərəfindən müəyyən edilərsə başa düşüləcək şəkildə izah edilməlidir.

Təqsirləndirilən və şübhəli şəxslərə izah edilməli olan hüquqlardan biri, onların verilən sualı cavabsız saxlamaq hüququdur. Doğrudur ki, subyekt bu hüquqdan istifadə etdiyi halda istintaq üçün müəyyən çətinliklər yaranır. Çünki, bu zaman müstəntiq istədiyi məlumatları rahat formada subyektdən ala bilmir. Buna baxmayaraq qanun müstəntiqin sual vermək hüququnu əlindən almır. Buna görə də bu tip hallar ilə qarşılaşdıqda müstəntiq sual verməyi dayandırmamalı, davamlı olaraq sual verməyə davam etməlidir. Bu zaman subyekt istər-istəməz ona təsir edən, emosional hal yaradan suallara cavab verə bilər. Nəinki suallar, həm də sübutların göstərilməsinin də bu zaman davam etdirilməsi, şəxsin müdafiəsini, suallardan yayınma cəhdini “sındıra” bilər.

Sorğulama taktikalarının tərkibində suallardan istifadə edilir. Dindirmə zamanı verilən suallara aşağıdakı tələblər qoyulur⁴⁵:

- a) sualın konkret xarakter daşması, başa düşülən və aydın olması.
- b) həmin suala alternativ cavab verilməsinin mümkün olmaması.
- c) şəxsin təhqir edilməsinə yol verilməməsi.

⁴⁵ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Hüquq” yayın evi, 2021, 995 s.

d) sualın məzmunundan müstəntiqin mövqeyinin bilinməməsi.

e) sualın yönləndirici və ya təhrikedici xarakter daşımaması aiddir.

Suallar məqsədinə uyğun olaraq müxtəlif növlərə bölünür. Onlara açıq, qapalı, yönləndirici, təzyiq yaradıcı, kompleks, konkretləşdirici, əhval müəyyən edən, ara və s. bu tipli suallar daxildir.

Açıq suallar “bəli”, “xeyr” kimi sözlər ilə cavablaşdırmaq mümkün olmur. Bu sualı eşitdikdə şəxs ona ətraflı şəkildə cavab vermək məcburiyyətində olur. Bu zaman müstəntiq hadisə və ya verdiyi sual ilə bağlı olaraq ətraflı məlumat əldə etmiş olur. Məsələn: “hadisə ilə bağlı bizə nə deyə bilər-siniz?”.

Qapalı suallar açıq sualların əksi olaraq, cavabı yalnız “bəli” və “xeyr” sözlərindən ibarətdir. Bu suallar müstəntiqə bəzi məlumatları dəqiqləşdirməyə kömək olur. Onlardan adətən açıq sualların sonunda və ya dindirmənin sonunda istifadə edilir və dindirmə zamanı verilən ifadələri dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyır.

Konkretləşdirici suallar dindirmə zamanı şəxsin ifadələrinin geniş sferadan daha dar sferaya doğru yönəlməsinə xidmət edir. Belə ki, bu zaman müstəntiq şəxsə ilk öncə ətraflı sual verir, cavab aldıqdan sonra isə cavaba uyğun olaraq dairəni daraldır. Məsələn: “münaqişədə neçə adam var idi, həmin adamların yaşı nə qədər idi, üzərlərində hansı geyimlər var idi” və s. Burada əsas məqsəd daha konkret cavab almaqdır.

Yönəldici suallar dindirmə və ya cinayət prosesi zamanı istifadə edilməsi əksər hallarda qadağan olunan suallardandır. Bu suallarda cavab sualın daxilində olur. Onun istifadə edilməsinin məqsədi çox vaxt şəxsin yalandan ifadə verməsini təmin etməkdir. Məsələn, “hadisə saat 6 radələrində baş verdi, elə deyilmi?”. Fikrimizcə, bu tip suallardan yalnız məlumatı dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, təqsirli olduğunu etiraf edən şəxsə, "indi siz cinayəti törətdiyinizi etiraf edirsiniz?" demək mümkündür.

Təzyiq yaradan suallar adətən insanlarda şübhə yaratmaq, qorxutmaq, narahat etmək üçün istifadə edilir. Bu bir qədər yönləndirici suallara bənzəyir. Bu tip suallar şəxsin fikrinin qarışmasına və yanlış cavab verməsinə səbəb olur. Bu suallardan istifadə etməmək məsləhətdir. Məsələn, “dediyiniz sözə əminsiz?”. Bu suallardan istifadənin faydasız olma səbəbi bundan ibarətdir ki, dindirmə zamanı müstəntiq qarşı tərəfin yalan danışdığını bilsə də onun daha çox danışmasını göstərmək üçün ondan şübhələnməməli, özünü inanmış kimi aparmalıdır.

Kompleks suallar budaq cümlələrinə bənzəyir. Bu zaman bir sualın daxilində şəxsdən birdən artıq məlumat əldə etməyə cəhd edilir. Bu tip suallar vermək məsləhət görülmür. Bu şəxsin yada salma prosesinə mənfi təsir etməsinə, məlumatların qarışmasına səbəb ola bilər. Məsələn: “hadisə baş verən zaman, siz evə doğru gedərkən, küçələrdən birində gördüyünüz əşyalardan hansıları qara və boz rəngdə idi və bunların sayı neçədir?”. Çalışmaq lazımdır ki, suallar, ümumiyyətlə baş verən hadisənin elementləri parçalansın və ayrı-ayrılıqda soruşulsun.

Əhval müəyyən edən suallar dindirmədən əvvəl şəxsin rahatlığını bərpa etmək, onun qayğısına qalmaq məqsədilə verilir. Bu tip suallar çox faydalıdır. Məsələn: “hər hansı bir narahatçılığınız varmı?”, “sizin önəmli olan dəyərlər hansılardır” və s.

Bunlardan əlavə suallar tiplərinə görə 3 yerə bölünür. Bunlara giriş, məlumat və bağlanmış sualları daxildir.

Giriş suallardan adətən dindirmədən əvvəl müsahibə mərhələsində və ya dindirməyə başlayan zaman istifadə edilir. Bu zaman şəxsin əhvalının düzəldilməsi, qayğısına qalınması, xarakterinin müəyyən olunması, səmimiyyətin yaranması və s. təmin edilir və ya şəxsə danışmaq təklif edilir.

Məlumat əldə etməyə yönəlmiş suallar hadisə ilə bağlı olaraq şəxsdən şahidi olduğu hadisənin öyrənilməsi məqsədilə soruşulur. Bu

zaman adətən açıq suallar, bəzi hallarda isə qapalı suallara müraciət edilir.

Bağlanış sualları dindirmənin sonunda soruşulan suallardır. Bu zaman demək olar ki, bütün məlumatlar əldə edilir və yalnız bəzi anlaşılmazlıqlar dəqiqləşdirilir. Bu zaman adətən qapalı tipli suallardan istifadə edilir.

b) çarpaz dindirmə metodu

Çarpaz dindirmə anqlosakson hüquq sisteminə aid olan bir taktikadır. Buna baxmayaraq qloballaşma xarici dövlətlərin təcrübələrindən istifadə etməyə səbəb olmuşdur. Bir çox Avropa və Asiya ölkələrində, qanunvericilikdə çarpaz dindirmə metoduna rast gəlinir. AR CPM-in 326-cı maddəsində də çarpaz dindirmə metodunun mövcudluğuna toxunulur. Buna baxmayaraq onun xüsusiyyətləri barədə məlumat azdır.

Bu metoddan istifadə edilən zaman ilk öncə düzünə suallara müraciət etmək lazımdır. Düzünə suallar hadisə ilə tam məlumatı olmayan hüquq mühafizə orqanı əməkdaşı tərəfindən, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsə hadisə ilə bağlı məlumat əldə etmək üçün verilən suallardır.

Düzünə suallar mərhələsində əsasən açıq tipli suallar ünvanlanır. Çünki, açıq tipli suallar vasitəsilə şəxsdən bir çox məlumatları əldə etmək mümkündür. Bu metodun içərisində ən “yumşaq” mərhələ düzünə suallar mərhələsidir. Bu zaman da şəxsin rahatlığı təmin olunmalıdır. Bunun üçün də şəxsə hadisə ilə birbaşa bağlı olan kritik suallar ünvanlanmır. Şəxs rahat vəziyyətdə hər bir gördüyü məlumatı danışır. Onlardan bəziləri yalan məlumatlar olsa da, müstəntiq özünü ona inanmış kimi aparır. Bu mərhələdə müstəntiq kompleks suallardan istifadə etməməli, şəxsə danışdığı hekayəni xüsusi ardıcılıqla danışmağı tapşırmalı, dəqiq olmalı, şəxsin danışığını davam etməsinə ara suallar ilə kömək olmalıdır. Ara suallar dedikdə, şəxsə danışmağa kömək edəcək, “daha sonra nə oldu” “niyə” “nə zaman” “harada” və

s. bu tipli suallar başa düşülür. Əgər şübhəli şəxsin danışdığı hekayədə bir çox hadisə baş veribsə və ya müstəntiqin verdiyi sualın cavabında bir çox hadisədən danışmağa ehtiyac yaranırsa (*yəni kompleks sualdırsa*) bu zaman müstəntiq hadisələri bölməyi və qarışdırmamağı şəxsdən istəməlidir.

Çarpaz suallar şəxsi çətinə salacaq, yalanları aşkar etməyə xidmət edən, sübutları əldə etməyə yardım edə bilən suallardır. Çarpaz suallar düzünə sualların tam olaraq əksidir. Düzünə sual mərhələsində şəxsdə rahatlıq yaradılır, onun bütün sözlərinə inanılır, normal şəkildə şəxsdən hadisə ilə bağlı məlumatlar əldə edilməyə çalışılır. Çarpaz suallar mərhələsində isə şəxsə “hücum” edilir. “Hücum” dedikdə, fiziki-psixi hücum deyil, dəlillər ilə baş verən hücum başa düşülür. Bu zaman ziddiyyətlər, boşluqlar dəqiqləşdirilir.

Bəzən şahid hadisə ilə bağlı həyati əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar verə bilər (*cinayət “A” adlı şəxs tərəfindən törədilib*). Müstəntiq belə hallara ciddi yanaşaraq şahidin hansı faktlar əsasında belə fikrə gəldiyini aydınlaşdırmalıdır. Belə ki, faktlara əsaslanmayan fikir və mülahizələr nəzərə alınmır və heç bir sübuti əhəmiyyət kəsb etmir⁴⁶.

Çarpaz sorğulama metodunda əsas məqsəd şəxsdən doğru ifadəni almaqdır. Bunu əldə etmək üçün isə şəxsin başa düşmə qabiliyyətini, yaddaşını və səmimiyyətini analiz etmək lazımdır. Bütün bunları aydınlaşdırmaq üçün şəxsə verilən suallar konkret (*qapalı*) olmalıdır. Şahidə heç bir halda bu mərhələdə açıq tipli suallar verilmir. Bu suallar isə yalnız şahidin və müstəntiqin cavabını təxmin etdiyi və bildiyi suallar olmalıdır. Əgər müstəntiq verdiyi sualın cavabını bilməzsə, bu zaman dindirmədə problemlər yarana bilər (*cavabını bildiyi suallar dedikdə, elmi faktlar əsasında məlum olan və ya cinayət ilə əlaqəli konkret sübutlar başa düşülür. Məsələn uzağı yaxşı görməyən və eynək taxan adam, hadisəni 300 metr məsafədən*

⁴⁶ Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslük. Bakı: “Qanun” yayın evi, 2010, 752 s.

gördüyünü desə, müstəntiq bunun mümkün olmadığını bildiyi üçün inanmayacaqdır). Əlbəttə bəzi hallarda istisnalar ola bilər, lakin cavabını bildiyi sualı verməkdə məqsəd şəxsdən doğru ifadənin alındığından əmin olmaqdır. Əsasən düzünə sorğulama zamanı əldə edilən məlumatların dəqiqləşdirilməsi üçün ünvanlandığına görə müstəntiq şəxsin hansı suala cavab verə biləcəyini bilməlidir. Onun digər məqsədi isə düzgün ifadə vermək istəyən, lakin müəyyən səbəblərdən gördüyü hadisəni düzgün anlaya bilməyən şəxsin səhvlərinin aradan qaldırılması nəticəsində doğru ifadənin alınmasıdır.

Şəxsin başa düşmə qabiliyyətinin analiz edilməsi üçün şəxsin 5 duyğusuna yönəlmək lazımdır. O, hadisəyə şahid olduğunu iddia edirsə, gördüklərini düzgün başa düşüb-düşmədiyini aşkar etmək üçün bəzi suallar verilməlidir. Əgər şəxs mütəmadi olaraq eynəkdən istifadə edirsə, uzağı yaxşı görmürsə, hadisə baş verən günü eynək taxıb-taxmadığını araşdırmaq lazımdır. Bunu daha aydın anlamaq üçün aşağıda olan iki misala nəzər yetirək.

- Hadisə baş verən gün eynək taxmışdınız mı?

- Xeyr.

- Sizinlə hadisə baş verən yer arasında təxminən 50 metrədən çox məsafə var. Siz isə uzağı görməkdə çətinlik çəkirsiz. Bəs bu halda hadisəyə necə şahid ola bilərsiniz?

- (*cavab yoxdu*).

- Hadisə baş verən gün şəxsin öldürülmə üsulu ilə bağlı nə deyə bilərsiniz?

- Hadisə baş verən gün dostum məni otağa salıb, qapını bağladığı üçün görmədim.

- Şəxsin ölməsi barədə necə məlumat əldə etdiz?

- Onun səsinin gəlmədiyini eşitdim və otaqdan çıxıb tez yanına gəldim, gördüm ki, artıq ölüb.

- Bəs yuxarıda siz bizə qapı bağlı olduğu üçün hadisəni görmədiyinizi dediz. Qapı bağlı idisə şəxsin yanına necə gedə bildiz?

Şəxsin yaddaşının yoxlanılması da eyni qaydada həyata keçirilir. Şəxsin yalan danışdığından şübhələnən müstəntiq, şəxsin 1 həftə əvvəl imzalanmış sənədləri xatırlamadığını bilərsə ona “bəs 1 ay əvvəl imzalanan sənədləri necə xatırlayırsız?” deyə sual verə bilər.

Səmimiyyətin aydınlaşdırılması şəxsin başqasının tərəfini tutub tutmadığının aşkar edilməsi ilə bağlı olaraq həyata keçirilir. Bu əsasən alibi zamanı da aydınlaşdırılması mühüm olan amildir. Müstəntiq şübhəli şəxsin onun xeyrinə şahidlik etmiş yoldaşına “onun məsuliyyətə cəlb olunmasını istəyirsinizmi?” deyə sual verə bilər. Bundan əlavə yaxın qohumunun əleyhinə ifadə hallarına rast gəlinəcək. Bunun səbəbinin aydınlaşdırılması mühümdür. Çünki, bəzi hallarda qohumu şəxsin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və inandırıcı görünmək üçün şübhəli bilinən cinayət deyil, digər bir yüngül cinayəti törətməsi ilə əlaqədar şahidlik edə bilər.

Çarpaz sorğulama mərhələsi ilə bağlı olaraq bir nümunəni göstərmək mümkündür. Belə ki, kafedə baş verən dava zamanı zərərçəkmiş şəxsin qulağını dişləyərək, ona fiziki zərər verilməsi ilə bağlı olaraq digər şəxs şübhəli qismində məsuliyyətə cəlb edilmişdir. Hadisəyə şahid olan digər şəxs isə cinayəti həmin şübhəli şəxsin törətmədiyini iddia etmişdir. Bu zaman müstəntiq həqiqəti əldə etmək üçün düzünə dindirmədən sonra çarpaz dindirmədən istifadə edərək, şəxsə aşağıdakı sualları vermişdir:

-O gecə çox spirtli içki qəbul etmişdiniz?

-Bəli.

-Hadisə yerində uzun vaxt qalmışdınız?

-Bəli.

-Klub olduğu üçün məkanda güclü siqaret dumanı olduğunu və ətrafın bir qədər qaranlıq olduğunu təxmin edirik.

-Bəli, ətraf elə idi.

-Hadisə baş verən zaman həmin yerdən uzaqda dayanmışdınız?

-Bəli.

-Bu zaman belə nəticə çıxır ki, siz şübhəlinin zərərçəkmiş şəxsin qulağını dişlədiyini görmədiz.

-Bəli. Əslində görməmişəm.

-Əgər görməmisizsə, bəs hansı əsasla belə olduğunu deyirsiniz?

-Əslində qulağını dişlədiyini görmədim. Sadəcə tüpürdüyünü gördüm.

Çarpaz sorğulama metodu ilə bağlı olaraq xüsusi bir neçə qayda mövcuddur. Bu nə qədər qanuni olsa da, bəzi hallarda qanunsuz tərzdə istifadə edilməsi mümkündür. Bu səbəbdən sual verilən zaman şəxsin üzərində təzyiq yaradacaq heç bir addım atılmamalıdır. Müstəntiq nə çox sakit, nə də çox güclü görünməlidir. Bu zaman göz ilə hadisəni görmüş şahidlərdən istifadə edilir, qapalı tipli suallar verilir və əsasən düzünə dindirmə zamanı verilən suallardan istifadə edilmir.

Bu metod çox faydalı olsa da, çox riskli metodlardan biridir. Hər bir an müəyyən yanlışlıqlar yarana bilər. Bu səbəbdən müstəntiq tam olaraq obyektiv yanaşmalıdır. Obyektiv yanaşma dedikdə, dindirməyə daxil olmazdan əvvəl şahid haqqında olan bütün mənfə və ya müsbət fikirlərini kənara qoyması və daha sonra prosesə daxil olması başa düşülür⁴.

c) Reid dindirmə metodu

Bu taktika şübhəli şəxsin törətdiyi cinayəti etiraf etməsini təmin etmək üçün istifadə edilən taktikadır. Bu metod əsasən cinayəti törətməkdə yüksək dərəcədə şübhəli olan şəxslərə qarşı istifadə edilir və əsas məsələ onun özünə qarşı etirafını təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman heç bir məcbur etmə tədbirləri və işgəncələrə yol verilmir.

⁴ Şəxsin psixi problemlərinin olması onun yalan danışdığı ilə bağlı təəssürat yarada bilər. Bir şəxsi zorakılıq ilə bağlı olaraq şikayət edən digər şəxsin əvvəllər də eyni cinayət barəsində bir çox şəxsi şikayət etdiyi və şikayət etmiş şəxsin psixoloji pozuntu ilə bağlı olaraq müalicə aldığı ortaya çıxarsa hal-hazırda verdiyi şikayət daha çox yanlış və yalandan olduğu güman edilə bilər. Buna baxmayaraq doğru da deyə bilər. Bütün bu halları bilən şəxs ona zorakılıq tətbiq edə bilər (bilir ki, heç kim ona inanmayacaq).

Yalnız şəxsin psixoloji vəziyyətindən istifadə etməklə ondan ifadə alınması təmin edilir.

Bu taktikanı mənfi yöndə istifadə etmək mümkün olduğu üçün dindirmə zamanı müstəntiqin üzərinə, bütün dindirməni video görüntülər ilə qeydə alması vəzifəsi qoyulur. Bunun sayəsində müstəntiqin dindirmə zamanı şübhəli şəxsə hər hansı fiziki zor tətbiq etmədiyini tam olaraq anlamaq olar.

AR Konstitusiyasına əsasən heç bir şəxs özünə qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Buna baxmayaraq könüllü olaraq özünə qarşı ifadə verməsini təmin etmək mümkündür. Çünki, insanlar ifadə vermək istəsə də, müəyyən səbəblərdən bunu etməkdə çətinlik çəkə bilər. Bu zaman heç bir zor tətbiq edilmir, yalnız suallar və psixoloji taktikalar vasitəsi ilə şəxsdən ifadə alınır.

Kriminalistik ədəbiyyatlara nəzər etdikdə bu taktikanın fərqli bir ad ilə qeyd edildiyinin şahidi oluruq. Bu yalanın qarşısını alma üsulu adlanır. Bu zaman müstəntiq şəxsin yalan danışdığını bildiyi, hiss etdiyi zaman onun sözünü kəsir və sübutlar ilə onun yalanını ifşa etməyə və ya faktlar ilə daha fərqli məlumatları deməsi təmin edilir⁴⁷. Reid taktikası da bir qədər bu üsula bənzərsə də, çox şaxəli və mərhələlidir.

Reid sorğulama metodu öz-özlüyündə bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bu metod dindirmədən əvvəl müsahibə, ittiham irəli sürmə, ittiham ilə əlaqədar hekayə qurma, şübhəli şəxsin etirazlarını inkar etmə, həqiqi və ya uydurma sübutlardan istifadə etmə, şəxsi “günahlandırma” və duyğulanmasını təmin etmə, ona yardım etmə və dostcasına yanaşma, qayğısına qalma və ən sonda nəticə olaraq etirafının əldə edilməsi mərhələsindən ibarətdir.

Bu metoda başlamazdan əvvəl şəxs ilə müsahibə tipli söhbət aparılır. Bu zaman şəxsin xarakteri, hadisə ilə bağlı fikirləri, cinayəti törətmək ehtimalı, bədən dili ifadələri, xəstəlikləri, üstünlük və zəif-

⁴⁷ İ. Abbasova, G. Rəyeva. *İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri*, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

likləri və s. haqqında məlumatlar əldə edilir. Müstəntiq müxtəlif taktikalardan istifadə etməklə və məlum olan sübutlar vasitəsilə (*şəxsə suallar verməklə, digər maddi sübutlara, bədən dili vasitəsilə verdiyi informasiyaya əsasən*) şəxsin cinayət törətmək ilə hansı əlaqəsinin olduğunu aşkar edə bilər. Bütün bunları aşkar etdikdən sonra şəxsin ifadə verməsini təmin etməyə çalışmaq lazımdır. Bütün bunları etdikdən sonra isə artıq reid taktikasına keçid edilə bilər və ya müsahibədən sonra davam etməyə ehtiyac olmazsa reid taktikasından imtina edilə bilər.

Reid metodunun ilkin mərhələsində şəxs cinayəti törətməkdə ittiham edilir. Bu zaman irəli sürülən dəlillər bəzi hallarda doğru, bəzi hallarda yanlış ola bilər. Müstəntiq şəxsi ittiham etdikdə özünə inamlı şəkildə danışar. Növbəti mərhələdə müstəntiq, şəxsin cinayəti hansı tərzdə və nə səbəbdən törətməsi ilə bağlı olaraq bir hekayə danışar. Daha sonra şəxs eşitdiyi ittihamları inkar edəcəkdir. Bu zaman müstəntiq onun sözünü kəsəcək və inkar etməsinə icazə verməyəcəkdir. Daha sonra şəxsin verəcəyi inkarlar daha məntiqli olmağa başlayacaqdır (*“mən onun başından vurmam, sadəcə itələdim”*). Şəxs bütün bu halların nəticəsində özünü günahkar kimi hiss etməyə başladıqdan sonra müstəntiq artıq yanaşma tərzini dəyişərək, şəxs ilə daha “yumşaq” münasibət qurar. Bu zaman onun “qayğısını çəkən dost”, halına yanan bir işçi kimi görünməyə başlayar. Ona kömək etmək istədiyini bildirər. Bunu da yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, bir adam özünü nə qədər günahkar hiss edərsə, cinayəti etiraf etmə ehtimalı bir o qədər də artar. Bu hissi yaratmaq üçün ona “özünüzü günahkar hiss etdiyinizi, vicdan əzabı çəkdiyinizi bilirəm” tipli cümlələr demək olar. Bütün bu hərəkətlərdən sonra artıq şübhəli şəxs öz duyğusallığı nəticəsində etiraf etmək mərhələsinə çatır. Bu metodun işləməsi üçün bəzən “pis polis və yaxşı polis” taktikasından istifadə edilir. Kobud polis şəxs ilə mənfi şəkildə münasibət yaradır, ona ittiham edir və daha sonra yaxşı müstəntiq gələrək məsələni daha

“yumşaq” şəkildə həll etməyə çalışır. Metodun sonunda, nəticə mərhələsində şübhəli şəxs törətdiyi cinayəti etiraf edə bilər.

Müstəntiq bu zaman sübutların hamısı və ya bir hissəsi göstərilə bilər. Onların parça-parça göstərilməsi daha məqsədə müvafiqdir. Hamısının eyni anda göstərilməsi şəxsin onun barəsində əlverişli uydurma hekayə qurmasına səbəb ola bilər. Sübutları göstərdikdə şəxsdə gərginlik, artıq “qacış yerinin” olmadığı təəssüratı yarana və ciddi şübhəli hesab edilən şəxs etdiyi cinayəti etiraf edə bilər.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman əldə edilən ifadələr tək başına sübut kimi çıxış etməməlidir. Daha doğrusu onların tək başına sübut hesab edilməsi bir çox yanlışlıqlara səbəb ola bilər. Bu taktika faydalı olsa da bir çox səbəbdən riskli hesab edilə bilər. İfadələrin bəzi hallarda yanlış olması buna nümunədir. Həmin ifadə nəticəsində digər sübutlara çatmaq mümkün olarsa, ifadə mötəbər hesab edilməlidir.

Aşağıda dindirmə zamanı reid taktikasında istifadə edilməklə sorğulama aparılması ilə bağlı bir dialoqa nəzər yetirmək olar. Kör-pəyə xəsarət yetirmə cinayətində şübhəli hesab edilən uşaq baxıcısı dindirməyə daxil edilmişdir. Bu zaman reid metodundan istifadə edilməzdən əvvəl həmin şəxsin xarakterini və ümumi məlumatları əldə etmək üçün müsahibə aparılmışdır:

- Özünüzü bir ana olaraq necə dəyərləndirirsiniz?
- Olduqca yaxşıyam. Buna baxmayaraq sərt xasiyyətliyəm.
- Sizə tapşırılan və qulluq etdiyiniz körpə haqqında nə deyə bilərsiniz?

- O, çətin bir uşaqdır. Həmişə ağlayırdı. Çox hərəkətdə olduğu üçün bədənində xəsarət izləri, göyərtilər əmələ gəlirdi.

Müsahibə bitdikdən sonra artıq müstəntiq həmin şəxsin hərəkətləri ilə uşağın bədənində olan xəsarətlər arasında əlaqənin olduğunu düşünür və reid metodundan istifadə etməyə başlayır. Bunun üçün isə ilk mərhələdə olduğu kimi şəxsə qarşı ittiham irəli sürülür və həmin ittiham sübut edilir:

- Uşağın bədənindəki yaralar ilə bağlı olaraq tibbi ekspertiza aparılmışdır və onun nə zaman meydana gəldiyi ilə bağlı bir çox dəlillərimiz var.

- Aydındır.

- Həmin yaralar 24 saat ərzində meydana gəlir. Bu səbəbdən sizdən şübhələnməyə əsas vardır.

- Xeyr, mən həmin vaxtı orda deyildim.

- Bunu sizin elədiyinizdən kiminsə şübhələnməsi üçün nə səbəb ola bilər?

- Bilirəm. Yəqin ki, şər atırlar.

- Axı, siz həmin vaxtı orada olmusunuz. Əsəbi olduğunuz və uşaq ağladığı üçün ona qarşı zor tətbiq etmisiz.

- Xeyr, bu yanlışdır.

- Hamısı doğrudur. Çünki, əlimizdə kamera görüntüləri var.

Bütün bu söhbətlərin nəticəsində, cinayətdən yüksək dərəcədə şübhəli olan şəxs kədlənməyə başlayacaqdır. Bundan sonra müstəntiq daha yüngül yanaşma metoduna keçəcəkdir.

- Bilirəm vicdan əzabı çəkirsiz. Sizinə övladınız var və bunun necə bir hal olduğunu yaxşı bilirsiniz. Həmin əzab heç zaman sizdən əl çəkməyəcəkdir. Onun tək yolu etiraf etməkdən keçir.

- Bəli. Cinayəti törətdiyimi etiraf edirəm və s.

Uzun müddət gedən bu dindirmədə müstəntiq şəxsdə dərin gərginlik yaratdı və daha sonra onu rahatlaşdırmağa çalışdı. Bunun sayəsində şübhəli şəxs uşağa xəsarət yetirdiyini etiraf etdi.

d) Sokratik dindirmə metodu

Bu metod yunan filosofu Sokratın fəlsəfi düşüncəni və məlumatları sual verərək öyrətmə sistemidir. Öyrətmə dedikdə, şəxsin beyinində hazır vəziyyətdə olan fikirlərin doğru şəkildə izah edilməsinin təmin edilməsi başa düşülür. Çünki, bəzən insanlar cəmiyyətin qəbul etdiyi, öz əldə etdiyi fikirləri doğru olaraq qəbul edir. Buna baxmayaraq özü ilə həmin məsələ haqqında danışdıqda, özünə suallar

verdikdə, fikirləri haqqında düşünməsinə təmin etdikdə, əslində bildiklərinin yanlış olduğu qənaətinə gəlir. Bu səbəbdən Sokrat insanlara bu tipli suallar verməklə onların analiz, sintez, düşünmə, izah etmə və s. bacarıqlarını ortaya çıxarırdı.

Bu metodun məqsədi ilə bağlı bir misal çəkmək olar. Məsələn, cinayətə şahid olmuş şəxs cəmiyyətdə yaranmış fikirlər əsasında digər şəxs haqqında hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verməyi satqınlıq olaraq başa düşür. Buna baxmayaraq onun bu fikrə gəlməsində əsas səbəb düşüncə yox, insanların qınaqları və çoxluğun qərarıdır. Lakin, şəxsə suallar verdikdə onun öz fikrini analiz etməyə imkan yaratmaq olar. Nəticədə o, fikrinin doğru olmadığı qərarına gələ bilər. Həmin şəxs əvvəlki fikrində qaldığı müddətdə yalan danışmağa meyilli olur. Müstəntiq onunla “yalan danışmaq pis şeydir, buna baxmayaraq bəzi hallarda əxlaqidir. Düşünürəm ki, bir şəxsi öldürəcək adama həmin şəxsin yerini təhrif etmək yalan olsa da faydalıdır. Bu zaman belə nəticə çıxır ki, yalan danışmaq xüsusi hallarda faydalıdır. Bəs sizin fikrinizcə yalan danışmaq hansı hallarda faydalıdır?” tipli söhbət apara bilər. Ehtimal edilir ki, bunun nəticəsində şəxsin fikirləri daha da püxtələşsin.

Əslində bu metoddan adətən psixoloji və tibbi proseslərdə istifadə edilir. Buna baxmayaraq dindirmədə istifadə edilməsi də faydalı ola bilər. Buna səbəb dindirmə zamanı verilən sualların quruluşunun bu metod zamanı verilən suallara bənzərliyi və onların çatmaq istədiyi məqsədin eyniliyidir. Dindirmə şəxsdən daha dolğun, düzgün məlumatların əldə edilməsinə, yeni halların və digər iştirakçıların aşkar edilməsinə və s. yönəlmişdir. Bu məqsədə çatmaq üçün sokratik sorğulama metodundan istifadə etmək tam məqsədə uyğun görünür.

Bu metod etik qaydalara uyğun, əxlaqi və güclü məntiq tələb edən metoddur. Bu zaman heç bir məcbur etmədən söhbət gedə bilməz. Hər iki tərəf arasında yalnız “yumşaq” söhbət gedir və yaranan mübahisə hər iki tərəfin marağına səbəb olur.

Bu metoddan istifadə zamanı müstəntiq qarşıdakı şəxsdən müəyyən məlumatları birbaşa olaraq istəmək yerinə fərqli suallar verməklə onu məlumatların analizinə, sintezinə, dəyərləndirməsinə yönəldir. Bu zaman ondan, suallar ilə baş verənlər ilə bağlı fikirlərini, hisslərini, davranışlarını deməsi istənilir. Bu mərhələdə verilən suallar əsasən açıq tipli suallar olur və şəxsin daha geniş danışmasını, daha çox analiz etməsini təmin edir. Ona “problem nədir”, “nə qədər vaxtdır zərərçəkirsiz”, “hadisəni daha ətraflı danışa bilərsinizmi”, “bu kimi problemlərin yaranmasının səbəbini nədə görürsüz” tipli suallar verilir. Nəzər etdikdə görünür ki, bu metod daha çox ifadəsi alınan şəxsin ifadə etdiyi hər bir sözün dəqiqləşdirilməsi məqsədi də daşıyır.

Şəxsə müəyyən bir sistem daxilində suallar verilir. Söhbəti əsasən müstəntiq başladır və yön verir. Şəxs yeni hadisədən danışdıqda, əvvəlki yönün mənası itərsə müstəntiq şəxsin yeni verdiyi məlumatlara yönəlir və ona uyğun suallar verir. Bu zaman şəxsə “nə, harda, nə zaman, kiminlə, necə” tipli ara suallar verilir. Şəxs müstəntiqə “özümü günahkar hiss edirəm” dedikdə müstəntiq ona məlumatı tam olaraq şəxsin dilindən əldə etmək üçün (*fərziyələrə əsaslanmamaq üçün*) “özümü günahkar hiss edirəm dedikdə tam olaraq nə demək istəyirsiniz” tipli sual verməlidir. Məlumat əldə etmək üçün verilən suallara şəxsin işlətdiyi sözləri izah etməyə, keçmişdə bu kimi halların baş verib-vermədiyi ilə əlaqədar məlumat əldə etməyə yönələn suallar da daxildir. Şəxs suallara cavab verdikdən sonra verdiyi cavabı təkrarlayaraq onu dəqiqləşdirmək lazım gəlir.

Daha sonra analiz tipli suallardan istifadə edilir. Bu zaman şəxs öz düşüncəsi ilə baş verənləri analiz etməyə başlayır. Müstəntiq ona “bu kimi düşüncə və ya hərəkətlərinizi dəstəkləyən kimlər var?”, “gözünüzdən qaçan hər hansı bir hal mövcuddurmu?”, “onun yerinə olsaz bu hərəkətləri niyə edərdiz?” və s. tipli suallar verə bilər.

Ən sonda isə, əldə edilən məlumatların qiymətləndirilməsi mərhələsi başlayır. Bu zaman şəxsin ilk düşüncələri, fikirləri, ifadələri dəyərləndirilir. Müstəntiq bu an ona bağlanış sualları, “ən son olaraq

nə demək istəyirsiniz?”, “son olaraq bütün dediklərinizdən fərqli olaraq hansı ifadəni bildirməklə bizə daha çox yardım ola bilərsiniz?” və s. bu tipli suallar verə bilər.

Aşağıda qısa tipli dialoq ilə bu metod vasitəsilə verilən suallardan istifadə etməklə aparılan dindirməyə nümunə göstərmək olar.

-Bu hadisənin baş verməsi ilə bağlı olaraq mərhum ilə eyni küçədə qalan Ayxan adlı şəxsdən şübhələnirəm.

-Həmin şəxsdən şübhələnmənizə səbəb olan hansı amillər var?
(Müstəntiqin verdiyi bu tipli sual məlumat əldə etməyə yönəlmiş sualdır)

-Onlar arasında mütəmadi olaraq problemlər yaranırdı.

-Deməli, onlar arasında problemlərin olduğunu düşünürsünüz?
(Müstəntiqin verdiyi bu tipli sual şəxsin verdiyi məlumatı dəqiqləşdirməyə yönəlmişdir)

-Bəli.

-Ən son nə zaman onlar arasında bu tipli problemlərin yarandığı ilə rastlaşmısınız?
(Müstəntiqin verdiyi bu tipli sual şəxsin keçmişdə baş verən məlumatı əldə etməyə yönəlmişdir)

-Mərhumun öldüyü gündən bir gün əvvəl.

-Həmin mübahisə ilə şəxsin ölümü arasında əlaqənin olduğunu düşünürsüzmü?
(Müstəntiqin verdiyi bu tipli sual məlumat əldə etməyə yönəlmişdir)

-Bəli.

-Həmin mübahisə ilə şəxsin ölümü arasında niyə bir əlaqənin olduğunu düşünürsünüz? və s.
(Müstəntiqin verdiyi bu tipli sual analiz məqsədi daşıyır)

3.3. Dindirmədə emosional mühit

İnsanları digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri onun yüksək dərəcədə hiss və emosiyalara malik olmasıdır. Bütün bunlar sayəsində, insanda gündəlik qəbul etdiyi informasiyaların rolu ilə əhvalında müəyyən dəyişikliklər yaranmağa başlayır. Həmin alınan informasiyalara qarşı insanlar müəyyən reaksiya göstərirlər. Həmin reaksiyalar isə özlüyündə hisslər, emosiyalar adlanan psixi proses hesab edilir. Əlbəttə bu informasiyaları qəbul edən insanların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların göstərdikləri reaksiyalar da bir-birindən fərqlənir. Bəzi insanlar cari vəziyyətdə aldığı informasiyanı keçmişdə təcrübə etdiyi üçün təkrar informasiya ona güclü təsir etməyə də bilər. Beləliklə, emosiya insanın təcrübəsinin hissi olaraq qəbul edilməsi kimi başa düşülə bilər.

Fikrimizcə, müəyyən fəaliyyətlər ilə məşğul olarkən, xüsusən də dindirmə zamanı müəyyən qədər emosionallığı, təsir ediciliyi artırmaq lazımdır. Formal hərəkətlərdən kənar qaçmaq, daha doğrusu onu mahiyyəti üzrə həyata keçirmək cinayət prosesinin, xüsusən də müəyyən istintaq hərəkətlərinin səmərəliliyini artırma bilər.

Kriminalistik ədəbiyyata nəzər etdikdə, dindirmə zamanı müxtəlif təsir üsullarından istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Bu yarım fəsil ilə əlaqəli olan metod isə emosional təsir üsullarıdır. Emosional təsir üsulları içərisində, şəxsdə səmimi etiraf və peşmançılıq hissinin oyadılması, dindirilən şəxsin şəxsiyyətinin müsbət tərəflərinə təsir edilməsi üsulunun istifadə edilməsinin şahidi oluruq⁴⁸. Bu da emosional mühitin yaradılmasının əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Emosional mühit yaratmaqla lüzumsuz vaxtın getməsinin qarşısını almaq, təhrif edilmiş ifadələri ifşa etmək və ya cinayət ilə bağlı yeni halları aşkara çıxarmaq mümkün ola bilər.

Dindirmə istintaq hərəkəti zamanı emosional mühitin yaradılmasına misal olaraq şahidin yalan ifadə verməsinə görə cinayət məsu-

⁴⁸ Белкин Р.С. Криминалистика. М, 1986, səh 294-295

liyyəti barəsində xəbərdar edilməsini göstərmək olar. Bu hərəkət formal olaraq edilməməli, mütləq şəkildə təsir edici tərzdə izah edilməlidir. Adətən, şahidin xəbərdar edilməsi vərəq üzərində imza atması ilə həyata keçirilir. Fikrimizcə, həmin məsuliyyət barədə məlumatı oxuyan insanların ondan təsirlənmə ehtimalı çox azdır. Bu səbəbdən həmin məsuliyyət barədə şəxsə 2-5 dəqiqə intervalında, emosional tərzdə, bütün incəliklərinə qədər izah verilməlidir. Əgər şəxs bu xəbərdarlığa məhəl qoymaz və yalan danışarsa onun məsuliyyəti hekaya tipli izah edilməlidir. Məsələn, əgər şəxs bu hərəkətə görə azadlıqdan məhrum olacaqsə həmin məhrumiyyətin özünün, ailəsinin və s. həyatında nə kimi dəyişikliklər yaradacağı, hansı hüquqlarının məhdudlaşdırılacağı, ailəsindən kənar qalacağı, xüsusən də bu zaman ailəsinin keçirəcəyi hisslər, şəxsin nəticədə əldə edəcəyi ziyanlar və s. izah edilməlidir. Bunlar barəsində danışarkən ifadə verən şəxsə ifadə verəcəyi təqdirdə əldə edəcəyi faydanın, yalan ifadə verdiyi zaman əldə edəcəyi ziyandan artıq olduğu inandırılmalıdır.

Dindirməni həyata keçirən bir neçə müstəntiqin təcrübəsinə nəzər etdikdə şahidi olduq ki, onlar məsuliyyət məsələsinin düzgün şəkildə izah edilməsinin fərqi nə varmış və bunun sayəsində yalan ifadələrin qarşısını ala bilmişdir. Belə ki, mənimsəmə hərəkəti ilə açılmış cinayət işində şübhəli şəxs kimi dəvət edilmiş və bütün ittihamı üzərindən atmağa çalışan şəxs, cinayət prosesinin müddətini uzatmağa çalışsa da, bu metod sayəsində sonda qorxmış, narahat olmuş və təqsirini boynuna almışdır.

Bütün bunları yazmaqla xüsusi olaraq vurğulamaq istədiyimiz üsul əslində “hekayə anlatma” taktikasıdır. Hekayə anlatma (*story telling*) metodu özündə müəyyən emosional çarqları əks etdirir. Belə ki, onun sayəsində həm qarşıdakı şəxs ilə müsbət, etik ünsiyyət qurmaq, həm də hüquq mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etməsini təmin etmək mümkün ola bilər. Bu taktika dinamik olduğu üçün şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Bu səbəbdən onunla bağlı konkret olaraq hekayə nümunələri göstərmək bir qədər bizim üçün çətindir.

Hekayə anlatma metodunun müəyyən qaydaları vardır. Hekayə danışan zaman mütləq olaraq şəxsin emosiyalarına, hisslərinə ünvanlanmaq, təsir etmək lazımdır. Bunun sayəsində subyekt ifadə, məlumat verməyə həvəsləndirmək mümkündür. Hekayə quran zaman təcrübələrə, əvvəl baş vermiş cinayət işlərinə və onların istintaqına, həmin proseslərdə baş vermiş təsir edici hadisələrə müraciət etmək olar. Hekayənin tam olaraq həqiqəti əks etdirməsi mühüm deyil və bu zaman müxtəlif metaforalara müraciət etmək faydalı ola bilər. Danışılan hekayə subyektin hisslərinə təsir etməli, onun xəyal aləmini “qıcıqlandırılmalıdır”. Bundan əlavə hekayə danışan zaman dindirilən şəxs ilə düzgün psixoloji kontakt qurulmalı, empatiya bacarığından istifadə edilməli, mikfo ifadə və jestlərə diqqət edilməli (*subyektin gözünə baxmaq məsləhətdir*), həmçinin düzgün və yerində işlədilməli, ən əsası isə ünsiyyət səmimi olmalıdır. Müstəntiq dindirmə zamanı, hekayə danışma metodundan istifadə etmək qərarına gəldikdə, dindirilən şəxsə nə danışmalı olduğunu müəyyən etməlidir. Digər mühüm məsələ isə dindirilən şəxsin xarakterinin müəyyən edilməsidir ki, nəticədə müstəntiq hansı tip mövzunun, hekayənin subyektə təsir edə biləcəyini aşkar edə bilsin. Danışılan hekayə qısa olmalı və nəticə hissəsi çatdırılmaq istənilən məsələnin ötürülməsinə xidmət etməlidir. Müstəntiq ünsiyyət zamanı ifadə və sözləri arasında 2-4 saniyəlik fasilələr qoya bilər. Fasilələrin qoyulması, onun mövzuya hakim olduğunu göstərməyə, subyektin dincəlməsinə, diqqəti yayınan subyektin diqqətinin müstəntiqin üzərinə qayıtmasına, hekayənin daha təsirli və intonasional olmasına, subyektin təsir edən hekayənin təsiri altında uzun müddət qalmasına (*təsir etdiyini gördükdə, bir qədər susmaq və düşünməyinə imkan yaratmaq lazımdır*) səbəb ola bilər.

3.4. Alibinin yoxlanılması

I Latin sözü olan alibi, “başqa bir yerdə olma” mənasına gəlir. Alibi cinayətdən şübhəli olan şəxsin cinayət törədilən vaxtı başqa yerdə olduğunu göstərərək, özünün günahsız olduğunu isbat etməyə çalışmasına deyilir.

AR CPM-də sübutların arasında alibi göstərilməmişdir. Fikrimiz-cə alibi təkbəşinə sübut hesab edilə bilməz. Çünki, alibi öz özlüyündə sübut deyil. Əgər alibi faktı varsa, o da sübut olunmalıdır. Alibinin sübut olunması üçün maddi sübutlar, sənədlər, ifadələr, ekspert rəyləri, video görüntülər və s. istifadə edilə bilər. Həmin göstərilən elementlər isə CPM-də sübut olaraq qəbul edilir. Bunlara əsasən, alibinin sübut hesab edilməsi üçün CPM-də mövcud olan sübutların aşkar edilməsi lazım olduğuna və təkbəşinə sübut rolunu oynamadığına görə (*çünki, onu da sübut etmək lazımdır*) sübut hesab edilə bilməz.

İngiltərənin “Cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi haqqında” 1967-ci il 26 iyul tarixli Qanununda göstərilirdi – Alibi elə bir vəziyyətdir ki, bu vəziyyətdə təqsirləndirilən şəxs müəyyən vaxtda müəyyən rayonun hər hansı bir yerində olduğu üçün o, cinayət yerində ola bilməzdi və ya buna çox az ehtimal var. Bu baxımdan, alibi irəli sürən şəxs əgər cinayət törədilən zaman olduğu yeri konkret olaraq göstərməzdisə, bu alibi qəbul olunmurdu. Qanun həmçinin, alibinin sübuta yetirilməsi prosedurunu da müəyyənləşdirirdi – alibinin sübut olunma vasitəsi kimi şahid ifadələri çıxış etməlidir, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi yalnız məhkəmənin xüsusi qərarı əsasında alibi ilə bağlı sübutlar təqdim edə bilər⁴⁹.

Kriminalistikada alibiə dair bu kateqoriyalar fərqləndirilir: Tam alibi zamanı cinayətin icrasında şəxsin fiziki iştirak etmək imkanı demək olar ki, olmur. Qismən alibi şəxsin təqsirli sayılmasını istisna etmir, çünki, onun müəyyən bir yerdə qalması və vaxtı haqqında

⁴⁹ İ. Abbasova, G. Rəyeva. *İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri*, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

məlumat kifayət qədər inandırıcı deyil. Bacarıqlı alibi isə əvvəlcədən hazırlanmış və uydurma faktlar (*şahidlərin ilkin hazırlığı, saxta sənədlər*) əsasında meydana gələn alibidir⁵⁰.

Bundan əlavə əməkdar hüquqşünas müəllim İpək Abbasova X.Şvaqerlə istinad edərək alibinin 3 növünün olduğunu göstərir. Bunlara **klassik alibi** (*bu zaman şəxs cinayət törədilən vaxt başqa yerdə olduğunu göstərir*), **keçid alibi** (*cinayət törədilən zaman subyekt hadisə yerində və ya ona yaxın yerdə olub, amma cinayəti o törətməyib*), **mənəvi alibi** (*subyektin müəyyən şəxsi keyfiyyətləri, mənəvi ruhiyyəsinə və s. istinad edilərək onun cinayəti törətmədiyinin göstərilməsi*) aid edilir.

Alibinin mahiyyətini anlamaq üçün aşağıdakı misalı göstərmək mümkündür. Hadisə yerində cinayəti törətdiyi vaxt aşkar edilməyən şəxs alibidən istifadə etmək imkanına malikdir. Bu bəzən həqiqəti göstərir, bəzən isə planlı şəkildə qurula bilər. Şəxsin öz evində həyat yoldaşını öldürdüyü ilə bağlı şübhələr yaranır. Hadisə yerinə baxış zamanı, cinayət aləti olan bıçağın üzərindən şəxsin əl-barmaq izləri aşkar edilir. Bu şəxsin cinayəti törətdiyini göstərən tutarlı sübutdur. Dindirmə zamanı şəxs həmin barmaq izlərin bıçağın üzərində olma səbəbini izah edərkən deyir ki, "həmin bıçaq mətbəx bıçağıdır və ondan mütəmadi olaraq istifadə edirəm, bu səbəbdən üzərində barmaq izim tapıla bilər". Şəxsin barmaq izinin tapılması səbəbini izah etdikdən sonra isə, hadisə törədilən vaxt fərqli yerdə olduğunu deyir. Hadisənin törədilmə vaxtı, ölmüş şəxsin müayinəsi zamanı təxmini olaraq müəyyən edilir. Şəxs bu zaman alibidən istifadə etdiyi və onun doğruluğu təsdiq edildiyi üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Bunun üçün şəxsə həmin anda restoranda olduğunu göstərən kamera görüntüləri kömək olur.

II Alibi ifadənin bir növüdür. Bu səbəbdən şəxs yalan ifadə verə bilər. Buna görə də digər ifadələr kimi şəxsin alibisi də sübut olun-

⁵⁰ Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muallif-yazilari/18462/cinayət-huququnda-alibi.html>

malıdır. Bu səbəbdən olduğu yer ilə hadisə yeri arasında olan məsafənin uzunluğu, şəxsin başqa yerdə olduğunu sübut edən sənədlər, kamera görüntüləri və s. məlumatların mövcudluğu onun dediyini təsdiq edə bilər. Bu zaman saatin neçə olduğunu da araşdırmaq mühümdür. Çünki, şəxsin olduğunu bildirdiyi yer ilə cinayətin törədildiyi yer arasında məsafə çox ola və şəxsin olduğunu bildirdiyi yerdə müəyyən müddət ola bilər ki, onun hadisə yerinə gəlib yenidən başqa yerə qayıtması mümkün olmasın.

Bacarıqlı alibinin yaradılması xüsusi “bacarıq” tələb edir və adətən sənədlər vasitəsilə edilir. Bununla bağlı İpək Abbasovanın öz kitabında verdiyi bir nümunəni göstərə bilərik – təqsirləndirilən şəxs ittihamı inkar edərək, cinayət vaxtı kinoteatrda olduğunu söyləyir. Həqiqətən də onda bilet olub və o, bileti müstəntiqə təqdim edir, filmin süjet xəttini dəqiqliklə danışır. Lakin, heç kəs təqsirləndirilən şəxsin kinoteatrda olduğunu həmin faktlar əsasında sübut edə bilməz. Çünki, şəxs filmə əvvəllərdə baxa bilər, əvvəl baxdığı üçün rahatlıqla filmin sujet xəttini təsvir edə bilər. Bundan əlavə subyekt bileti qabaqcadan yalan alibi irəli sürmək məqsədilə də almış ola bilər.

Alibi barədə danışarkən belə bir sual ortaya çıxır – alibi faktını kim sübut etməlidir? Təqsirləndirilən şəxsin cinayət törədilən zaman başqa yerdə olduğunu bildirməsi, alibi faktının ortaya çıxmasıdır. Dediyimiz kimi bu fakt özlüyündə sübut hesab edilmir və sübut edilməlidir. Həmin faktın sübut edilməsi isə müstəntiqin üzərinə düşür. Çünki, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərinə görə təqsirləndirilən şəxs öz təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyil və təqsirin sübuta yetirilməsi ittiham tərəfinin vəzifəsidir. Beləliklə, alibi ilk baxışdan istintaq üçün çətinlik yaranan bir faktdır ki, onun təkzib və ya təsdiq edilməsi kimi çətin vəzifə, alibi faktı ortaya çıxdığı andan ittiham tərəfi üzərində vəzifə kimi yaranır.

Alibinin sübuta yetirilməsi vəzifəsinin ittiham tərəfi üzərində yaranması o demək deyil ki, bu zaman təqsirli və ya digər şəxslərin vəzifəsi, məsuliyyəti olmasın. İlk öncə şəxsin cinayət məsuliyyəti ilə

bağlı onu deyə bilərik ki, subyektin hadisə yerində olmaması onun cinayət törətmədiyinə dəlalət etmir. Çünki, bu zaman subyekt təşkilatçı rolunda çıxış edə və ya cinayəti uzaqdan törədə bilər (*kiber-cinayətləri buna nümunə göstərmək olar*). Digər məsuliyyət məsələsi ondan ibarətdir ki, əgər şəxs qəsdən yalan alibi qurarsa, digər cinayəti gizlədərsə, istintaq orqanının işinə hər hansı bir formada mane olarsa, yalan ifadə verərsə və ya saxta sənədlər hazırlayarsa bu zaman onun barəsində cinayət məsuliyyəti yarana bilər. Bu səbəbdən müstəntiq bu kimi alibilər irəli sürülərkən, şəxsin məsuliyyət barədə xəbərdar edilməsini təmin etməlidir ki, nəticədə şəxsdə müəyyən qorxu yarana bilsin.

Bundan əlavə hər bir cinayət barəsində alibiyə istinad etmək mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq müstəntiq ilk başdan alibinin saxta olduğunu anlaya bilər. Bəzi cinayətlər vardır ki, onların tərkib elementi kimi şəxsin müəyyən yerdə olması şərt hesab edilir, onlar barəsində alibinin irəli sürülməsi mümkün deyil. Buna misal kimi azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerindən, yaxud mühafizə altından qaçma, bilə-bilə ədalətsiz hökm, qətnamə, qərardan və qərar çıxarma, bilə-bilə yalan ifadə vermə və s. bu tip cinayətlər göstərilə bilər. Buna baxmayaraq adam öldürmə, döymə, rüşvət ilə əlaqədar cinayətlər və s. bu tip cinayətlərdə alibi irəli sürülə bilər. Beləliklə, alibi yalnız o cinayətlər üzrə irəli sürülə və yoxlanıla bilər ki, həmin cinayətin baş vermə şəraiti cinayət qanununda tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş zaman və ya məkanla şərtləndirilmiş olmasın⁵¹.

Alibinin yaradılması heç də həmişə şübhəli şəxsin xeyrinə tam olaraq şərh edilmir. Belə ki, cinayət zamanı hadisə yerində şəxsin olmaması faktı hələ onun əməldə iştirak etməməsi demək deyil. Bu hala daha çox qrup cinayətləri fonunda rast gəlinə bilər: hadisə yerindən çox uzaqda olan şəxs birbaşa təşkilatçı, təşəbbüskar və s. kimi çıxış edə bilər. Müasir qlobal dövrdə cinayətkarların “silahları”

⁵¹ İ. Abbasova, G. Rəzayeva. *İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri*, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

olan müasir texniki vasitələr, radiotelefon rabitələri, cinayətin yerindən kənarda olmasına baxmayaraq, cinayət əməlinin aktiv idarə olunmasını təmin etmək üçün cinayətin təşkilatçısına müəyyən imkanlar təqdim edir⁵².

Alibi bir qədər istintaqa çətinlik yaradan, “riskli” bir haldır. Vəkillər və ya digər vəzifəli şəxslər şəxsin başqa yerdə olduğunu saxta sənədlər ilə hazırlaya bilər ki, bu da əslində günahkar olan bir şəxsin bəraət almasına səbəb olar. Şəxsin alibisini yoxlamaq üçün video görüntülər, qəbzlər, şahid ifadələri, şəkillər (*telefon şəkilləri*), internet İP-si və s. məlumatlar olmalıdır. Bunların bəzilərini saxtalaşdırmaq mümkündür. Adətən bunlar içərisində ən rahat saxtalaşdırmaq mümkün olan element sənədlərdir. Bu səbəbdən sənəd sübut kimi göstərilən zaman şəxsin sənədi, qəbzi əldə etdiyi obyektə olan video görüntülərini də əldə etmək lazımdır. Video görüntülər digərlərinə nisbətə çətin saxtalaşdırılan və saxtalaşdırıldıqda da aşkar edilə bilən məlumatlardır.

Şahidlərin və şəxsin alibi ilə bağlı verdiyi ifadənin doğruluğunu da dindirmə zamanı müəyyən etmək olar. Bunun üçün isə “qeyri-verbal hərəkətlər” fəslində bəhs edilən qaydalardan istifadə etmək mümkündür. Şəxsin başqa yerdə olduğunu bildirən şahidlər varsa, həmin şahidlərin şəxs ilə əlaqəsi olmayan şəxslərdən seçilməsi daha faydalıdır. Şəxsi maraq onların yalan ifadə verməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, ailə üzvlərinin, yaxın dost və qohumların yalan ifadə verə biləcəyi üçün onların həmin an orada olduqları və şəxsi həqiqətən gördüyü də sübut olunmalıdır. Bundan əlavə subyekt alibi irəli sürən zaman digər şəxslərin köməyindən istifadə edirsə, yəni cinayət törədilən zaman onların yanında olduğunu bildirirsə, mütləq olaraq həmin şəxslərin dindirilməsi həyata keçirilməli, onların həmin müddət ərzində harada olduğu müəyyən edilməlidir. Bu zaman köməyindən istifadə edilən digər şəxsi tez bir zamanda, tərəflər arasında razılaşma

⁵² Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muallif-yazilari/18462/cinayət-huququnda-alibi.html>

olmadan dindirilməsi lazımdır. Əgər subyekt ilə digər şəxs arasında razılaşmanın olduğuna şübhələr varsa bu zaman mesajlar və ya telefon zəngləri də yoxlanıla bilər. Beləliklə, alibisi yoxlanılan şəxsin dindirilməsi zamanı, digər dindirilməli olan şəxslərin dairəsi, yəni subyektin razılaşa biləcəyi digər şəxslər ilə əlaqəsi aydınlaşdırılmalıdır. Həmin şəxslərin dairəsinə yalnız subyektin razılaşdığına əsaslı şübhələr yaranan şəxslər deyil, həm də subyektin alibi irəli sürməsinə səbəb olan məkan və zamanda olan şəxslər də aiddir.

Şəxsin cinayət törədildiyi günün ətrafında olan bir necə gündə (*cinayət törədildiyi gündən bir-iki gün əvvəl və sonra*) nə işlə məşğul olduğunu soruşmaq məsləhət görülür. Bu zaman adətən xüsusi günlər şəxsin yaddaşında daha ətraflı qalır. Bunun nəticəsində də həmin günün hansı səbəbdən onun yaddaşında belə dəqiqliklə qaldığını araşdırmaq lazımdır. Digər taktika isə şəxsdən danışdığı hadisəni tərs zamanda danışmasının istənilməsidir. Nəticədə əgər o danışdığını uydurubsa, sistemli olaraq danışa bilməyəcək. Şəxsin göstərdikləri şahidləri də dindirmək lazımdır. Adətən yalan danışan insanlar şahidlərin yerini göstərdikdə onların xarici ölkədə olduqlarını bildirirlər. Bu bəzən doğru olsa da çox vaxt yalana işarədir. Onlar elə fikirləşirlər ki, dövlət orqanlarının əməkdaşları xaricdə olan insanları tapa bilməzlər. Lakin, bunun belə olmadığına inandırılısalar dindirilən şəxsdə gərginlik yaranacaq və güman olunur ki, doğru ifadə verəcəkdir.

Subyektin alibisini yoxlayan zaman ümumi kriminalistik taktikalardan da istifadə edilməlidir. Dindirmə zamanı subyektin alibi ilə bağlı işlətdiyi hər bir ifadə müstəntiq üçün yeni araşdırma obyektini yarada və alibinin yoxlanılmasını asanlaşdırmağa xidmət edə bilər. Bu səbəbdən dindirmə zamanı mütləq olaraq subyektin daha çox məlumat verməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün təkrar, əlavə dindirmə də aparıla bilər. İlkin dindirmə zamanı alibini inkar edən müəyyən sübutların aşkar edilməsi və təkrar, əlavə dindirmə zamanı çarpaz dindirmə metodundan istifadə etməklə, subyektin təqsirini etiraf etməsinə və öz irəli sürdüyü alibini inkar etməsinə şərait yaratmaq olar.

3.5. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə

I Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə həm zərurət, həm də elmi-texniki inkişaf nəticəsində formalaşmış yeni bir metod, təcürbədir. Bu metod distant, məsafədən, video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə adı altında göstərilmişdir. CPM-də bu proses video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə olaraq adlandırılmışdır. Ümumiyyətlə video-konfrans əlaqə dedikdə, iki və ya daha çox insan arasında yaranan və onların olduğu yerdən, məsafədən asılı olmayaraq sanki, eyni mühitdə qurulan ünsiyyət forması başa düşülür.

AR CPM-də cinayət mühakimə icraatının video-konfrans əlaqə vasitəsilə aparılmasının əsasları, şərtləri göstərilmişdir. Ümumiyyətlə cinayət mühakimə icraatında prosessual hərəkətlərin video-konfrans əlaqə vasitəsilə həyata keçirilməsinin şamil olduğu şəxslərə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, zərər çəkmiş şəxs, zərər çəkmiş şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin hüquqi varisi, xüsusi ittihamçı, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri, hüquqi şəxsin nümayəndəsi, şahid, ekspert, mütəxəssis, tərcüməçi və məhkum aiddir.

Həmin şəxslər barəsində video-konfrans əlaqə vasitəsilə prosessual hərəkətlərin aparılması üçün əsaslara, həmin şəxslərin həyat və sağlamlığı üçün real təhdidlər olduğu zaman onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onlara kənar təsirlərin qarşısının alınması zərurəti; səhhəti ilə bağlı problemlər (*fikrimizcə bu halda birbaşa olaraq dindirmə daha faydalı ola bilər*); həmin şəxslərin (*təqsirləndirilən şəxs və ya məhkum istisna*) üzrlü səbəbdən icraatda iştirak edə bilməməsi; təbii və ya texnogen qəzalar, epidemiya, fəvqəladə vəziyyət və ya qarşısıalınmaz qüvvənin təsiri nəticəsində həmin şəxslərin icraatda iştirak edə bilməməsi; yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin mənafeyinin qorunması zərurətinin olması halları aiddir.

Qazaxıstan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 213-cü maddəsinə görə şəxslərin video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirilməsi üçün əsaslara şəxsin səhhətinə və ya digər üzrlü səbəblərə

görə cinayət işinin araşdırıldığı (*baxıldığı*) yerdəki cinayət prosesini aparan orqana gələ bilməməsi; şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti; yetkinlik yaşına çatmayan şahidin və ya zərərçəkənin dindirilməsi; ibtidai istintaqın, məhkəmə icraatının müddətlərinə riayət olunmasının təmin edilməsi zərurəti; dindirmənin çətin və ya lazımsız xərclərlə bağlı olacağına inanmağa əsas verən səbəblərin mövcudluğu aiddir. Göründüyü kimi burada AR CPM-dən fərqli olaraq ibtidai istintaqın, məhkəmə icraatının müddətlərinə riayət olunmasının təmin edilməsi zərurəti yarandıqda videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirmə imkanlarına yer verilmişdir. Hətta orada şəxsin təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə öz xahişi ilə onun tanınması istisna olmaqla, xarici görünüşü və səsi dəyişdirilməklə video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirilmə imkanının olduğuda göstərilir (*fikrimizcə, üzün və ya səsin dəyişdirilməsi dindirmə istintaq hərəkətinin keyfiyyətinə zərər vura bilər*).

Ukraynanın Cinayət Prosesual Məcəlləsində isə bu məsələ müddətlərə riayət olunması deyil, ibtidai istintaqın sürətli aparılması zərurəti adı altında göstərilir. Bundan əlavə orada həm də, qanunda nəzərdə tutulmayan, lakin bu sistemdən istifadə edilməsi üçün səbəblər olduqda, digər hallarda da videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirməyə icazə verilir.

İbtidai araşdırma zamanı videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə dindirilmə müstəntiqin və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə dindiriləcək şəxslər dindirmənin videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə keçirilməsi barədə vəsatət verə bilirlər. Lakin, onların bu üsulla dindirilməsi yenidən bir-başa olaraq (*standart qaydada*) dindirilməsinə mane olmur.

Şəxsin bu üsulla dindirilməsi barədə qərar qəbul etmiş müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror dindirmənin videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə həyata keçirilməsi barədə qərarın icrasının təşkil edilməsini həmin

şəxslərin olduğu yer üzrə müstəntiqə və ya təhqiqat orqanının əməkdaşına, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərində saxlanılan şəxs barəsində həbs və ya cəzaçəkmə yerinin müdiriyyətinə, hərbi qulluqçu barəsində isə komandanlığa həvalə edir. Həvalə edilən şəxs isə öz növbəsində onları yanına çağırır və ya onun olduğu yerə gedir. Əgər dindirilməli olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda olarsa bu halda müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmənin qəbul etdiyi qərarı icra olunması üçün hüquqi yardımın göstərilməsi qaydasında xarici dövlətin müvafiq dövlət qurumuna göndərilir.

II Şəxslərin dindirilməsinin video-konfrans əlaqə vasitəsilə aparılması maddi resurslara qənaət edilməsinə, insanların təhlükəsizliyinin qorunmasına, cinayət prosessinin arası kəsilmədən davam etdirilməsinə və s. kömək edə bilər. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə nə qədər faydalı olsa da, dindirilən şəxslərdə baş verən dəyişikliklərin (*davranışların incəlikləri, emosional vəziyyəti və s.*) əyani dindirmədə olduğu kimi başa düşülməməsi riskini fikrimizcə, onun qüsuru hesab etmək olar. Buna baxmayaraq hər zaman şəxsdə baş verən dəyişikliklərin dindirmədə alınan ifadələrin mötəbərliyinə təsiri olmadığını da nəzərə almaq lazımdır. Mobil telefon danışıqı zaman informasiya axını səsle, əyani ünsiyyət zamanı demək olar bütün duyğu üzləri vasitəsilə, video-görüntülü ünsiyyət zamanı həm gözlə, həm də səsle informasiyanın qəbul və xaric edilməsi baş tutur ki, bu da onu canlı ünsiyyətə yaxınlaşdırır. Lakin, yenə də əyani dindirməni tam olaraq əvəz edə bilməz. Bundan əlavə video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə zamanı psixoloji kontakta zərər dəyə bilər.

Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə bütün faydalarına baxmayaraq tam olaraq əyani dindirmənin “yerini” tuta bilməz. Çünki, ifadələrin mötəbərliyi yalnız şəxsin dediyi sözlərdən deyil, həm də onun hərəkətlərindən asılıdır. Bu səbəbdən müəyyən riskləri nəzərə alaraq şəxsin sübuti əhəmiyyət daşıyan ifadələrinin sübut qismində qəbul edilməməsinin tərəfdarı olmağa bir qədər lüzum yaranır. Buna

baxmayaraq müəyyən üsullardan istifadə edərək, mümkün qədər bütün bu riskləri aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Dindirmə zamanı şəxsin nəinki üzünün, həm də bütün bədəninin (*əl, boyun və s*) aydın şəkildə müşahidə edilməsinə ehtiyac vardır. Bundan əlavə səs və görüntü aydın şəkildə görülməli və eşidilməlidir. İnternet sürətinin və texniki avadanlıqların zəifliyi ünsiyyətdə qüsurlar yarada bilər ki, bu da öz növbəsində dindirmə zamanı əldə edilən məlumatların mötəbərliyinə böyük zərər vura bilər. Fikrimizcə, şəxsin olduğu otaq xüsusi olaraq yaradılmalı, idarələrdə təşkil edilməlidir. Bəlkə də video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə zamanı həmin şəxsin qarşısında vəzifəli şəxsin əyləşməsinin də faydası ola bilər ki, bu da bir qədər əyani dindirmə təsiri yarada bilər. Əslində, video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmə prosesi iki müxtəlif yer arasında həyata keçirildiyi üçün hər iki tərəfdə mütəxəssisin olması faydalı ola bilər və həmin mütəxəssislər obyektiv olmalı, hər hansı şəxsi marağı olmamalıdır.

Şəxsin mimika və jestləri rahat müşahidə edilə bildikdən sonra müəyyən texniki avadanlıqlar ilə şəxsin mimikalarından, səsindən daha dəqiq məlumat əldə etmək mümkündür. Buna baxmayaraq yaradılmış müəyyən texniki avadanlıqlar bu prosesin daha rahat və dəqiq aparılmasına yardım edə bilər. Belə ki, video-konfrans dindirmə zamanı əldə edilən video görüntülərdən istifadə etməklə, yenidən izləməklə və proqramların da köməyindən yararlanmaqla şəxsin səsinə, jest və mimikasında olan dəyişiklikləri müəyyən edə və ifadələrin mötəbərliyi barədə müəyyən nəticəyə gəlinə bilər. Həmin program təminatlarından biri LVA (*Layered Voice Analysis*) şirkətinin inkişaf etdirdiyi və təkmilləşdirdiyi texnologiyadır. O əsasən səsləri analiz edir və poliqrafın funksiyalarını təkmilləşdirməyə xidmət edir.

Yuxarıda, qanuna əsasən (*AR CPM*) məsafədən dindirmənin aparılması üçün mövcud olmalı əsaslara toxunuldu. Həmin əsaslara nəzər etdikdə düşünürük ki, onlar heç də həmişə əyani şəkildə dindirmənin həyata keçirilməsinə maneə yaratmır. Video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmənin keçirilməsinin vəzifəli şəxslərin hüququ (*vəzifəsi*

deyil) olması bir daha bunu sübut edir. Bəzi ölkələrdə bunun vəzifə olaraq müəyyən edilməsi fikrimizcə, doğru addım hesab edilməməlidir. Şəxsləri əyani şəkildə dindirmək mümkündürsə, video-konfrans əlaqə vasitəsilə dindirmədən uzaq olmaq lazımdı. Xarici dövlətin ərazisində olan şəxs barəsində dindirmənin aparılması üçün hüquqi yardımın alınması daha faydalı ola bilər.

Video-konfrans dindirmə zamanı texnoloji avadanlıqlar nazas olmamalı, dindirməyə başlamazdan əvvəl tərəflər arasında yoxlanış üçün əlaqə yaradılmalı, görüntü və səs keyfiyyəti yüksək səviyyədə olmalı, internet sürəti yüksək olmalı və s. qaydalara əməl edilməlidir. Bundan əlavə fikrimizcə, dindirmə prosesi qeydə alınmalı və protokola əlavə edilməlidir.

Bəzi araşdırmalar vardır ki, onlara nəzər etdikdə distant dindirmənin qeyri-obyektivliyə səbəb olduğu ilə bağlı məlumatlara rast gəlirik. İmmiqrasiya məhkəmələrinin araşdırması göstərdi ki, təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi şəxsən deyil, video-konfrans vasitəsilə keçirildikdə deportasiya olunma ehtimalı daha yüksək olur (*buna həm də onların müdafiə hüququnun tam təmin olunmaması (məsələn, ayrılıqda bir-biri ilə ünsiyyət qurması), əyani şəkildə olduğu kimi təsir yaratmaması da aiddir*). Bundan əlavə azyaşlılar ilə bağlı olaraq bildirilir ki, onların dindirilməsi zamanı dindirməni aparan şəxsdə onun qeyri-dəqiq, qeyri-inandırıcı, özünə inamsız olduğu barədə təəssürat yaranır.

Bəzi tərcübəli şəxslər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, videokonfranslar məhkəmə istintaqının taktikasına təsir göstərir. Belə ki, Hakimlər Şurasının sədri, Rusiya Ali Məhkəməsinin hakimi Viktor Motov qeyd edib ki, məhkəmə prosesinin videokonfrans vasitəsilə aparılması, xüsusən də müttəhim və vəkillərin ünsiyyətini çətinləşdirir, onlar tez, ən əsası isə məxfi şəkildə fikir mübadiləsi apara bilmirlər⁵³.

⁵³ On the possibilities and tactics of interrogation using videoconferencing. <https://research-journal.org/en/archive/1-127-2023-january/10.23670/IRJ.2023.127.49>

Son olaraq onu deyə bilərik ki, bu metod yeni inkişaf etdiyi     n bu sahədə bir çox araşdırmaların davam etdirilməsinə ehtiyac vardır. Onun müxtəlif üstünlük, fayda v  qüsurları olduėu     n ondan hal-hazırda istifadə edilməsinə daha az yer verilməsi daha məqsədə uyėun ola bilər. İstifadə edildiyi halda isə riski olmayan və daha az m h ml y  malik olan iřlər     n nəzərdə tutula bilər.

3.6. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi

Zaman keçdikcə hüquqi düşüncənin inkişafı, insan hüquqlarının müdafiəsinə olan diqqət dövlətlərin təcrübəsində xüsusi kateqoriyalı şəxslər ilə münasibət qaydalarının ciddi şəkildə tənzimlənməsinə səbəb olmuşdur. Həmin şəxslərdən biri də azyaşlılardır ki, dünya təcrübəsində onlara yanaşma tərzii öz xüsusiyyəti ilə nəzərə çarpır. Azərbaycan Respublikasının hüquq normaları da bu inkişafdan yan keçmir. Həmin şəxslər barəsində aparılan cinayət prosesi qaydaları xüsusi olaraq tənzimlənməmiş və bu barədə CPM-də xüsusi fəsil və normalar nəzərdə tutulmuşdur.

AR CPM-ə görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində ibtidai istintaq imkan daxilində müvafiq ibtidai istintaq orqanlarının xüsusi bölmələri və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə müvafiq iş təcrübəsinə malik olan şəxslər tərəfindən aparılmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində cinayət işi üzrə icraat hər hansı bir gecikdirməyə yol verilmədən aparılmalıdır. İbtidai istintaq zamanı yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə müstəntiq arasında əlaqələr cinayət işinin hallarının lazımi qaydada nəzərə alınması, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə hörmətlə yanaşılması, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin rifahına kömək edilməsi və ona ziyan vurulmasına yol verilməməsi şərtlə həyata keçirilir. Bundan əlavə törədilən cinayət üzrə müəyyən edilməli olan hallardan başqa yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində icraat zamanı yetkinlik yaşına çatmayanın yaşı (*doğulduğu il, ay, gün*); yetkinlik yaşına çatmayanın həyat və tərbiyə şəraiti; yetkinlik yaşına çatmayanın fiziki intellektual və əqli inkişaf səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Bütün bu deyilənlər onlara qarşı xüsusi davranış tərzinin təzahür formalarıdır.

Azyaşlıların dindirilməsi onların yaşam tərzii, maraqları, düşüncələrinə uyğun olaraq xüsusi yanaşma tələb edir. Onlar birbaşa olaraq yetkin şəxslərdən fərqlənilir. Bu səbəbdən azyaşlıları dindirmək üçün əvvəlcə onların xarakteri, yaşam tərzii, ailədə onlara qarşı mövcud münasibət və s. haqqında müəyyən məlumat əldə etmək lazımdır.

Bundan əlavə onların dindirilməsini bir dəfə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mütləq olaraq dindirməzdən əvvəl müstəntiq azyaşlı ilə arasında xüsusi münasibət, əlaqə qurmalıdır ki, həm azyaşlıda yaranan biləcək hər hansı travmatik psixoloji problemlərin yaranma riski aradan qaldırılsın, həm də dindirmə keyfiyyətli həyata keçirilsin.

Müəlliflər azyaşlıların dindirilməsi üçün əldə edilməli olan məlumatlara yuxarıdakılardan əlavə bir neçəsini də əlavə edirlər. Belə ki, uşağın adı, yaşı, cinsi, onun dini görüşü, dindirmənin səbəbi, onun ailəsi, dostları, uşağın psixoloji, emosional sağlamlıq vəziyyəti, uşağın sevdiyi və sevmədiyi şeylər, heyvanlar və s. digər maraqları öyrənilməlidir⁵⁴.

Azyaşlıları dindirməyə başlamazdan əvvəl mütləq olaraq hazırlıq tədbirləri görülməlidir. İlk öncə onlar barəsində müəyyən məlumatlar əldə edilməlidir. Daha sonra dindirməni aparan şəxslər öz vəzifələri barədə təzyiq yaratmayacaq şəkildə azyaşlıya izahlar verməlidir. Əgər proses video yazan vasitəsilə qeydə alınarsa mütləq olaraq azyaşlıya məlumat verilməli (*qeydə alınma səbəbi, onu izləyəcək şəxslərin kimliyi barədə*) və narahat olmaması istənilməlidir.

Müstəntiq yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə sadə və aydın dildə danışmalı, söhbətə onu maraqlandıran məsələlərdən (*məktəb həyatı, idman, kino, ədəbiyyat və s*) başlamalıdır. Söhbət elə qurulmalıdır ki, onun davamı dindirilən şəxs hiss etmədən istintaqı maraqlandıran məsələlərə keçsin. Dindirmə zamanı kəskin danışq tərzinə, anlaşılmaz ifadələrə, etinasızlıq kimi hallara yol verilməməlidir. Bütün bunlar nəticə etibarilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi müstəntiqdən “uzaqlaşdırma” bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər təqsirləndirilən şəxs qismində dindirilərəkən əvvəlcədən ondan özünü təqsirli bilib-bilməməsi barədə soruşmaq məsləhət görülmür. Çünki, bu sual onda emosional gərginlik yaranmasına, qorxuya düşməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də məhz dindirmənin sonunda təqsirləndirilən şəxsdən

⁵⁴ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. *Çocuklarla adli görüşme için rehber*. Ankara, 2014, s 88.

özünü təqsirli bilib-bilməməsi barədə soruşmaq məqsədə-müvafiqdir⁵⁵.

Prosessual vəziyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmamış şəxs dindirilərkən müstəntiq dindirmənin sərbəst danışıq formasına üstünlük verməlidir. Lakin müstəntiq onu da nəzərə almalıdır ki, yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin sərbəst danışıq formasında ifadəsi ardıcıl olmayacaq, fikrini ifadə edərkən tez-tez sözlər kəsiləcək, fikrini qırıq-qırıq sözlərlə ifadə edəcəkdir. Belə hallarda müstəntiqdən yetkinlik yaşına çatmamış şəxsə fikrini tam ifadə etmək üçün müvafiq taktiki üsulları seçib tətbiq etmək bacarığı tələb olunur. Bunun üçün müstəntiq çox ehtiyatla, yönəldici suallar vermədən yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin sərbəst danışığını lazımi səmtə istiqamətləndirməlidir. Yarımçıq, dəqiq olmayan, lakin gerçək ifadə vermiş yetkinlik yaşına çatmamış şəxsə dəqiqləşdirici, tamamlayıcı və xatırladıcı suallar verilməlidir. Bu zaman verilən suallar sadə, dəqiq, aydın, konkret olmalıdır. Eyni zamanda suallar verilərkən ikimənalı olmamalı, xüsusi terminlərdən istifadə edilməməlidir. Başqa sözlə, suallar yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin başa düşə biləcəyi sadə sözlərdən istifadə etməklə verilməlidir⁵⁶.

Azyaşlıların dindirilməsi zamanı istifadə edilən texniki və digər vasitələr də onların yaşına uyğun olaraq formalaşdırılmalıdır. Bu da öz növbəsində ünsiyyətin yetkin şəxslərin dindirilməsi zamanı istifadə edilən otaqlarda yaranmamalı olduğunun önəmini bizə göstərir. Xüsusi olaraq bəzədilmiş otaqlar varsa, azyaşlıların orada dindirilməsi hər hansı bir qorxu və təzyiqin aradan qalxmasına səbəb ola bilər. Dindirmə otaqlarında dindirilən zaman orada baş verənlər, onu izləyənlər haqqında azyaşlıya məlumat verilməli, daha doğrusu ziyan verməyəcək şəkildə ona izah edilməlidir. Bu zaman mümkün qədər

⁵⁵ K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslilik. Bakı: "Hüquq" yayın evi, 2021, 995 s.

⁵⁶ Yəni orada

oturacaqda qarşı-qarşıya əyləşməkdən imtina etmək, otaqda divan varsa orada yan-yana əyləşib rəğbətlə münasibət qurmaq lazımdır.

Azyaşlıların ünsiyyət, düşüncə forması yetkin şəxslərdən fərqli olduğu üçün onlara açıq suallar (*cavabı hə və yox ifadəsindən ibarət olmur*), konkret (*qapalı*) suallar verilməlidir. Mütləq olaraq yönləndirici suallardan istifadə etmək olmaz. Bundan əlavə sual verərkən və ya danışarkən xüsusi, çətin terminlərdən istifadə edilməməlidir. Onların “xəyal dünyası” geniş olduğu üçün ikili məna ifadə edən sözlərdən kənar durmaq lazımdır. Hər hansı bir obyektlərdən danışarkən həmin sözləri “uşaq dilinə” (*sadə dilə*) çevirib azyaşlıya bildirmək lazımdı (*bu tip sözlər xüsusi olaraq cinsi zorakılığa məruz olan azyaşlılar barəsində daha da keçərlidir*). Uşaq dilinə çevirmə dedikdə, sözlərin daha anlaşıqlı şəkildə verilməsi başa düşülür. Müstəntiq bu zaman aktiv dinləməyə keçməli, xüsusən azyaşlı qızların emosionallığını nəzərə alaraq diqqətlə onları dinləməli, sözlərini kəsməməlidir. Ünsiyyət qurularkən hər hansı bir oyuncaqlardan, şəkillərdən (*şəkil çəkmək*) istifadə edib, onun xatırlamasını təmin etmək olar. Lakin, mütləq şəkildə diqqət etmək lazımdır ki, danışılan məsələlər onun psixologiyasına mənfi şəkildə təsir etməsin. Bildirək ki, azyaşlılar dedikdə burada biz 6-12 yaş aralığında (*düşüncələri 6-12 yaş qrupuna uyğun olan 3-6, 12-14 yaş aralığında olanları da bura əlavə etmək olar*) olan uşaqları nəzərdə tutmuşuq.

Azyaşlıya hadisədən sonra hər hansı bir şəkil çəkdirmək nəticəsində müstəntiq hadisə ilə bağlı müəyyən məlumatları əldə edə bilər. Cinsi istismara məruz qalmış azyaşlıya “bir kişi, oğlan şəkli çək” dedikdə və ya ölüm hadisəsi görən azyaşlıdan müstəntiqin orada olan obyektlərdən hər hansı birini çəkməyi istəməsi nəticəsində azyaşlı yüksək emosional təsirin altında olduğu üçün ətraflı şəkildə ona təsir edənləri, müxtəlif elementləri çəkib göstərə bilər.

Gördüyü hadisədən kədərli olan azyaşlı istər-istəməz şəkildə çəkdiyi personajın mimikalarını öz emosiyalarına uyğun göstərə bilər. Bu zaman müstəntiq ondan bunun səbəbini soruşa və nəticədə müəyyən

məlumatlar əldə edə bilər. Bu zaman müstəntiq şəkil çəkilən anda azyaşlı tərəfindən edilən hər bir hərəkətin mənasını ondan soruşmalıdır. Azyaşlıda həm gördüyü hadisədən, həm də onu xatırlamaq ehtiyacı duyduğundan istər-istəməz onda aqlama hallarına rast gəlinə bilər ki, bu da öz növbəsində onun daha ətraflı danışmasına səbəb ola bilər. Şəxsin aqladığını gören müstəntiq ona diqqətlə davranmağı bacarmalıdır.

Bundan əlavə dindirmə zamanı azyaşlının gördüklərini tam olaraq ifadə edə bilməsi üçün oyuncaqlardan istifadə edilə bilər. Cinsi istismara məruz qalan uşaqlar barəsində hər hansı oyuncaq insan personajlarından, ev və ev əşyalarını təsvir edən oyuncaqlardan istifadə edilə bilər. Digər hadisələr ilə bağlı olaraq isə onun törədilmə alət və vasitələrinin oyuncaq təsviri dindirmə otağında yerləşdirilə bilər. Fərqli formada desək hadisənin baş vermə formalarının sujetləri yaradılmalıdır ki, azyaşlı ondan istifadə edərək, başına gələnləri rahat şəkildə izah etsin.

Uşaqlar yaşından asılı olaraq müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu səbəbdən dindirmə zamanı həmin faktorları da nəzərə almaq lazımdır. Psixoloq Erik Erikson 3-6 yaş aralığını uşağın ətraf ilə tanışlığının yarandığı, əlaqə qurduğu üçün onda müəyyən günahkarlıq duyğusunun olduğunu bildirir. 6-11 yaş aralığında azyaşlı məktəb həyatına başladığı üçün sinif yoldaşlarının və digər şəxslərin mənfi və ya müsbət təsiri altında çalışan və ya ümitsiz, özünə güvənməyən, özünü dəyərsiz hiss edən insana çevrilir. 12-18 yaş aralığında isə uşağın cəmiyyətdə öz yerini tapmağa çalışdığı, özünü böyüklərə bənzətdiyi, duyğusal olduğu, eqolu olmağa başladığı və s. görülür *(daha çox 18-ə yaxın olan şəxslər demək olar ki, gənc hesab edilir və onlara münasibətdə ümumi dindirmə taktikalarından istifadə edilə bilər)*. 19 yaşdan yuxarı şəxsə isə artıq yalnızlıq duyğusu yaranır. Bütün bunlardan əlavə 2-3 yaş aralığında olan uşaqlara öz fikirlərini izah etməsi üçün digərlərinin köməyi lazım olur. 3-6 yaş aralığında olan uşaqlar adətən gördüklərini, yaşadıklarını şəkil, oyun vasitəsilə

izah edirlər (onlar gördük-lərini daha yaxşı yadda saxlayırlar), məntiqi fikir yürüdə bilmirlər. 6-7 yaş aralığında olan uşaqlar qruplaşdırmalar vasitəsilə ətrafdakıları yadda saxlaya bilir, yəni daha məntiqli olurlar. 7-11 yaş aralığında olanlar hadisələr arasında əlaqələri, onların baş vermə səbəblərini bir qədər daha yaxşı başa düşürlər, avtobiyoqrafik yaddaşları (*keçmişə xatırlama*) inkişaf edir. 12 yaşdan yuxarı insanların yaddaşı isə yetişkin şəxslərə bənzəməyə başlayır.

Dindirmə zamanı müstəntiqin bədən hərəkətlərinin, jest və mimikalarının da önəmi vardır. Bu haqda geniş şəkildə 2-ci fəsildə məlumat verilmişdir. Buna baxmayaraq deyə bilərik ki, istifadə edilən jest, mimikalar və sözlər azyaşlıda təzyiq yaratmamalı, əksinə azyaşlıda müstəntiqə qarşı dostluq hissinin yaranmasına səbəb olmalıdır. Yadına düşən məlumatların müstəntiqə bildirilməsinə təşviq edilməsi və s. də önəmlidir. Ən sonda azyaşlıya təşəkkür edilməli, yola salınmalı və yola sanılarkən rəğbət yaradacaq davranış nümayiş etdirilməlidir.

Azyaşlının dindirilməsində dindirməni aparan şəxsin də xüsusi önəmi vardır. Yuxarıda qanuna istinad edərək göstərdik ki, həmin şəxslərin azyaşlılarla iş aparmaq təcrübəsi olmalıdır. Həmin şəxs müsbət xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmalı, azyaşlıda dövlət orqanlarına qarşı yarana biləcək hər hansı nifrətə səbəb olmamalı, “dost kimi” münasibət bəsləməli və ən əsası uşağın inkişafı, psixoloji xüsusiyyətləri və travmanın uşağa təsirləri nəzərə alaraq icraatı aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bundan əlavə onların psixologiya, sosiologiya, psixiatriya sahəsində təhsilinin olması da faydalı ola bilər.

Ədəbiyyatlarda azyaşlılar ilə dindirməni aparan şəxslərin xüsusiyyətləri barədə məlumatlar verilmişdir⁵⁷. Belə ki, onlar:

- Uşaqların başa düşəcəyi dildə danışa bilməli.
- Uşağı yorulduğunu və ya sıxıldığını göstərən hərəkətləri başa düşə bilməli.

⁵⁷ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. *Çocuklarla adli görüşme için rehber*. Ankara, 2014, s 88.

- Qəliz suallardan istifadə etməməli.
- Eyni vaxtda birdən çox sual (*kompleks*) soruşmamalı.
- Uşağın verilən sualları başa düşdüyünü anlaya bilməli.
- Dindirmə taktikaları barədə məlumatlı olmalı.
- Azyaşlıların hüquqları barədə yüksək məlumata malik olmalı.
- Dinləməyi bacarmalı.
- Sakit təbiətli və mərhəmətli, yardımsevər olmalı.
- Azyaşlıda özünə qarşı güvən hissi yaratmalı.
- Etik davranış bacarıqlarına malik olmalı.
- Azyaşlıya təsir edə biləcək bütün sosial, psixoloji və s. ünsürləri nəzərə almalıdır.

Bundan əlavə dindirmə zamanı dindirmə otağının quruluşu da önəmlidir. Ümumiyyətlə azyaşlıların dindirilməsi barəsində əsas prinsiplərdən biri onların qorxmasına, çəkinməsinə şərait yaratmamaqdır. Bu prinsipin mövcudluğu həmin prinsipi təmin etmək üçün lazım olan hərəkətlər barəsində daha aydın düşünməyə yardım edir. Bununla bağlı olaraq dindirmə otaqları tamamilə ayrı olmalı, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində yaradılmış qurumların tərkibində olmalı və ya hüquq mühafizə orqanlarında olduğu halda orqanın içində təcrid edilmiş bir şəkildə formalaşmalıdır. Araşdırdıqda bu fikirdə olan müxtəlif alimlərin sözlərinə rast gəlirik. Türkiyəli Dr. Eylem Ümit Atılğan həmin otaqlar idarələrin tərkibində olduğu halda təkidlə onların giriş-çıkış qapılarının fərqli olmasını bildirir. Buna səbəb azyaşlının yetkin şəxslər ilə eyni qapıdan idarəyə daxil olmaması, yol boyu müxtəlif şəxslər ilə rastlaşmamasıdır ki, bu da fikrimizcə çox önəmli təkliflərdən biridir.

Bundan əlavə araşdırmalar göstərir ki, azyaşlıların dindirilməsi zamanı psixoloqların iştirakı mütləq şəkildə təmin edilməlidir. Tədqiqatda əldə edilən nəticələr dindirmə zamanı azyaşlı qurbanların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının uşağın psixikasının qoruyucu reaksiyasını azaldacağı, dindirmə zamanı əlavə travma ehtimalını azaldacağı və dindirmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcə

cədə artıracağı ifadəsi ilə təsdiqlənir⁵⁸. Məhz buna görə də yetkinlik yaşına çatmayan zərərçəkmiş şəxsin dindirilməsi zamanı ibtidai istintaqda psixoloqun iştirakı könüllü yox, məcburi xarakter daşmalıdır.

Otaqların rəngləri, orada olan əşyalar bir-başa olaraq azyaşlılar üçün nəzərdə tutulmalıdır. Otağın rəngi tünd şəkildə olmamalı, mavi və ağ tonlardan istifadə edilməli, oturmaq rahat olmalı, saatlar, digər əşyalar uşaqlara müsbət təsir edəcək şəkildə formalaşdırılmalıdır. Mümkün olduğu qədər otağa oyuncaq, vərəq, kitab, qələm və s. bu kimi əşyalar qoyulmalıdır (*həddən artıq çox olması azyaşlının diqqətini dağıda bilər*).

Yetkinlik yaşına çatmayanların formal cinayət prosedurlarından kənar tutulması məqsədi ilə məhkəmələrdə xüsusi iclas otaqları yaradılması məqsədə müvafiqdir. Bu otaqlar məhkəmə iclas zalına deyil, daha çox konfrans zalına bənzərsə daha effektiv ola bilər. Eynilə, yetkinlik yaşına çatmayanların ibtidai istintaq və təhqiqat zamanı dindirilmələri üçün xüsusi dindirmə otaqlarının yaradılması, həmin otaqların orqanın digər otaqlarından fərqləndirilməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların gərgin psixoloji duruma düşməmələri və özlərini rahat hiss etmələri üçün həmin otaqların xüsusi dekorasiya edilməsi məqsədə müvafiqdir. UNİCEF artıq uşaqlar üçün polis otaqlarını və uşaqlarla davranış qaydalarını nəzərdə tutan layihəni tətbiq edir. Lakin, bu layihə yalnız polisə deyil, prokurorluq və məhkəmələrə də şamil edilməlidir və bu layihənin ölkənin bütün ərazilərində tətbiqi stimullaşdırılmalıdır⁵⁹.

Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, dindirmə zamanı ilk öncə azyaşlı ilə müstəntiq gözəl şəkildə görüşməli (*gülümsəyərək salam verməli, dindirməyə daxil olmazdan əvvəl onunla ümumi söhbət*

⁵⁸ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. *Çocuklarla adli görüşme için rehber*. Ankara, 2014, s 88.

⁵⁹ *Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili*. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>

etməli), proses haqqında başa düşəcəyi dildə izah verməli (bu zaman bir qədər oyun şəklində rəsmiyyəti olmayan bir vərəq götürüb, orada qarşılıqlı imzaların atılması, “gəl səninlə bir oyun oynayaq” sözünün deyilməsi faydalı ola bilər), hüquq və vəzifələrini bildirməli, onda güvən yaratmalı (oturuş tərz, etdiyi faydalı işlər haqqında danışmaq, təzyiq yaratmayacaq şəkildə göz kontaktı qurmaq, mehriban davranmaq və güvən yaratmaq), məsələyə giriş edilməli (dindirmənin aparılma səbəbindən bir qədər məlumat verilməlidir), müəyyən suallar verməli (kiçik həcmli olmalı, geniş cavab verilməyə ehtiyac duyulan və azyaşlının geniş şəkildə danışmasına şərait yaradan suallar olmalı, mərhəmətli səsle deyilməli, lakin uşağı təqlid edəcək şəkildə azyaşlı kimi danışılmamalı) və gülürüz, maraqlı şəkildə onu dinləməli, ən sonda dindirmə bitdikdən sonra ona təşəkkür etməli və gözəl şəkildə yola salmalıdır. Bu qaydalardan bir qismi AR CPM-in 123-2 nömrəli maddəsində də əksini tapmışdır.

Dindirmənin müddəti də önəmli faktorlardan biridir. Ümumiyyətlə xarici dövlətlərdə dindirmə zamanı əhatə olunan müddət barədə normalar nəzərdə tutulsa da AR CPM-də buna rast gəlmirik. Xarici dövlətlərdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin 2 saat ərzində və müəyyən fasilələrin verilməsi ilə dindirmənin aparılması barədə normalar vardır. Lakin, həmin müddətin insanı yormayacaq şəkildə müəyyən edilməsi vacib şərtidir. Kochenov M.M. və Osipova N.R. həmin müddətin 30 dəqiqə olmasını daha məqsədəuyğun bilirlər⁶⁰ (biz də bu fikirlə razılaşıırıq). Dediğimiz kimi burada əsas məsələ şəxsi yorma- maqdır.

Dindirmənin müddəti ilə bağlı olaraq DİN Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru Canpolad Daanov psixoloji eksperimental tədqiqatlara əsaslanaraq bildirir ki, 5-7 yaşında olan uşaqlar 15 dəqiqə, 7-10 yaşında olan uşaqlar 20 dəqiqə, 10-12 yaşında olan uşaqlar 25 dəqiqə, 12 yaşından yuxarı olan uşaqlar isə 30 dəqiqə ərzində diqqətli

⁶⁰ The Kyrgyz Republic Criminal procedure code https://www.vertic.org/media/-National%20Legislation/Kyrgyzstan/KG_Criminal_Procedure_Code.pdf

olurlar. Qeyd olunan müddətdən sonra əldə edilən informasiyanın mötəbərliyi şübhə altına alınə bilər.

Bundan əlavə azyaşlıların dindirməyə dəvət edilməsi barədə kitabda müəyyən məlumat verildi və bu səbəbdən yenidən ona toxunmaq istəmirik. Bundan əlavə çalışmaq lazımdır ki, onlar gecə vaxtı dindirilməsin. Bu zaman şəxsin bioritmik xüsusiyyətləri, havanın vəziyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Çağırılma ilə bağlı digər mühüm məqam yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin qanuni nümayəndəsi vasitəsilə çağırılmasıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, qanuni nümayəndə azyaşlıya təsir etməsin. Bu səbəbdən onu ata və ya anası vasitəsilə deyil, qardaşı və ya digər qohumu vasitəsilə çağırmaq daha faydalı ola bilər. Bundan əlavə onların narahat olmaması barədə arxayın etmək və ya rahatlaşdırmaq lazımdır. AR CPM-in 231.2-ci maddəsinə əsasən cinsi istismarın və ya cinsi zorakılığın qurbanı olan 14 yaşından yuxarı uşağın tələb etdiyi hallarda onun dindirilməsi qanuni nümayəndəsinin, yaxud onun seçimi əsasında müəllimin, psixoloqun və ya həkimin iştirakı ilə aparılır.

Dindirmə zamanı mütləq olaraq uşaqdan daha çox danışmaq, onunla mübahisəyə girmək, kobud davranmaq, onun fikirlərinə hörmətsizlik etmək, əmrlər vermək, günahlandırmaq, başqa insanlar ilə müqayisə etmək, çətin dildə danışmaq, verbal qaydalara əməl etməmək (*oturuş tərzi, jest və mimikalar*) prosesə mənfi təsir edə bilər.

CPM-ə əsasən 14 yaşınadək, müstəntiqin mülahizəsinə görə isə 16 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsi müəllimin, zəruri hallarda isə həkimin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə aparılır. Bu zaman dindirməyə dəvət edilmiş digər şəxslərin məlumatlandırılması mütləq olaraq təmin edilməlidir. Dindirmə zamanı qurulmalı olan psixoloji kontakt qaydalarına digər şəxslər də əməl etməli, kobudluğa yol verməməli, sualların verilmə qaydalarına əməl etməli, dindirilən şəxsin sözünü kəsməməli, hər hansı müdaxilə etməməli, onlar da dindirilən şəxs ilə psixoloji kontakt yaratmalı, hər hansı bir sual vermək istəyən zaman müstəntiqi məlu-

matlandırmalı və s. hərəkətlər edilməlidir. Bundan əlavə ilkin olaraq müstəntiq bütün hallar barədə, dindirmənin keyfiyyətini sığortalamaq üçün digər şəxsləri məlumatlandırılmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dindirilməsi zamanı onun valideynləri də iştirak edə bilər. Buna baxmayaraq bu hüquq olaraq nəzərdə tutulub və vəzifə hesab edilmir. Bu səbəbdən dindirmənin keyfiyyətini qorumaq üçün valideynlərin iştirak etməməsini xahiş etmək olar. Çünki, azyaşlının valideyninin dindirmədə iştirak etməsi, mənfi nəticələrə, dindirilən şəxsin utanmasına, çəkinməsinə səbəb ola bilər.

Son olaraq demək lazımdır ki, dindirmə zamanı azyaşlının ailəsi haqqında da müəyyən məlumatlara malik olmaq lazımdır. Ailənin xarakterik xüsusiyyətləri azyaşlının cinayət törətməsinə, onda psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Dindirmə zaman azyaşlının həyatının təhlükədə olduğu ilə bağlı olan hallar aşkar edildikdə mütləq olaraq bununla bağlı tədbirlər görülməlidir. Uşaq hüquqları haqqında qanuna görə alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının uşaqlara satılması, əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə, uşaqların əxlaqi kamilliyinə mənfi təsir göstərən gecə klublarında, barlarda, alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının, toksik preparatların istehsalı, daşınması, satışı və saxlanması işlərində, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi ilə bağlı olan və uşaqların həyatına, sağlamlığına və ya məənviyyətinə təhlükə törədə bilən digər işlərdə uşaq əməyinin tətbiq edilməsi qadağandır. Zorakılıq, qəddarlıq təbliğ edən və ya erotika və pornoqrafiya mövzusunda olan, habelə uşaqların psixi və məənvi inkişafına zərərli təsir göstərən filmlərin, ədəbiyyatların və digər vəsaitlərin uşaqlar arasında yayılması və nümayişi, habelə bunların hazırlanmasına uşaqların cəlb edilməsi qadağandır. Valideynlərin və ya digər şəxslərin uşaqlarla qəddar rəftara yol verməsi, onlara qarşı psixi və fiziki zor tətbiq etməsi, uşaqların hüquqlarını pozması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada

valideynlik hüquqlarından məhrum edilməyə, habelə inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Uşaqların şərəf və ləyaqətinə qəsd edilməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

3.7. Dindirmədə koqnitiv müsahibə metodu

I Koqnitiv müsahibə metodu, müasir psixologiya elminin yeni bir sahəsi olan koqnitiv psixologiya əsasında yaranmışdır. Koqnitiv psixologiya biliklərin insan yaddaşında formalaşması prosesini, yadda qalma və düşünmə proseslərində verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərinin nisbətini öyrənir⁶¹. Koqnitiv psixologiya qavrayış, yaddaş və məlumat emal proseslərini öyrənən bir sahədir. Bu nəzəriyyəsi orqanizmdəki idrak proseslərinin növü və strukturu ilə müşahidə olunan davranışların növü və xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni araşdırır. Koqnitiv psixoloqlar insanların məlumatı necə qavraması, saxlaması və əldə etməsi ilə maraqlanır. Onlar hesab edirlər ki, qavrayış, yaddaş və təfəkkür kimi zehni məlumatların işlənməsi prosesləri öyrənilə bilər və öyrənilməlidir⁵. Koqnitiv psixologiya insanın verdiyi ifadələrin doğru yada salınmasını, keçdiyi mərhələlərin düzgünlüyünü aşkar edir. Beləliklə, koqnitiv müsahibə, hadisənin şahidləri və hadisədən zərərçəkən şəxslərin, cinayət yerindən xatirələri haqqında sorğu-sual üsuludur. Bu metod şahid və ya zərərçəkmiş üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin şəxslərin hüquq mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etmək istəyi metodun daha yaxşı işləməsinə səbəb ola bilər.

Bu metod müəyyən qədər Ziqmund Freydin təkmilləşdirdiyi terapiya olan psixoanalizə bəznəyir. Bu terapiya əsasən xəstələrə, psixoloji problemləri olan şəxslərə tətbiq edilsə də, tətbiq edilmə qaydaları cəhətdən koqnitiv müsahibə metodu ilə bənzərliyi vardır. Belə ki, bu zaman pasiyent ilə söz “alış-verişinə” çıxılır, şəxsin danışmağa çəkindiylə travmalarını, problemlərini danışması istənilir. Bu zaman həkim onu dinləyir, bütün məlumatları əldə etməyə çalışır və ən əsası şəxsin şüuraltında olan informasiyanın üzə çıxmasını təmin edir. Əlavə olaraq demək istəyirik ki, bu terapiyanın uğurlu keçməsi

⁶¹ İ. Abbasova, G. Rzaeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

⁵ Doğan Cüceloğlu (1991), İnsan və Davranışı, "Psikolojinin Alanları", Remzi Kitabevi.

üçün xəstənin müalicə olunmaq istəyi olmalı, öz problemini dərk etməlidir (*bu da könüllülük prinsipinin önəmini göstərir*).

Dindirmə zamanı əməkdaşların vəzifəsi şəxslərdən məlumatları almaqdan ibarətdir. Bu məlumatları almaq üçün şəxslərin ifadələri dolğun şəkildə verməsinə ehtiyac vardır. Cinayəti görmüş şəxslərin psixologiyasında travmatik problemlər yarana bilər ki, bu da şəxsin ifadə verməsində, məlumatları xatırlamasında bir sıra qüsurların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən xüsusi metodlardan, xüsusən də koqnitiv müsahibə metodundan istifadə edərək şəxsdə olan məlumatları almaq mümkündür.

Koqnitiv müsahibə metodunda mühüm və ilkin şərtlərdən biri dindirmənin vaxtında, gecikdirilmədən aparılmasıdır. Hadisənin baş verməsi ilə dindirmənin aparılması arasında nə qədər çox fasilə olarsa, bu zaman məlumatların həqiqiliyinə zərər gələ bilər. Araşdırmalara görə insan bəzi məlumatların incəliklərini 1-2 saat ərzində unudur⁶². Bu səbəbdən şahidlər tez bir zamanda aşkar edilib, dindirilməlidir. Bundan əlavə məsləhət görülür ki, həmin şəxslərin dindirmə üçün nəzərdə tutulan müddət 1 saatdan çox olmasın. Daha uzun müddətli dindirmənin dindirmənin səmərəliliyinə xələl gətirmə ehtimalı yüksəkdir (*yorğunluq və s. səbəblərdən*).

II Koqnitiv müsahibə metodunun aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

- Dindirməyə çağırıldıqda, kitabın 2 və 4-cü fəslində göstərilən bütün taktikalara, etik qaydalara riayət edərək qarşıdakı şəxsin rahatlığını təmin etmək lazımdır. Müstəntiq ümumi olaraq rahatlıq yaratmalı və səmimi şəkildə qarşıdakı şəxsə kömək olmağa çalışmalıdır. Bu zaman şəxsin, müəyyən inandırma taktikalarında istifadə edərək önəmli olduğunu göstərmək lazımdır. Bundan dərhal sonra isə digər mərhələlər başlanılır (*giriş mərhələ*).

⁶² İ. Abbasova, G. Rəzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: "Təknur", 2016, 207 s.

- Şəxsin emosional vəziyyətini əvvəlki (*hadisə baş verən zaman yaşadığı*) vəziyyətə gətirmək lazımdır. Bunun üçün şəxsə təklif edilir ki, yaşadıqlarının emosional təsvirini yaratsın. Hadisə baş verən yerdə hansı əşyaların olduğu, havanın necə olduğu, ümumiyyətlə hadisənin baş verməsini başdan sonra qədər xatırlaması istənilir. Bu zaman bu kitabın 1.4. fəslində nəzərdə tutulan qaydaları nəzərə almaq, psixoloji biliklərə malik olaraq yaddaş, qavrama və s. proseslərin sistemini anlamaq lazımdır. Hər bir şəxsin ifadələrinin hadisə yerində yoxlanılması məsləhət deyil. Çünki, bu zaman şəxs yeni gördüyü elementləri, əvvəl də gördüyünü zənn edə və nəticədə yaddaşda olan boşluqlar faydasız məlumatlar ilə dola bilər. Bu bir qədər çətin olsa da, şahidin hadisədən sonra, maksimum dərəcədə heç bir məlumat əldə etməməsini təmin etmək daha faydalı ola bilər. Bu səbəbdən həmin şəxsin hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə birlikdə dindirmənin aparılacağı yerə gətirilməsi bir qədər bunu təmin edə bilər (*sərbəst danışq mərhələsi*).

- Şəxsin sərbəst danışmasına tam şərait yaradılır. Danışan zaman şəxsin sözünü kəsməmək lazımdır. Bəzən onlar emosional təsirin altında dərin düşüncələrə qapılırlar. Bu səbəbdən sözləri arasında fasilələr yaranır. Buna baxmayaraq səbrlə dinləmək əsas məsələdir. Hətta ehtiyac yaranarsa, fikri cəmləmək üçün şəxsə gözlərini yumması təklif edilməlidir (*sərbəst danışq mərhələsi*).

- Bundan əlavə zərərçəkmiş şəxsə başqalarının gözündən hadisəyə baxması təklif olunur. “Hadisə yerində olan şəxsin nə gördüyünü təxmin edirsiniz?”, “hadisə yerində olan əşyalar ağırımı?” və s. bu kimi suallar vermək və şəxsin obyektəri, duyğuları xatırlamağını təmin etmək olar. Duyğular hissəsi mühümdür. Şəxsə 5 duyğusunun hamısından istifadə etməsi təklif edilməlidir. Bu bənddə olan taktikadan istifadə edilməsi, həm də məlumatların doğruluğunu aşkar etməyə yardım edə bilər. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, şəxs sanki, özünü kənardan izləyirmiş kimi olsun. Bu zaman şəxs danışanda özünə

“mən” deyə yox, “o” deyə müraciət etməli, özünü başqa şəxsin yerinə qoymalıdır (*yaddaşın aktivləşdirilməsi*).

- Kitabın ilk fəslində ifadələrin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətindən söz açmışdıq. Kitab dindirmə barədə olsa da, ifadələrin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətindən danışmağımız təsadüfi xarakter daşımır. Yaddaşın aktivləşdirilməsində onun rolu böyükdür. Təkrar etmək istəmirik, lakin müəyyən elementlərin, hisslərin, obyektlərin, hərəkətlərin və s. yenidən canlandırılması şəxsin yaddaşının bərpa edilməsində misilsiz formada yardımçı ola bilər (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxsi təşviq etmək lazımdır ki, o bütün məlumatlar, hətta lazımsız görünən, ən kiçik məlumatlar, obyektlər barədə informasiya versin (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxs bir məsələ haqqında nə qədər çox fikirləşərsə, o qədər çox elementi xatırlaya bilər. Dindirmə müddəti məlum məsələdir ki, çox uzun çəkmir və çəkməməlidir. Şəxs fayda vermək istədiyindən, xatırlamağı özünə öhdəlik hesab edir və bu səbəbdən dindirmə bitdikdən sonra belə şəxs məlumatları xatırlamağa çalışa bilər. Müstəntiq çalışmalıdır ki, yeni yada düşən məlumatları əldə etsin. Yenidən dindirmə əsasən bu işin həllinə yönəlib, lakin effektiv deyildir, çünki, şəxsin məlumatlar yadına düşdükdə əməkdaşlara müraciət etməmək ehtimalı vardır. Əgər şəxs müraciət edərsə yenidən dindirmə prosesi başlayır (*yəni bu proses adətən digər tərəfin iradəsi ilə baş verir*). Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, müstəntiq özü müəyyən aralıqla şəxs ilə əlaqə saxlamalı və onun yeni məlumatları xatırlayıb xatırlamadığını öyrənməlidir. Çünki, bəzən şəxs məlumatları xatırlasa belə, yenidən dindirməyə qayıtmaq istəməz. Buna görə də müstəntiqin ona müraciət etməsi, şəxsin özünü dəyərli hesab etməsinə səbəb ola və məlumatları verməsi üçün həvəs yarada bilər (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxs gördüyü və ya gördüyünü zənn etdiyi məlumatları müstəntiqə çatdırır. Bu zaman iradi və ya qeyri-iradi şəkildə məlumat-

lar təhrif oluna bilər. Bunu aşkar etmək üçün maraqlı bir taktika mövcuddur. Belə ki, şəxsdən danışdığı hadisəni tərsinə danışmağı istənilir. Yəni, nəticə hissəsindən başlanğıc hissəsinə doğru. Məsələn: “mən evdən çıxıb marketə getdim, daha sonra orada bəzi əşyaları aldım, oradan çıxdıqdan dərhal sonra püləkən ilə aşağı düşdüm və maşına mindim, maşın məni dostum ilə apardı və onunla söhbət etdim”. Şəxs əgər bu danışdığını tərsinə danışa biləcəksə, çox böyük ehtimal doğru danışır. Çünki, uyduran şəxs hekayəni tərsinə danışa bilmir (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Şəxsdən məlumat alınan zaman, ən çox əmin olduğu məlumatlar alınmalıdır. Bəzən təcrübədə görünür ki, müstəntiq şəxsin təxmini bir söz dediyini eşitdikdə, ondan daha dəqiq söz deməsini tələb edir. Fikrimizcə, bu doğru deyil. Məsələn, şəxs hadisənin saat 1-3 arası baş verdiyi dedikdə, müstəntiq cavabın konkretləşməsini istəyir. Doğrudur ki, kitabda bəzi insanların məlumatları gizlətdiyini və müstəntiqin bu zaman konkret suallar verməsini qeyd etmişik. Bu səbəbdən hər ikisinin arasında bir yol tutaraq və uzun təcrübə nəticəsində şəxsin gizlətdiyini və ya həqiqətən bilmədiyi anlamaq olar. Bundan əlavə şəxsin “təxmini” sözünü işlətdiyi ifadələri xüsusi olaraq ayırmaq lazımdır. Bu səbəbdən dindirmə zamanı dindirilən şəxsə dəqiq və təxmini bildiyi məlumatları bildirməsi tapşırılmalıdır (*yaddaşın aktivləşdirilməsi mərhələsi*).

- Dindirmə tam olaraq bitdikdən sonra, alınan məlumatların doğruluğunu yoxlamaq üçün şəxsə verdiyi ifadə yenidən oxunulur (*şəxsin özünün yüksək səslə oxuması da səmərəli ola bilər*). Bu zaman şəxsin yalan danışmış-danışmadığı “yalan aşkar etmək” fəslində göstərilən qaydalara əsasən mimikalarından da aşkar etmək mümkündür (*yekun mərhələ*).

Zərərçəkmişlər, şahidlər dindirmə zamanı yaşadıklarından və ya gördüklərindən dolayı daha çox duyğusal, emosional ola və hətta ağlaya bilərlər. Bu zaman şəxs öz istəyi ilə dindirməyə fasilə verə bilər (*müstəntiq bu hüququ ona bildirməlidir*). Bundan əlavə müstəntiq

həm də şəxsə təsəlli verməli və dəstək olmalıdır. Danışan zaman, şəxsə cavab olaraq “danışdıq-larınız çox ağırdır”, “sizi başa düşürəm” tipli sözlər deyilməlidir. Əsasən də təcavüz cinayətlərindən zərərçəkən şəxslərə xüsusi olaraq dəstək olmaq lazımdır.

Müstəntiqin verəcəyi suallar da bu metodun tətbiqi zamanı önəmlidir. Müstəntiq çalışmalıdır ki, zərərçəkmiş şəxslərə və ya şahidə, başa düşəcəyi, sayı az olan və geniş cavaba ehtiyac duyulan suallar versin. Bundan əlavə şəxsə danışdığı məsələyə uyğun sual vermək lazımdır. Belə ki, əgər şəxs cinayət aləti haqqında danışsasa, ona gördüyü şəxsin üzünü təsvir etmək tapşırılmamalıdır. Şahid diqqətini yalnız silaha yönəldibsə və ya yalnız təcavüz zamanı qorxduğu yadımdadırsa, sualları daha çox həmin yöndə yönəltmək lazımdır.

Müstəntiq alacağı məlumatların mötəbərliyini təmin etməlidir. Bu səbəbdən şahidin və zərərçəkmiş şəxsin idarədə olarkən digər şəxslər ilə əlaqə saxlamasını, telefondan və ya digər texniki vasitələrdən cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənməsini müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırmaq olar. Bu kimi üsullar şəxslərin yaddaşında olan boşluqları digər lazımsız məlumatlar ilə dolmasının qarşısını ala bilər.

Təcrübədə görünən növbəti qüsurlandırılan şəxsin (*xüsusən şahidin*), müstəntiqin sual ünvanlamasını gözləməsidir. Şahid dedikdə, hadisə ilə bağlı məlumatlar əldə edən şəxs başa düşülür. Belə ki, hadisə yerində baş verənləri ən yaxşı bilənlərdən biri şahiddir. Bu səbəbdən müstəntiq elə bir şərait yaratmalıdır ki, şahid otaqda əsas şəxsin müstəntiq yox özü olduğu qənaətinə gəlsin. Bu zaman müstəntiq aktiv dinləmə, şahid isə aktiv danışma metodundan istifadə etməlidir. Bu səbəbdən də suallar geniş cavabı olacaq şəkildə verilməlidir.

Müstəntiq qətiyyənlə şahiddən və zərərçəkmiş şəxsdən şübhələnməməlidir. Daha doğrusu özünü şübhələnməmiş kimi aparmamalıdır. Müstəntiq şahidə və zərərçəkmişə tam olaraq inandığını jest, mimikaları ilə göstərməlidir. Şəxs adını xatırlamadığını dedikdən sonra, ona “adını xatırlamırsız, elə deyilmi?” kimi şübhəli suallardan uzaq

durmaq lazımdır. Bu tip sualları adətən müstəntiq, şəxsin təqsirli olduğunu göstərən sübutlar olduqda işlədir. Lakin, özünü elə aparmalıdır ki, sanki əlində heç bir sübut yoxdur. Bu zaman dindirilən şəxs özünü çox böyük ehtimal ələ verəcəkdir və daha çox yalan danışacaqdır. Nə qədər çox yalan danışsa və ya təhrif edilmiş məlumatlar versə, qərribə səslənsə də işin bir o qədər doğru həlli üçün faydalı ola bilər.

3.8. Dindirmədə hipnozdan istifadə

I Hipnoz yunan dilindən tərcümədə yuxu deməkdir. Həmin sözün yaranma səbəbi kimi mifik yunan tanrısı olan “Hipnos”un adı göstərilir. Hipnoz elə bir prosesdir ki, bu zaman şəxs yuxuya bənzəyəcək trans (*çevrilmə*) vəziyyətinə daxil olur. Demək olar ki, bütün insanlar hipnoz təbiiq edilmədən bu tərzdə yuxu vəziyyətinə daxil olmuşdur. Bu adətən şəxsin tam olaraq yuxuya getməsindən əvvəl, yəni şəxsin ətraf mühit ilə fərqi varması mümkün olan əlaqəni kəsməsindən bir qədər əvvəl baş verir. Bu zaman şəxsin bədənini o qədər rahatlaşmış vəziyyətdə olur ki, özünü idarə edə bilmir. Ətrafda baş verənləri görür, hiss edir, eşidir, lakin onlara heç bir müdaxilə edə bilmir. Bu təbii şəkildə hipnoz edilmədir. Buna baxmayaraq müəyyən üsullardan istifadə etməklə insanları süni şəkildə hipnoz etmək mümkündür.

Şəxslərin hipnoz edilməsinin bir çox məqsədləri vardır. Bunlardan ilki, tarixdə ilk dəfə istifadə edilmə məqsədinə uyğun olaraq, tibb sahəsində ondan yararlanmaq olmuşdur. Qədim sivilizasiyaya aid olan mənbələrdə dərvişlərin, həkimlərin insanları hipnoz vasitəsilə müalicə etməsinə rast gəlinmişdir. Daha müasir dövrdə həmin adətə uyğun olaraq bəzi mütəxəssislər ondan tibb sahəsində istifadə etməyə davam etmişdir.

Hipnozun elmi cəhətdən tətbiqi, onun müxtəlif sahələrdə istifadəsi 18-ci əsrin ortalarından başlayır. Həmin dövrlərdə hipnozdan tibb sahəsində, xəstələrin müalicə edilməsi üçün istifadə edilməsi Frans Anton Mesmerin adı ilə bağlı olmuşdur. Növbəti illərdə alimlərdən Markiz Pyusekyur, Xose Kustodio Faria hipnozdan tibb sahəsində istifadə edilməsi ilə bağlı bir sıra işlər görmüşdür. İyirminci əsrdə ingilis təbiblər birliyi və amerikan təbiblər birliyi tərəfindən hipnozdan tibbdə istifadə edilməsi barədə rəsmi razılıq da alınmışdır. Elm sahəsində hipnoz ilə bağlı yaranmış fikirləri alt üst edən və ortaya yeni bir fikir çıxaran şəxs isə Ceyms Breyd olmuşdur. O, Mesmerin nəzəriyyəsini inkar etmiş, hipnozun maddi hal olduğunu, heç bir mistik, maqnetik təsir ilə yaranmadığını sübut etmişdir.

Azərbaycanda tibb sahəsində müəyyən xəstəliklərin müalicə edilməsi məqsədilə psixiatriya və psixoterapiya sahəsində Avrasiya Patent Təşkilatı tərəfindən ilk beynəlxalq patent almış, ABŞ psixoterapiya Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Nadir İsmayılov, Rusiya Tibb Akademiyasının Peşəkar Psixoterapiya Liqasının həqiqi üzvü psixoterapevt, hipnoloq Şəmsəddin Babayev, həkim-hipnoloq Şəmsəddin Əliyev və başqaları bu istiqamətdə çalışırlar. Hipnoterapevs Kamilə Kazımova psixologiya sahəsində hipnozun tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlar aparır və hipnoza həsr olunmuş seminarlar təşkil edir⁶³.

Bu kitabda hipnozdan söz açıldığı üçün əsas diqqət etmək istənilən məsələ hipnozdan dindirmə istintaq hərəkəti zamanı istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Dindirmədə istifadə edilən hipnoz, termin olaraq “məhkəmə hipnozu” adlanır. “Məhkəmə hipnozunun” yaranmasına əsas kimi 1968-ci ildə ABŞ məhkəməsinin, yaddaşı bərpa etmək üçün hipnozdan istifadə edilməsi ilə bağlı verdiyi qərar olmuşdur. Daha sonra başda ABŞ, Rusiya, İngiltərə olmaqla bir çox ölkə hipnozdan istifadə etmişdir.

Dindirmə zamanı hipnozdan istifadənin məqsədi şəxslərin hipnotik yaddaşının artırılması, ifadənin mötəbərliyinin əldə edilməsi, onların ifadə verməyə hazırlanması, dindirilənlərin travmatik zehni probleminin olub-olmadığının aşkar edilməsindən və s. ibarətdir. İnsanlar adətən duyğu üzləri ilə aldıkları məlumatları unutmur, sadəcə yada salmaq demək olar ki, mümkün olmur. Bu səbəbdən hipnozun tətbiq edilməsi ilə şəxsin yaddaşında olan, “alt qatlardakı” məlumatları, şəxsin heç diqqət etmədiyi informasiyanı xatırlamasını və onu qeyri-iradi olaraq ifadə etməsini təmin etmək mümkün olur.

Hipnozun istifadə edilməsi ilə bağlı obyektiv olaraq demək olar ki, hipnoz çox riskli bir prosesdir. Bu zaman hipnoloq çalışmalıdır ki, şəxsi tam olaraq yuxu vəziyyətinə sala bilsin. Çünki, bəzən şəxs özünü

⁶³ İ. Abbasova, G. Rzaeva. *Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri*. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

yalandan yuxu vəziyyətinə keçmiş kimi apara və yalan ifadə verə bilər. Araşdırmalara görə hipnoz edilən şəxs dərin hipnozda olsa belə yalan danışma ehtimalı mövcuddur. Doğrunu demək istəsə belə qeyri-iradi olaraq yaddaşında olan boşluqları uydurma məlumatlar ilə doldura və ya hipnoloqun verdiyi suala cavab olaraq fərqli bir yaşadığı hadisəni göstərə bilər (*şəxs həyatda iki dəfə bənzər hadisə yaşayıbsa, bunları qarışdırma bilər*). Hipnozdan sonra isə dediklərinə inana və yanlış ifadəni müdafiə edə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq hipnozdan istifadə nəticəsində uğurlara imza atılmış, faydalı, düzgün nəticələrə nail olunmuşdur. Belə ki, təcrübədə təcavüzə uğrayan şəxs hipnoz edilmiş və daha sonra hipnoz vəziyyətində hər şeyi doğru şəkildə danışmışdır. Bundan əlavə avtobus dolu uşaqları qaçıran zaman şahid hipnoz edilmiş və nəticədə şəxs həmin nəqliyyat vasitəsinin nömrəsini xatırlamışdır⁶⁴.

Dr. Reiser 1975-1978-ci illər ərzində Los-Anceles polisi tərəfindən 350 hadisədən hipnoz nəticəsində əldə edilən məlumatların 66%-nin keçərli olduğunu bildirmişdir. FTB (*Federal Təhqiqat Bürosu*) işçisi olan Richard Ault hipnoz edilən 37 zərərçəkmiş şəxsdən və 20 şahiddən alınan ifadələrin yaralı olduğunu, hipnozun işin araşdırılması üçün sərf ediləcək müddətə qənaət etdiyini bildirmişdir⁶⁵.

Son olaraq demək olar ki, bütün lehinə və əleyhinə olan iddialara uyğun olaraq orta yolun tutulması daha doğrudur. Orta yol dedikdə, yəni hipnoz vasitəsilə əldə edilən məlumatların sübut kimi qəbul edilməməsi başa düşülməlidir. Onlar yalnız yönləndirici xarakter daşımalı, onun nəticəsində əldə edilən məlumatlar qanuni olaraq sübut edildikdən sonra əhəmiyyətli hesab edilməlidir. ABŞ, İngiltərə, Rusiya və s. ölkələrdə hipnozdan əldə edilən məlumatlar sübut kimi qəbul edilmir. Azərbaycanda isə ümumiyyətlə cinayət prosesi zamanı hipnozdan istifadə edilməsi qadağan edilir. Belə ki, AR CPM-in

⁶⁴ *Cautious Use of Investigative Hypnosis Is Growing.* <https://www.nytimes.com/1979/08/19/archives/cautious-use-of-investigative-hypnosis-is-growing.-html>

⁶⁵ *Yenə orada.*

15.2.1-ci maddəsinə əsasən cinayət təqibi gedişində hipnozdan istifadə etmək qadağandır.

II Dindirmə zamanı hipnozdan istifadə edilməsini zəruri edən bir çox səbəblər mövcuddur. Ən əsaslı səbəb isə şəxsin yaddaşın aktivləşdirilməsi, qəbul etdiyi məlumatların əldə edilməsidir. Şəxsin məlumatları xatırlamasını hipnoz vasitəsilə təmin etməyin elmi əsasları mövcuddur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində, məlum olmuşdur ki, şəxs hipnoz vəziyyətində, adi vəziyyətdə olduğundan daha çox informasiya xatırlayır (*bütün hipnoz sahəsində danılmaz olan fakt*).

Şəxsləri hipnoz vəziyyətinə salmaq üçün bir sıra şərtlər mövcuddur. Bunlardan ilki və ən əsası şəxsin razılığıdır. Hipnozun növbəti şərti onun yalnız zərərçəkmiş şəxslərə və şahidlərə tətbiq edilməsidir. Deyildiyi kimi hipnoz yalnız razılıq ilə edilə bilər. Hipnoz edilən şəxs hipnoz olunmaq istəməlidir və hipnoloqun işi də ona yardımçı olmaqdır (*bu səbəbdən razılıq olmalıdır*). Bu yalnız insan hüquqları nöqteyi nəzərdən deyil, həm də hipnoz prosesinin səmərəli olması üçün önəmlidir. Çünki, şəxs bu zaman yalandan hipnoz olduğu təəssüratını yarada və öz xeyrinə ifadə verə bilər. Bundan əlavə araşdırmalara görə razılıq verməyən şəxsi hipnoz etmək mümkün deyil. Əlbəttə bəzən razılıq verməsə belə, şəxsi razı salmaq, inandırmaq mümkündür ki, daha sonra şəxs hipnoza daxil olmaq üçün razılıq versin. Şəxsi razı salmaq üçün bəzi hallarda onlara xüsusi tibbi preparatlar, natrium-pentotal-sekonal, meskalin, natrium-amital, skopolamin və s. dərmanlar tətbiq edilir ki, bu da narkoanaliz hesab edilir⁶⁶.

Narkoanalizin adı çəkildiyi üçün bir qədər, haşiyəyə çıxaraq ondan danışmaq olar. Narkoanaliz bir sıra preparatlardan istifadə etməklə şəxslərin rahat şəkildə danışmasını təmin edilməsi prosesidir. AR CPM-in 15.2.1-ci maddəsinə əsasən təhqiqatda tibbi preparatlardan istifadə etmək qadağandır. Çünki, fikrimizcə bu taktikanın şübhəli şəxslərə tətbiqi, onların susmaq və özünü müdafiə hüququnun əlindən

⁶⁶ Наркоанализ - наука или искусство? <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=164&lvl=03.05>.

alınmasına səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq ümumi rifah üçün qatı cinayətkarları bu üsulla dindirmək etik sayıla bilər.

Bu üsuldən istifadə edilən ölkələrdə narkoanaliz əsasən zərərçəkmişlərə və şahidlərə tətbiq edilir. Bəzən olur ki, onlar müəyyən səbəbdən ifadə vermək istəmir, bəzi məlumatları yanlış verir və ya yalan danışır. Bu taktika isə onların ifadə verməsinə kömək məqsədi daşıyır. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər adətən poliqraf vasitəsilə analiz edilir. Əgər poliqraf (*yalan dedektoru*) bir nəticə verməzsə və yüksək zərurət yaranarsa narkoanalizdən istifadə edilə bilər. Narkoanaliz bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, ilk mərhələdə şəxs dindirməyə hazırlanır. Bu zaman lazım olan narkoz dozası müəyyən edilir, şəxsə uyğun şərait yaradılır, iştirak etməli olan heyət müəyyən edilir. Daha sonra isə şəxs ilə danışmalar aparılaraq, bu taktikaya inanması təmin edilir. Bu zaman şəxsdə baş verəcək dəyişikliklər, sağlamlığına ziyan olmayacağı barədə xəbərdarlıq, onun əməkdaşlığa cəlb edilməsi barədə danışmalar baş tutur. Sonuncu mərhələdə müəyyən edilmiş doza şəxsə yeridilir⁶⁷. Yeridildikdən sonra ona müxtəlif suallar verilir və yavaş-yavaş cinayət ilə əlaqəli suallara keçirilir. Bu taktika bir qədər hipnoza bənzəyir. Çünki, bu zamanda şəxs bir qədər yuxu vəziyyətində olur.

Hipnozun tətbiq edilməsi üçün ümumi və konkret mərhələlərə uyğun olaraq bir neçə şərt mövcuddur.

- Hipnoz adətən şəxsin xatırlama potensialı olduqda, yəni tibbi göstəriciləri buna uyğun olduqda tətbiq edilməlidir.
- Şəxs öz razılığını verməli, böyük təhlükəli cinayətin şahidi və ya zərərçəkmiş olmalıdır.
- Hipnoz əsasən hadisə ilə bağlı heç bir sübut olmadıqda, son çarə olaraq istifadə edilməlidir.
- Hipnozdan əvvəl şəxsə hipnozun təsirləri haqqında məlumat verilməlidir. Onun məqsədi, hipnozun zərərsiz olduğu bildirilməli və

⁶⁷ Криминалистический наркоанализ. <https://psy.wikireading.ru/56203>

şəxsi hüquqlar ilə bağlı olan məlumatların konfidensiallığının (*şəxsi və ailə həyatı, kommersiya və dövlət sirlərinin qorunması*) qorunacağı barədə zəmanət verilməlidir.

- Xarici ölkələrin təcrübələrini nəzərə alaraq hipnozun tətbiq edilməsi ilə bağlı Baş Prokurorluğun rəsmi, yazılı icazəsi olmalıdır⁶⁸.

- Hipnoz prosesi zamanı şəxsin səs və video görüntüləri qeydə alınmalıdır.

- Şəxsin rahatlığı tam olaraq təmin edilməlidir. Hipnoz prosesi bağlı bir otaqda keçirilməli və səsdən izolyasiya olmalıdır. Daxildə fikri yayındaracaq heç bir səsə yer verilməməlidir. Hipnoz edilən şəxs böyük, rahat oturacaqda əyləşməli, otaqda işıqların gurluğu azaldılmalı, şəxs ilə yumşaq tonda danışılmalı, otaqda polislər olmamalıdır.

- Hipnoz aparan şəxs mütləq olaraq bu sahədə mütəxəssis olmalı, psixologiya və ya tibb sahəsində təhsil almalıdır.

- ABŞ və digər xarici ölkələrin qanunlarına görə hipnoz edəcək şəxsin bildikləri hadisənin baş vermə vaxtından, hadisənin növündən və s. bu kimi məlumatlardan artıq olmamalıdır.

- Hipnoloq heç bir zaman yönləndirici suallardan istifadə etməməlidir. Hipnoz vasitəsilə beyni idarə etmək mümkün olduğundan hipnoloq çalışmalıdır ki, hadisə ilə bağlı hipnoz edilən şəxsə heç bir ipucu verməsin və ya məlumatların mötəbərliyi aradan aparacaq söz deməsin.

- Hipnozdan əldə edilən məlumatlar heç bir zaman sübut hesab edilməməlidir. Onlar yönləndirici xarakter daşımali və onun əsasında qanuni sübutlar toplanmalıdır. Əgər bundan sonra məlumatlar üst-üstə düşərsə, bu zaman hipnoz nəticəsində alınan məlumatların doğruluğuna əmin olmaq olar. Bu səbəbdən əldə edilmiş məlumatlar tutuşdurulmalı, sübutlar yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə şəxsi hipnoz etdikdə, bu proses 3 mərhələdən keçir. Bunlar səthi, orta və dərin hipnoz mərhələləridir. Səthi hipnoz mərhə-

⁶⁸ *Hypnosis and the Law Emmanuel Levin (Article)*, 6 s.

ləsi hipnoza ilk addım, giriş hesab edilə bilər. Bu mərhələdə hipnoz olunmaq üçün razılıq vermiş şəxs, yuxu vəziyyətinə daxil olmaq üçün hipnoloqun dediklərinə əməl edir. Bu zaman şəxs iradəsini özündə saxlayır, bədənini hərəkət etdirə bilər, bədəni rahatlayır və boşalır, özünü yüngül hiss edir.

Növbəti mərhələ olan orta hipnoz mərhələsində şəxsin yuxusu daha da dərinləşir. Artıq o yuxu ilə mübarizə apara bilmir, yəni bu zaman qarşıdakının iradəsinin “əsiri” olur. Bu zaman şəxs ətraf ilə əlaqəsini bir qədər kəsir, yəni ətrafda baş verənləri dərk edə bilmir, lakin bir çox məlumatları xatırlayır.

Sonuncu mərhələ olan dərin hipnoz mərhələsində şəxs artıq ətraf ilə əlaqəsini tam olaraq kəsir. Bu zaman o qarşıdakının iradə və istəklərinə cavab verir. Bu adətən təbii yuxudan bir addım əvvəlki vəziyyətdir. Hipnoz edilmədən belə şəxs bu vəziyyətə düşə bilər (*yuxuda gəzmə və s.*).

Hipnozun təsir etməsi bir başa subyektiv amillərdən asılıdır. Yəni, şəxsin xarakteri, psixi, ruhi vəziyyəti hipnozun təsir etmə imkanını dəyişdirir. İntelektual, məntiqi və ya analitik tipli insanlar hipnoza gec reaksiya verir. Xəyalpərəst, gülən, əyləncəni sevənlər, azyaşlı uşaqlar, alkoqoliklər, hissləri ağılları üzərində hakimiyyətə malik olan insanlar isə hipnoza daha tez reaksiya verir⁶⁹.

Bundan əlavə hipnoz prosesinə başlamaq üçün bir sıra məsələləri nizamlamaq lazımdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, hipnoz olunan şəxsin geyimləri dar olmasın. Bu qanın hərəkət etməsini zəiflədə bilər. Bu səbəbdən boş və rahat geyimlərdən istifadə etmək lazımdır. Şəxs daha sonra rahat oturacaqda dik şəkildə əyləşməlidir. Otağın temperaturu nə çox isti, nə də çox soyuq olmalıdır. Bunların ifrat dərəcədə olması şəxsin yuxuya getməsinə maneə ola bilər. Hipnoz edilən şəxsin olduğu otaqda fikrini yayındıracaq əşya və insanlar olmamalıdır. Otağın havalandırılması normal, işıq isə orta dərəcədə olmalıdır.

⁶⁹ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016, 207 s.

Otağın çox qaranlıq və çox işıqlı olması şəxsin yuxuya getməsinə maneə yarada bilər. Orta dərəcəli işıqda insanların gözləri daha tez yorulur və yuxuya getməsi asanlaşır.

Hipnozun əsas funksiyası, hipnoloqun qarşı tərəfə təlqin etməsidir. Bu səbəbdən hipnoloq özünə güvənli olmalı, qarşıdakını hipnoz etdikdə səmimi olmalı (*yəni, təlqinləri xəyali olaraq həm də öz beyinində canlandırmalıdır*), rahat və sərbəst olmalı, “mən” əvəzliyindən istifadə etməli və s. funksiyaları həyata keçirməlidir. Bundan əlavə hipnoz edilən şəxslər hipnoz prosesinə mənfi təsir edəcək işlərdən uzaq durmalı, yəni siqaretdən, spirtli və ya əsəb sistemini qıcıqlandıracaq içkilərdən, tibbi preparatlardan istifadə etməməlidir. Hipnoz prosesini həyata keçirmək üçün ediləcək əsas iş şəxsin gözlərini yormaqdır. Bunun üçün də bir çox metodlar göstərilmişdir.

Şəxsin yuxuya getməsi üçün onun gözlərini yarmaq lazımdır. Adətən süni yollar ilə şəxsin gözlərinin yorulması təmin edilir ki, bu da hipnoza daxil olmağa kömək edir. Gözlərin yorulması üçün onun gözüünün qabağında hərəkət etdirilən alətdən istifadə edilir. O, şəxsin gözüündən 20, 25 sm uzaqlıqda tutulur. Ona, həmin alətə baxması əmr edilir. Bundan əlavə bir vərəqə və ya predmetə qara nöqtə qoyularaq şəxsin ona baxmasını əmr etmək də mümkündür. Bundan başqa güzgüdən də istifadə edilir. Bu zaman güzgü işığa doğru qoyulur və şəxsə həmin güzgüyə baxmaq əmr edilir. Güzgü fırlanmağa başlayır və hərəkət edən işıq zərrəcikləri şəxsin gözüünü yorur. İstifadə edilən digər metod zamanı hipnoloq orta və ya baş barmağını qarşıdakı şəxsin gicgah hissəsinə qoyur və onun gözlərini yummasını təmin edir. Bu zaman şəxsin gözləri yorulur, yumur və nəticədə şəxs yuxu vəziyyətinə keçir.

4-CÜ FƏSİL

DİNDİRMƏDƏ MƏLUMATLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ÜSULU KİMİ KİNESİKA

4.1. Kinesika bilik sahəsi

a) ilkin anlayış

Mesaj dedikdə, fərqli üsullarla çatdırılan informasiya başa düşülür. Mesaj sözlü (*verbal*) və sözsüz (*qeyri-verbal*) olmaqla iki yerə bölünür. İlk zamanlarda insanlar arasında danışiq verbal şəkildə özünü göstərməmiş, zamanla nitqin inkişafı sayəsində insanlar səsli olaraq bir-biriləri ilə əlaqə saxlamağa başlamışdır. İnsanların verbal ünsiyyət ilə tanışlığı, qeyri-verbal ünsiyyəti onlara nisbətən unutdursa da bu növ ünsiyyətdən istifadəyə ehtiyac hələ də duyulmaqdadır.

Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə, əl-qol, ayaq, baş, bədən digər qisimləri, ümumiyyətlə bədən üzvləri vasitəsilə edilən hərəkətlər, yəni jestlər və mimikalar başa düşülür. Qeyri-verbal ünsiyyətdən əsasən insanlar öz verbal ünsiyyətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edirlər.

Qeyri-verbal ünsiyyət o qədər mühümdür ki, danışan zaman onlar avtomatik olaraq hərəkətə keçir. Qeyri-verbal ünsiyyəti (*jest və mimikaları*) insana qadağan edib, danışmamağını əmr etsək, onun danışığında qüsurlar yarana bilər. Psixoloq Pol Uotzlavik bildirir ki, “ünsiyyətdə olmamaq imkansızdır”⁷⁰. İnsan susduğu halda belə ünsiyyətdə olur, yəni, bu zaman qeyri-verbal imkanlar, jest və mimikalar vasitəsilə öz fikrini bildirir.

Ünsiyyətin qeyri verbal və verbal növləri olsa da, bunların arasında qeyri-verbal ünsiyyət daha səmimi və inandırıcıdır. Belə ki, insanlar verbal ünsiyyətlərini, sözlərini bir məlumatı gizlətmək və ya yalan danışmaq üçün dəyişdirə bildiyi halda, ani və şəxsi iradədən asılı olmayaraq özünü göstərən qeyri-verbal hərəkətlərini dəyişdirə

⁷⁰ <https://www.postpos-mo.com/en/Human-communication-Theory/>

bilmirlər. Məsələn, danışığı ilə bir məlumatı təsdiq edən, lakin eyni anda başı ilə sağa-sola çevirərək onu inkar edən insanın dedikləri arasında, qeyri-verbal olana üstünlük verilir və şəxsin yalan danışdığı ehtimal edilir.

Bütün bu qeyri-verbal ifadələrin öyrənildiyi elm sahəsinə “kinesika” bilik sahəsi və ya digər adı ilə “bədən dili” deyilir. Araşdırmalara görə iki şəxs arasında olan ünsiyyətin 35% verbal, 65% isə qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə həyata keçir. Bundan əlavə bədən dili hərəkətləri, yəni jest və mimikalar universaldır, hər zaman, hər kəs üçün eyni mənəni ifadə edir.

Hər bir insanda xarakterindən, digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq görünən hər bir jest və mimika eyni mənəni ifadə edir. Doğrudur ki, bəzi xalqların adət-ənənələrindən asılı olaraq bir hərəkət fərqli mənə ifadə edə bilər. Məsələn, bəzi ölkələrdə ayaqqabının altının qarşdakı şəxsə doğrultmaq təhqir mənasına gəlirdi halda, digər xalqlarda buna diqqət edilmir. Universalıq qaydası müxtəlif temperament tiplərinə də aid edilə bilər. Sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melankolik temperament tipləri vardır ki, hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu fərqlilik həm də onların göstərdikləri jestlərə də təsir edir. Buna baxmayaraq bu fərqlilik onların etdiyi hərəkətlərin fərqli mənə bildirməsində yox, müəyyən qism jestləri daha çox istifadə etməsində özünü göstərir. Məsələn, melankolik tipləri daha çox kədərli, depressiyaya meyilli olduqları üçün onlarda kədər mikro ifadələri, baryer yaratma, belin əyilməsi və s. bu kimi hərəkətlərə daha çox rast gəlinə bilər.

Professor Pol Ekman və həmkarı Uolles Frizen kinesikanı – emblemlər, illüstratorlar, emosional görüntülər, tənzimləyicilər və adapterlər kimi beş kateqoriyada təsnif etmişdirlər.

Emblemlər müəyyən mənə ifadə edən, lakin şifahi olmayan, adətən hərəkətlər ilə göstərilən ifadələrdir. Onlar global cəmiyyətdə istifadə olunduğu üçün mənası anlaşılandı. Yumruğu yuxarı qaldırmaq, barmaqları “V” formasında tutmaq və s. buna aiddir.

İllüstratorlar müəyyən məna ifadə etməklə yanaşı, həm də obyektin görüntüsünü yaradır. Məsələn, bir predmetin böyüklüyünü göstərmək üçün əlləri geniş açmaq buna misaldır.

Emosional görüntülər, mimikalar vasitəsilə həmin anda yaranan emosiyaların göstərilməsidir. Bunlar adətən insanların təsiri olmadan, bir-başa beynin “əmrinə” əsasən yaranır. Digər hallarda isə insanların özləri saxta olaraq bu mimikalardan istifadə edirlər.

Tənzimləyicilər dedikdə, jestlər başa düşülür. Jestlər adətən dəstək funksiyasını yerinə yetirir və danışılan mövzunun təsir gücünü artırır.

Adapterlər jestlərə bənzəyir, lakin bu hərəkətlər şəxsin təsiri ilə özünü göstərmir. Müəyyən stress altında şəxsin predmete toxunma ehtiyacı və s. bu kimi hərəkətlər ona aiddir və bu hərəkətlər şəxsin əhvalını müəyyən etmək üçün mühüm rol oynayır.

Kinesika bilik sahəsinin funksiyaları müxtəlifdir. Bunun sayəsində ilk öncə insanların duyğu və düşüncələrini anlamaq mümkündür. Çünki, bədən dili verbal dilə nisbətə daha mötəbərdir. Bədən dili vasitəsilə təsir etmə qabiliyyətini gücləndirmək, fikirləri rahat izah etmək və s. olar.

Bədən dilində yuxarıda da adlarını çəkdiyimiz kimi, jest və mimikalardan istifadə edilir. Mimika dedikdə, üz hərəkətləri, yəni ağız, qas, göz, dodaq hərəkətləri və s. başa düşülür. Jest dedikdə isə üz hərəkətləri istisna olmaqla digər bədən üzvlərinin hərəkəti başa düşülür.

Mimikalar ilə bağlı olan hissə kinesikanın müstəqil bir yarım-sahəsidir. Bu sahə 19-cu əsrdə nevroloq Gilyom Duchenne və bioloq Çarlz Darvin tərəfindən aşkar edilmiş, formalaşdırılmışdır. Daha sonra onu Pol Ekman (*hal hazırda yaşayan və bu sahədə ən bilikli olan yeganə şəxsdir*) daha da inkişaf etdirərək müasir elmə gətirmişdir. O, uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində üzdə baş verə biləcək bütün universal ifadələri özündə birləşdirən üz xəritəsi və emosiyaların formalaşması zamanı üz əzələlərinin hərəkətlərini anatomo-

mik şəkildə təsvir edən üz mimikalarının kodlaşdırma sistemini hazırlamışdır.

İllər keçdikcə kinesika bilik sahəsi, biznes, təhlükəsizlik, tibb və s. bu kimi bir çox sahələrə integrasiya etmişdir. Xüsusi olaraq təhlükəsizlik sahəsində (*hüquq mühafizə*) kinesika elmindən istifadə edilməsi üsulları haqqında məlumat vermək bu kitabın əsas məqsədlərindən biridir. Ondan cinayət prosesində, dindirmə zamanı yüksək dərəcədə istifadə edilmiş və bu haqda FTB agentı olan Ko Navarro tərəfindən araşdırmalar aparılmış və sistemləşdirilmişdir. Kinesikanın imkanlarından istifadə etməklə müstəntiq nəinki şəxsin hisslərini, fikirlərini başa düşə bilər, həm də şəxsin xarakterini müəyyən edə bilər. Çünki, bəzi jestlər şəxsin cari vəziyyətdə olan hiss və həyəcanını göstərdiyi halda, digər jestlər şəxsin uzun periodlu davranışı nəticəsində onun vərdişinə çevrilərək, fərdi xarakter daşımağa başlayır (*məsələn qolların baryer kimi tutulması şəxsin həmin anda özünü gərgin hiss etdiyini göstərsə də, vərdiş halını aldığı zaman onun çəkingən, həvəssiz olduğunu göstərə bilər*).

Ko Navarroya da istinad edərək, bu sahədə mütəxəssisləşmək üçün bir neçə şərtə nəzər salmaq məqsədə uyğundur. **Birinci**, insanları çox diqqətli izləmək mühümdür. Yəni, bu zaman çalışmaq lazımdır ki, insanların sözlərindən daha çox onların bədən dili hərəkətlərinə diqqət yetirək (*kriminalistik ədəbiyyata nəzər etdikdə görürük ki, şəxsin mikro ifadələrinin mühümlüyü irəli sürülərək, dindirmə zamanı iki müstəntiqin iştirak etməsi məsləhət görülür ki, bu zaman onlardan biri subyekti müşahidə edir, digəri isə dindirməni həyata keçirir*). **İkinci**, nəyin harada axtarılmalı olduğunu bilmək lazımdır. Məsələn, dindirilən şəxsin digərlərinə olan münasibətini öyrənmək üçün ona şəkillər göstərdikdə, daha çox şəxsin gözlərini izləməyə önəm verilməlidir. Mimikalar 1 saniyənin altında göründüyü üçün, düzgün yerdə axtarmamaq, onu itirməyə, görməməyə səbəb olur. Ümumiyyətlə, ən önəmli ifadələr üz mimikaları vasitəsilə edilir. **Üçüncü**, az insana xas olan əlamətləri gözdən qaçırmamaq lazımdır. Çünki, elə hərəkətlər

mövcuddur ki, onlar müəyyən bir xəstəlik və ya psixi problemlər ilə bağlı olur. Məsələn, insanların əlinin titrəməsi, həyəcan, narahatlıq, stress bildirdiyi kimi, həm də şəxsin xəstəliyindən irəli gələ bilər. **Dördüncü**, bütün bədən dili hərəkətlərinin mənası diqqətli şəkildə öyrənilməlidir. Onlar əlifbaya bənzəyir ki, onların mənasını və digər incəlikləri bilmədən fayda vermək əvəzinə, yanlış analiz etməklə ziyan vermək olar. Ümumiyyətlə bəzi hərəkətlərin konkret mənasını bilməsək də onların müsbət, yoxsa mənfi emosiyalardan xəbər verdiyini mütləq şəkildə ayırd etmək lazımdır. **Beşinci**, hərəkətlərin şəxs üçün normal və anormal vəziyyətlərini başa düşmək lazımdır. Bəzən dindirmə zamanı şəxsin sona qədər əllərini dizlərinə sürtdüyünü görə bilərik. Bu şəxsin stresini bildirir. Daha sonra sübutları göstərdikdə və ya şəxslə dindirməni davam etdirdikdə, müəyyən suallar verdikdə bu hərəkətin sayı əvvəlkinə nisbətdə arta bilər ki, bu da şəxsin cinayət ilə hər hansı əlaqəsini olduğunu təxmin etməyə imkan verə bilər. **Altıncı**, bir hərəkətlə yekunlaşmaq olmaz. İnsan analizi zamanı müxtəlif jest və mimikalar görünür ki, onların hər biri müəyyən bir elementdir və hamısı bir yerə toplandıqdan sonra müəyyən bir məna ifadə edir. **Yeddinci**, həqiqi və yalançı olan jest və mimikalar arasında olan fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır. Şəxslə danışdıqda elə bir mühit yaratmaq lazımdır ki, o, etdiyi mimikaları idarə edə bilməsin. **Sonuncu**, insanların analiz edərkən və ya izləyərkən bunu gizli şəkildə etmək lazımdır.

b) bədən hərəkətlərinin insan beyni ilə əlaqəsi

Elm adamları sübut etmişdir ki, insanların baş nahiyyəsinin daxilində müxtəlif funksiyaları həyata keçirən müxtəlif beyin bölmələr mövcuddur.

Onlardan ən önəmlisi ön beyində yerləşən və “ağıllı beyin” olaraq adlandırılan neokorteks hesab edilir. Onun vasitəsilə insanlar düşünməyi, planlamağı, analiz etməyi və s. düşüncə ilə bağlı olan funksiyaları həyata keçirirlər. İnsanların qəsdən hissləri gizlətmək üçün etdikləri yalançı jestlər həmin hissəciklə bağlıdır.

Digəri isə emosional beyin kimi adlandırılan limbik sistemdir. Bütün duyğu və emosiyalar orada öz əksini tapır. Limbik sistemin daxilində yerləşən ən mühüm hissələrdən biri isə amiqdaladır. Müasir elmin ən mühüm kəşflərindən biri olan amiqdala nevroloq və psixoloq Cozef Ledux tərəfindən kəşf edilmişdir. Bütün duyğular amiqdalaya bağlıdır. Amiqdalası götürülmüş və ya zərbə almış heyvanlar qorxu, qəzəb, kədər və s. bu kimi emosiyalarını itirirlər. Tarixdə amiqdalası alınmış bir adam üzərində baxış keçirilmişdir. Həmin insan yaxınları ilə əlaqəsini kəsmiş, təkliyə üz tutmuş, yaxınlarını və ailəsini tanımayacaq hala gəlmiş, hiss etməyi, insanların problemlərini başa düşməyi bacarmamışdır. İnsanların yaşadığı travmalar da amiqdala ilə əlaqədardır. Belə ki, əvvəllər qırmızı rəngli bir maşınla toqquşma nəticəsində qəza keçirən bir insan zaman keçdikcə, amiqdalanın təsiri nəticəsində qırmızı maşının ona yaxınlaşmağı nəticəsində özünü “itərə” bilər.

Amiqdala bütün duyğusal məlumatları özündə toplayıb saxlayır. Hətta uzun illər keçməsinə baxmayaraq əvvəl təcrübə etdiyimiz hər hansı bir hadisə, emosiya və onu yaşadığda etdiyimiz hərəkətlər və hisslərimiz, illər sonra yenidən həmin obyektə qarşılaşdıqda özünü göstərir, yadımıza düşür. Amiqdalanın insanın beynində formalaşması ana bətnində olduğu dövrə təsadüf edir. Buna misal kimi, yeni doğulmuş uşağın anasına həqiqi, digərlərinə isə yalançı təbəssüm etməsini göstərmək olar.

Limbik sistem hər hansı bir təhlükə ilə qarşılaşdıqda ona üç əsas və bir əlavə formada cavab verir. Əsas formalar “donmaq”, “qaçmaq” və “mübarizə aparmaq”dır. Əlavə forma isə şəxsin özünü sakitləşdirməsidir. Bütün bədən dili hərəkətlərin hər biri bu 4 reaksiya səbəbindən yaranır.

“Donma” ilk baş verən hərəkətdir. Məsələn, insan kəskin şəkildə, ani olaraq təəccübləndikdə bu vəziyyət yaranır. Ani olaraq şəxs “donur” və məlumat neokorteksə ötürülür. Analiz edildikdən sonra şəxsə “qaçmaq” yoxsa “mübarizə aparmaq” ilə bağlı signal verilir.

“Donma” vasitəsilə şəxs, sanki düşünmək üçün vaxt qazanır. Bu zaman insan “görünməz” qalır və bu da təhlükədən qorunmasına yardım edir. Oğurluq edən şəxs oğurluq anında aşkar edildikdə və ya bəzi insanlar yalan dedikdə “donma” hərəkəti göstərilir. İfşa edilən və azar eşidən bir adam çox güman “donacaq”dır. Problem yaşayacağını hiss edən və dindirilən insan, kritik sözləri eşitdikdə “donub” qala bilər. Buradan belə məna çıxır ki, “donma” təhlükəni, şəxsin mənfi emosiyalar altında olduğunu bildirir və bu hərəkəti edən insandan şübhələnmək olar. Son və ümumi olaraq deyək ki, hər hansı bir şəxsdə “donma” gördükdə, şəxsin özünü təhlükədə hiss etdiyini başa düşmək lazımdır. Bu təhlükə həm hər hansı bir ziyanın qarşısını almaq, həm də şəxsin etdiyi cinayət və ya mənfi əməlin ifşa edilməsindən yaranan qorxu təhlükəsi ola bilər.

İkinci hərəkət “qaçmaq”dır. “Donma” fayda vermədikdə növbəti yol “qaçmaq” hesab edilir. “Qaçmaq” iki tərzdə özünü göstərir. İlk olaraq hər hansı təhlükədən (*can təhlükəsi və s.*) canını qurtarmaq, ikinci olaraq isə sevmədiyi bir hadisə və ya insandan uzaqlaşmaq. Birinci hala misal olaraq bunu demək olar: hər gün etdiyi işi görən bir şəxs, ani olaraq gözlənilmədən qapıdan içəri soyğunçuluq etmək üçün cinayətkarlar daxil olarsa, bu zaman öncə “dona” və daha sonra hərəkətə keçib, “qaça” və ya digər hərəkətlər edə bilər. İkinci halda isə insan sevmədiyi bir obyektdən uzaqlaşmaq istəyir. Bunun üçün gözlər qıyılır, baş və ya bədən arxaya çəkilir, qol və ya digər əşyalar ilə qarşıdakı şəxslə öz arasında baryer yaradır.

Şəxsin göstərdiyi üçüncü və son vəziyyət “mübarizə aparmaq”dır. Bu mübarizə həm fiziki olaraq, həm də nitq vasitəsilə edilir. Məhkəmələrə xas olan çəkişmə prinsipi də bu vəziyyətə uyğundur. Vəkil tərəfi həqiqəti müdafiə etmək (*bu vaxt, qəzəb hissləri yarana bilər*) və digər tərəfi “məğlub” etmək üçün (*qaçmaq olmaz*) sözlə “mübarizə aparmağa” başlayır. “Mübarizənin” digər üsullarına şəxsi məkana daxil olma, əl və göz ilə təhdid etmə, qarşıdakını qorxutma, hədələmə və s. aiddir.

Dediyimiz hər üç üsul bitdikdən sonra, böyük ehtimal şəxs özünü sakitləşdirmək ehtiyacı duyur. Özünü sakitləşdirmək üçün edilən hərəkətlər bədən dili analizində mühüm yer tutur. Onlara misal olaraq toxunmanı (*bədənə, əşyaya*), nəfəs almanın sürətlənməsini və s. göstərmək olar. Stress altında olan və özünü sakitləşdirməyə ehtiyac duyan insan siqaret çəkirsə onu daha sürətlə çəkməyə, saqqız çeynəyirsə daha sürətli çeynəməyə meyilli olacaqdır⁷¹.

Özünü sakitləşdirmə istəyinin səbəbi şəxsin stressli, narahat və s. mənfi duyğular və ya kiminsə təzyiqi altında olmasıdır. Şəxs aldığı informasiyadan yüksək miqdarda narahat olduqda və ya stress altına düşdükdə özünü sakitləşdirmə ehtiyacı duyur. Nəinki aldığı, hətta verdiyi informasiya zamanı da bu hal görünə bilər. Bu zaman şəxs gizlətdiyinin üstünün açılacağından narahat olur. Bu halda həmin hərəkət yalan əlaməti sayıla bilər, lakin stress səbəbini tapmadan tez bir qərara gəlmək olmaz.

⁷¹ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

4.2. Ayaq jestləri

I İnsanın hərəkət etməsi üçün adətən onun niyyətlənməsi ilk şərtlərdəndir. Şəxs hər hansı bir yönə gedəcəyini düşünür və daha sonra ayaqlarını və ya bədənini o tərəfə yönəldir. Getmək istədiyi yer dedikdə, şəxsin gələcəkdə olmaq istədiyi yer başa düşülür.

Bu hərəkət həm də qarşıdakı şəxsə olan münasibəti göstərir. Diqqətini qarşıdakı adama tam olaraq yönəldən şəxs ayaq istiqamətini ona doğru yönəltdiyi halda, istəmədiyi yerdə olan, sevmədiyi adam ilə əlaqə saxlayan, olduğu yeri tərk etmək istəyən şəxs ayaq istiqamətini digər tərəfə yönəldir. Bu hərəkət şəxsin qarşıdakına ayıracaq zamanının olub-olmamasından, digər yerə tələsdiyindən, tez bir zamanda olduğu yeri tərk etmək istəyindən və s. asılıdır.

Hadisə yerinə baxış keçirilərsə (*və ya digər istintaq hərəkətləri*), şəxs tələsmirsə və gərginliyə əsas verəcək hal yoxdursa, olduğu yerdən getmək istəyinin səbəbini aşkar etmək hadisə ilə bağlı müəyyən halların aşkar edilməsinə kömək edə bilər.

Gömrük yoxlamalarında, hava limanında və s. yerlərdə şəxslər sənədləri, əşyaları işciyə təqdim etdiyi halda, ayaqlarını başqa tərəfə yönəltməsi şübhə doğura və şəxsin yoxlama yerindən tez bir zamanda uzaqlaşmaq istəyini, məlumat gizlətməyə çalışdığını təxmin etməyə imkan verə bilər⁷².

II Ayaqların sanki ritmə uyğun oynaması, aşağı-yuxarı hərəkət etməsi və s. şəxsin həmin an sevincli olduğuna işarədir. Ayaq ucunun yuxarı qaldırılması bu hərəkətə bir nümunədir ki, şəxsin xoş xəbər almasını göstərir.

Şəxs ayaq üstə durduqda yerçəkiminə qarşı ani olaraq barmaqlarının üzərinə qalxması şəxsin dediyi ifadəni, sözü vurğulamasını göstərə bilər ki, deyəcəyi sözün önəmli olduğundan xəbər verir. Şəxsin əyləşən zaman əllərini dizinə qoyması və ayaq barmaqlarının üstünə qalxaraq dabanlarını qaldırması onun hər hansı bir fəaliyyətə,

⁷² Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

xüsusən də olduğu yeri tərk etməyə hazırlaşdığını göstərə bilər (*şəkil 8*).

Şəkil 8

Şəxsin əyləşdiyi halda ayaqlarını hərəkət etdirməsi (*sanki yerində yeri yir*) onun sıxıldığından xəbər verir və bu hərəkət sayəsində özünü sakitləşdirməyə çalışır.

Ayaqların sürəti emosiyaların təsiri altında dəyişə bilər. Şəxs normal bir vəziyyətdə olduğu halda ona verilən sualdan, aldığı informasiyadan narahat və ya həyəcanlı olarsa ayaq hərəkətlərinin sürəti arta və ya ani olaraq dona bilər. O, ayaqlarını hərəkət etdirdiyi halda birdən dayandırarsa, eşitdiyi, gördüyü hadisədən narahat, gərgin olduğunu və ya qorxduğunu göstərə bilər.

Ayaqların ani olaraq ağır şəkildə bir dəfə yerə vurulması şəxsin qəzəbli olduğunu və ya müəyyən qərar verdiyini göstərə bilər. Bəzən şəxs ayaqlarını digərinin üzərinə aşırdığı vaxt ani olaraq üst ayağı ilə təpik atmağa bənzər bir hərəkət edə bilər. Bu əsasən şəxsin iradəsindən kənar baş verir və onun eşitdiyi, gördüyü informasiyadan narahat olmasını göstərir.

III Ayaqlar insan bədəninin sütunudur və bədəni öz üzərində saxlayır. Əgər o müvazinətini itirərsə, şəxs ondan asılı olaraq yerə yığıla bilər. Bu səbəbdən insanlar öz müvazinətini saxlamaq üçün ayaqları daha çox aralayıb, yerə möhkəm basırlar. Bu hərəkət əsasən şəxs yad bir ərazidə olduqda görünür. Əgər ərazidə təhlükə artarsa, ayaqlarını daha çox aralayacaqdır ki, müvazinətini itirmədən qala bilsin. Deməli

bu hərəkət şəxsin özü üzərində təhdid hiss etdiyi və müdafiə olunmaq istədiyi zaman özünü göstərir.

Ko Navarro polis məmurlarına və s. işçilərə hazırlıq mərhələsində olan münaqişələrin qarşısını almaq üçün ayaqlarını geniş açmaqdan imtina etməsini məsləhət görür. Çünki, insanlar bədən hərəkətlərinin mənasını qeyri-iradi olaraq başa düşür və özlərindən asılı olmayaraq onların düşüncələrinə təsir edə bilər. Bəzi psixoloji araşdırmalar da göstərir ki, qəzəbli şəxslər, tez-tez münaqişə yaradanlar, əsasən qarşıdakı tərəfin hərəkətlərini mənfi mənaya yozduğu üçün münaqişə yaradırlar.

Müdirin qarşısında duranda, fərağat duruşunda, məhkəmədə hökmü gözləyəndə əsasən ayaqlar standart, normal aralıqda olur. Bu nisbətən neytral hərəkətdi, yəni şəxsin müəyyən hisslər altında edəcəyi hərəkətlərin başlanğıc forması hesab edilir. Qarşıdakı şəxslərin münasibətini bildikdən sonra artıq ayaq vəziyyəti şəraitə uyğun olaraq dəyişə bilər. Ayaqlar bir-birinə sıx yerləşdirildikdə onların müvazinəti azalır və ayaqları çox aralı tutmuş şəxsə nisbətən, bu duruşda olanlara qarşı edilən hər hansı fiziki qüvvə onların yıxılmasına səbəb olur. Beləliklə, şəxslər əsasən güvənmədiyi adamların qarşısında bu hərəkəti etmirlər.

IV Şəxs güvənmədiyi birinin yanında ayaqlarını bir-birinə dolayaraq bir ayaq üzərində dura bilməz. Ayaqlarını həmin vəziyyətdə tutan 2 şəxs gördükdə, onların bir-birinin yanında özlərini rahat hiss etdiklərini təxmin etmək olar. Bu vəziyyətdə olan insanlar əsasən bir-birilərini uzun müddət tanımış olurlar (şəkil 9).

Şəkil 9

Ağırılığı bir ayaq üzərinə yükləmək həm də şəxsin yorğunluğunu göstərə bilər. Əslində bu iki hərəkət bir-birinə zidd deyil. Şəxs yorğun olsa belə yenə də özünə güvənir və ətrafında narahat edici kənar şəxs və ya digər obyektlər olmur. Əgər ətrafda təhlükəli obyektlər olarsa, fikrimizcə şəxs yorğun olsa belə bu hərəkəti edə bilməz.

V Hər hansı bir münasibətə daxil olmaq üçün ayaq üstə durmaq, sürətli düşünmək və hərəkət etmək ehtiyacından irəli gəlir və bu hərəkət sürətli, tez və aktiv münasibətlər üçün münasibdir. Şəxs əyləşdikdə isə digərinə nisbətdə aktivlik azalır. Bu zaman müddət daha da uzanır, tərəflərin yorğunluğu aradan qalxır və rahatlıq yaranır.

Bəzən şəxslər əyləşdiyi zaman ayaqlarını arxaya çəkərək bir-birinə bağlayır (*X forması*, *çarpaz*) və ya oturacağın ayağına keçirir (*şəkil 10*). Bu şəxsin gərgin, narahat olduğuna bir işarədir. Əsasən şəxs aldığı informasiyanın təsiri altına düşüb, özünü təzyiq altında hiss edir, mövcud olduğu mühitlə, söhbət və ya verilən sual ilə tam olaraq razılaşmır. Adətən mübahisəli, ciddi müzakirələrdə bu hərəkət görünür.

Şəkil 10

İfadələrin alınması zamanı şəxsə verilən sual nəticəsində o, ayaqlarını bu vəziyyətə gətirə bilər ki, bu da şəxsin həmin sualdan narahat olduğunu göstərə bilər. Əksinə olaraq şəxsə sual verdikdə ayaqlarını bu vəziyyətdən çıxarıb, normal duruşa, yəni sıxılma vəziyyətindən genişləmə vəziyyətinə keçirsə, şəxsin eşitdiyi sualdan narahat olmadığı, həmin anda rahatlıq səviyyəsinə keçdiyini təxmin edə bilərik.

Bu hərəkət şəxsin müdafiə vəziyyətinə keçməsinə, duyğularını gizlətməsini, ayaqlarını sıxaraq özünü biruzə verməməyə çalışmasını da göstərə bilər. Şəxslə bir qədər söhbət etdikdən, onda güvən yaratdıqdan sonra bu vəziyyətdən çıxdığı görünür. Belə şəxslərin əsasən müəyyən bir məlumatları gizlətdiyini təxmin etmək olar. Çox vaxt bu vəziyyətdə olan insanlar fikirlərini dəyişmək istəməyən və ya özlərini sıxılmış kimi hiss edən insanlardır. Ayaqları bir-birinə dolamış vəziyyətdə əyləşmək də yüksək gərginlik və hərəkətsizliyi göstərən, eyni istiqamətdə şərh edilə bilən əyləşmə tərzidir. Şəxsə sual verən zaman o, suala pozitiv cavab verər, buna baxmayaraq bu hərəkəti edərsə, şəxsin dediyinin əksini düşündüyünü təxmin edə bilərik (*bu zaman digər jest və mimikaları mütləq olaraq nəzər almaq lazımdır*).

Adətən diş həkiminə müalicə üçün gedən şəxslər narahat olduğundan, müdafiə olunmaq, qorxdığını və ağrısını gizlətmək istədiyindən bu hərəkəti edə bilər. Subyekt ani olaraq ağrı olduqda, ayaqları bu vəziyyətdə bir-birinə daha çox sıxmağa başlaya bilər. Ağrı tam kəsildikdən, ağrının olmadığına inandıqdan sonra ayaqlar yavaş-yavaş açıla və rahatlıq vəziyyətinə geri qayıdıla bilər.

Məhkəmə zalında danışılanları dinləyən ittiham olunmuş şəxs ayaqlarını oturacağın altına çəkib, topuqlarını bir-birinə bərk sıxaraq bağlayır. Bu hərəkəti şəxs günahkar olduğu üçün yox, həm də qorxduğu üçün edə bilər⁷³.

Bəzən şəxs ayaqlarını yuxarıdakından fərqli olaraq, öndə qaycı vəziyyətində tutur (**şəkil 11**). Bu onun özü ilə ətraf arasında müdafiə sərhədi yaratdığını göstərə bilər. Bu hərəkət zamanı qarşıdakı ilə özü arasında bərk bərk yaratdığı üçün (*müxtəlif səbəbdən ola bilər, qarşıdakına güvənməmək, xoşlamamaq, ünsiyyət qurmaq istəməməsi*) bu hərəkəti edən şəxslər daha az danışır, qarşıdakının əksər fikrini qəbul etmir və əsasən duyğularını gizlədirlər. Ümumi mənada isə şəxsin həmin şəraitdə özünü rahat hiss etmədiyini təxmin etməyə imkan

⁷³ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 448 s

verir. Dindirmənin keyfiyyətini artırmaq üçün şəxsi bu vəziyyətdən çıxarmaq lazımdır.

Şəkil 11

Bəzi araşdırmalar göstərir ki, söhbət zamanı ayaqları çarpaz vəziyyətdə dayanmaq şəxsin qarşılıqlı əlaqəyə sadıq olduğunu və ayrılmaq niyyətinin olmadığını göstərir⁷⁴. Həm bu, həm də yuxarıda dediyimiz hərəkət (**şəkil 10**), şəxsin yorulduğu üçün rahatlamaq istədiyində də görünə bilər.

Bəzən söhbət əsnasında insanlar ayaqlarını digərinin üzərinə ata bilirlər. Bu hərəkət müdafiə vəziyyətini bildirdiyi kimi (*bu zaman baryer vəziyyətində olur*), həm də şəxsin qarşılıqlı dialoqda rahat olmasını göstərə bilər (*bu zaman şəxsin ayaq ucları qarşıdakı şəxsə doğru yönəlir*). Müdafiə olunma zamanı isə, şəxs ayağını digərinin üzərinə qoyaraq, qarşıdakı şəxs ilə özü arasında baryer yaradır.

Şəxs ayaqlarını bir-birinin üstünə atdığı vaxt üst ayağını tərpədirsə, bu onun sıxıldığını göstərə bilər. Bu hərəkət şəxsin qaçmaq istəyini, olduğu yerdən uzaqlaşmaq arzusunu göstərə bilər. Həmin adam ayaqlarını müəyyən bir ardıcılıqla, ritm altında hərəkət etdirsə diqqəti cəmlədiyi təxmin edilə bilər.

⁷⁴ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 448 s

Bəzi vaxtlarda insanlar bir yerdə durmağa çətinlik çəkirlər. Sanki, yerləri rahat deyilmiş kimi tərپənir və özünə rahat yer tapmağa çalışır. Bunun səbəbi şəxsin narahatlığı (*sanki, “kaş ki, başqa yerdə olardım” deyir*) və ya oturmağın rahat olmamasıdır.

Dördəbənzər oturuş zamanı ayaqlardan biri digər ayağın diz hissəsinin üzərinə qoyulur. Bu hərəkət əsasən dominatlığı, yüksək rahatlığı, özünəgüvəni bildirir. Bu formada əyləşən şəxs qarşı tərəfə istənilən mübahisəyə hazır olduğu mesajını verir. Bu hərəkət çox vaxt şəxsin özü ilə bağlı olsa da, şərait də öz təsirini göstərir. Şəxsin güvənini itirməsinə, narahatlığına səbəb olacaq yerlərdə bu şəkildə əyləşməsi demək olar ki, mümkün deyil. Müşahidələr göstərir ki, son qərarını verəndə çox adam ayaqlarının ikisini də aşağı salır. Deməli, bu (*dördəbənzər*) formada əyləşən adamdan qəti qərar gözləmək düzgün deyil⁷⁶. Əgər şəxs bu formada əyləşən zaman bir və ya hər iki əlini üst ayağının üzərinə qoyursa burada məna daha konkretləşir (*şəkil 12*). Bu hərəkət ilə şəxs ayaq vəziyyətini dəyişməməyə özünü məcbur edir. Belə şəxslər əsasən fikirlərini dəyişməyə meyilli olmurlar.

Şəkil 12

Şəxsin oturmağın ucunda əyləşməsi, olduğu yerdən qalxıb getmək istədiyini göstərə bilər (*şəkil 13*). Bu formada əyləşmək şəxsin

⁷⁶ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 448 s.

qarşısındakı insana hər zaman itaət etməsini, əmrinə hər zaman hazır olmasını da göstərə bilər.

Şəkil 13

Oturacağın bir ucunda başqa birinə yer saxlayacaq kimi əyləşənlər, haqlarından əl götürüb geri çəkilməyə hazır olanlardır. Bu insanlar yaşama səbəbini başqalarına xidmət etməkdə görür və müxtəlif səbəblərdən tez-tez özlərini günahkar hiss edirlər⁷⁷.

Bir şəxsin özünə güvənli olduğunu bildirən hərəkət onun dik durmasıdır. Bu vəziyyət əyləşəndə də keçərlidir. Bu formada əyləşən adamların özünə güvənən, daha enerjili olduğunu təxmin edə bilərik. Bundan əlavə şəxsin ayaqlarını geniş açıb oturması da onun dominantlığını bildirir.

Bir oturacaqda iki ayağını yerə möhkəm basmış, ayaqları ayrılmış və qollarını oturacağın qoluna rahat bir şəkildə qoymuş insanın qarşısındakının fikirlərinə uyğunlaşacağını, münasibətə açıq olduğunu göstərir⁷⁸.

Şəxsin ayaqlarını uzadaraq oturması özünə güvənini göstərir. Bu hərəkət həmin şəxslərin rahat olduğunu, mövcud olan qaydaları önəmli hesab etməməsini, gizlədəcək bir məlumatının olmamasını və

⁷⁷ *Sunum teknikləri, seçmeli ders notları.* <https://docplayer.biz.tr/44936-517-sunum-teknikleri-secmeli-ders-notlari.html>

⁷⁸ Dr. Ajit Kulkarni. *Body language and homeopathy.* India: "B. Jain" Publishers (P) Ltd, 2013, 766s

s. bildirə bilər. Tanımadığımız adamların yanında, ciddi müşavirlərdə, görüşlərdə bu formada oturmaq olmaz. Bu şəxsin digərləri tərəfindən ciddiyyə alınmasına maneə yarada bilər.

Bundan əlavə şəxs oturduğu yerdə daha çox ərazi tutmağa çalışsarsa bu onun olduğu yerdə daha çox qalacağını bildirir. Bu vəziyyət normalda rahatıq, mübahisəli vəziyyətlərdə isə hakimiyyət duruşudur.

Bəzi insanlar oturacaqda irəli-geri və ya o yan-bu yana yellənməyə öyrəşiblər. Bu jest insanın vəziyyətə tam nəzarət etdiyini hissində olduğunu və hər şeyin öz xeyrinə nəticələncəyinə əmin olduğunu göstərir. Fərsətçi və başqalarına rəhbərlik etmək istəyən insanlar tez-tez oturacaqda yellənirlər⁷⁹.

VI Şəxslərin oturacaqdan istifadə şəkli onların xarakterləri barədə mesajlar verir. Hər bir şəxs əsasən öz xarakterinə uyğun olaraq bir yer seçir. Bunların bəzilərinə nəzər yetirək.

Dindirmə zamanı məlumat alınmalı şəxsin sol tərəfində oturmaq lazımdır ki, daha etibarlı, təzyiqsiz münasibət aurası yaransın. Müsahibə, təqdimat zamanı, oturub qarşıdakını dinləmək lazımdırsa bu zaman ayaqda olan şəxsin solunda oturmaq lazımdır. Məsələn, sinif otağında müəllimin solunda (*müəllim qarşıdakılara baxarkən, onun sol tərəfi*) oturmaq müəllimdə şagirdə olan etimadı artırabilir.

İki insan müəyyən bir söhbət etdikdə əsasən qarşı-qarşıya oturlar. Bu oturuş tərzini onların hər hansı bir məsələ ilə bağlı bir rəqabət içində olduğunu, bu söhbətdə birinin digərini məğlub etmək istəyini göstərə bilər. Səmimi insanlar bu şəkildə oturarlarsa eyni mənanı təxmin etmək olmaz, lakin arada bir mübahisə varsa bunu təxmin etməyə imkan yaranır. Bu oturuş mənfi hisslərin yaranmasına, gərginliyə səbəb ola bilər və bu səbəbdən də həmin şəkildə oturmaqdan çəkinmək lazımdır.

⁷⁹ Dr. Ajit Kulkarni. *Body language and homeopathy*. India: "B. Jain" Publishers (P) Ltd, 2013, 766s

Birinin digərindən özünü üstün görmədiyi, bərabərlik əsasında qurulan, əməkdaşlıq üçün ən uyğun forma 90 dərəcəlik tərzdə oturmaqdır (*yan-yana*). Bərabərlik əsasında olduğundan şəxslərin bir-birini məcbur, təhdid etmədən, birlikdə müəyyən bir problemi həll edəcəyini göstərir. Əsasən bir məsələ ilə bağlı eyni düşüncədə olan insanlar yan-yana otururlar. Bu görüşlər daha səmimi ola bilər və onların öz aralarında bir-birinə qarşı sədd çəkəcək heç bir maneə olmaz (*masa kimi*).

45 dərəcəlik oturuş zamanı şəxslərin müəyyən bir problemi həll etmək üzərində birlikdə çalışdığını, lazımı nəticəyə çatmaq üçün topladığını təxmin etmək olar və bu görüş əsasən daha səmimi münasibətlər üçün uyğundur (*yarımdairə tərzində*). Bu zaman onlar bir-birilərinə daha çox güvənirlər, aralarında olan söhbət yüngülləşir, təzyiq və gərginlik aradan qalxır. Bu formada söhbət etmək məsləhət vermək üçün münasibdir.

Bəzi şəxslərə verilən elə suallar vardır ki, tərəf onlara müəyyən səbəbdən cavab verməyə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən həmin anda 45 dərəcəlik bucaq altında oturmaq münasibəti yüngülləşdirir, qarşı tərəfə təzyiq olmadığını hiss etdirir və suallara daha rahat cavab verməsinə səbəb ola bilər.

VII Bir topluma, insanların çox olduğu yerlərə baxdıqda müxtəlif yerimə tərzləri ilə rastlaşırıq. Kimisi çox sürətli, kimisi normal şəkildə yeriyir. Səhərlər işə gedənlər ilə axşam işdən qayıdanların yerləşmə tərzləri arasında çox böyük fərqlər var. Bütün bu yerimə tərzləri əsasən insanların duyğularından, o an hiss etdiklərindən və s. səbəb və şəraitlərdən irəli gələ bilər.

Sağlam fiziki formaya və duyğulara malik olan, enerjili şəxslər sürətli, əlləri irəli-geri hərəkət edəcək formada yeriyir. Dominant insanlar başlarını yuxarıda tutar, bellərini normaldan biraz arxaya verir, daha dik durar, daha geniş yer tutmağa çalışırlar. Əlləri çox diqqəti çəkəcək şəkildə irəli-geri, bəzən sağa-sola ata bilərlər.

Sabit vəziyyətdə ayaqları aralı, dik vəziyyətdə olan adam adətən özünə güvənli adamdı və bu hərəkəti yeriyən zaman da edərsə eyni mənanı təxmin etmək olar. Beləliklə, şəxs sabit vəziyyətdə olduqda etdiyi jestlər hansı məna ifadə edərsə, yerimə zamanında eyni mənanı ifadə edə bilər.

Qrup halında yeriyən insanlardan ən öndə gedən şəxsin qrupun lideri olduğunu təxmin etmək olar və lider yerimə tərzilə digərlərinin sürətini tənzimləyir. Yan-yana iki əks cins gəzərsə, onlardan birinin digərindən biraz qabaqda irəliləməsi, özünü ailədə daha dominant hiss etdiyini və ya yanındakı adama qarşı normal münasibətinin olmadığını göstərə bilər.

Yorğun və ya mənfi duyğulara malik olan (*narahatlıq və s.*) şəxslərdə qollar çox hərəkət etmir, sanki asılmış vəziyyətdə, qeyri-şux formada yeriyirlər. Həmin anda mənfi duyğulara malik olan insanlar yeriyən zaman bellərini əyər, kiçik addımlar atar və başları da əsasən əyilmiş olar.

Bəzən bəzi insanlar durmağa yer tapmaz, məqsədsiz şəkildə sağa-sola gedər, bəzən tez-tez mənasız şəkildə telefona baxar, nə edəcəyini bilməz. Bu zaman həmin şəxsin narahat olduğunu, mənfi bir halların yaşandığını təxmin etmək mümkündür. Bəzən şəxslər bu hərəkəti yolda qaldıqda, problem olduqda və başqasına yaxınlaşmağa utanıqda edirlər. Cinayətkarlarda da bu hallara rast gəlinir. Xuliqanlar, cibgirdlər və s. bu kimi şəxslər hədəfini axtarmaq üçün məqsədsiz gəzər, insanların gözündən qaçmaq üçün fərqli işlər görə bilərlər (*marketə baxar, telefonuna baxar və s.*).

VIII Proksemik sahəsi insanlar arasında olan məsafələri öyrənir. Hər bir şəxsin özünə aid olan bir məkanı var. Bu məkanlar digərləri tərəfindən aşılıqda insanda narahatlıq yaranır.

İnsanların sərhədləri 4 hissəyə bölünür. Bunlar məhrəm, şəxsi, ictimai və sosial bölgələrdən ibarətdir.

0-45 sm aralığında olan məhrəm bölgə yalnız səmimi olan insanlar üçündür. Əsasən ailə üzvləri, ən yaxın şəxslər (*dostlar və s.*)

bura daxil ola bilərlər. Bu məkana yad biri daxil olduğu anda digər şəxs narahat ola bilər. Yalandan və digər məcburi səbəbdən bu məkanı keçmək ehtiyacı yarandıqda belə, şəxslər səmimi olmadığı insandan bədənini uzaqlaşdırırlar (*xoş günlərdə qohumlarının usağı öpməsi və s.*). Şəxs 3 səbəbə görə bu bölgəyə daxil olur. Birincisi, yaxın qohum və ya dostumuzdur, ikinci təcavüz etmək istəyir, üçüncüsü isə qarşı tərəf aqressivdir və hücum etmək üzrədir⁸⁰. Xarici ölkələrdə, polislər şəxslərin etdiyini əməli etiraf etməsi üçün bu məkana daxil olurlar ki, bu da şəxsə təzyiqə, narahatlığa səbəb olur. Onlar verilən sualın cavabını, etirafı eşidənədən orada qalırlar. Fikrimizcə, bu cür hərəkətlər etmək doğru deyil.

Növbəti daha geniş məkan 45-120 sm arasında olan şəxsi bölgədir. Normal vəziyyətlərdə bir-birini tanıyan, əl ilə görüşənlər bu məsafənin daxilində qalırlar. Tanımadığımız biri bu məkana daxil olarsa narahatlıq yarana bilər.

Bundan daha geniş olan növbəti məkan 120-360 sm arasında olan sosial bölgədir. Tanıdığımız, lakin böyük münasibətimiz olmayan insanlar bu məsafədən görüşürlər. Uzaqdan salam vermək və s. bu məkanda baş verən hərəkətdir. Hər hansı bir gündəlik alqı-satqı, qonşular ilə uzaqdan görüşmək və s. işlər bu bölgədə baş verir.

Bundan sonra isə hər kəsin istifadə etdiyi 360 sm-lik bir məkan içərisində yerləşən ictimai bölgə gəlir. İctimai yerlərdə bu məkandan istifadə edilir. Bir qrupa söz dedikdə, toplantılarda çıxış etdikdə əsasən bu bölgədə durulur.

Yaxın münasibət olan insan ilə daha kiçik məkanda olduğumuz halda, tanımadığımız şəxsdən daha uzaq durmağa meyilli oluruq. Ümumiyyətlə şəxslərin sərhədlərinə daxil olduqda hər biri müxtəlif formada cavab verir. Bu zaman ya uzaqlaşsa, ya bir addım arxaya ata bilər. Bunlardan əlavə həmin şəxs öz arasına baryer, sədd çəke bilər. Digər yol isə, sadə üsulla, danışqla müraciət etməkdir. İlk dəfə görüş-

⁸⁰ *Sunum teknikləri, seçmeli ders notları. <https://docplayer.biz.tr/44936-517-sunum-teknikleri-secmeli-ders-notlari.html>*

dükdə şəxsin yaxınlaşması, yerində qalması və ya geri çəkilməsi münasibətin dərəcəsi ilə bağlı məlumat verə bilər.

Bundan əlavə digər informasiyaları əldə etmək üçün başqa önəmli elementlər də var. Belə ki, bu məsafələr adətən hər kəsdə eyni olmur. Daha doğrusu şəxslərin sosial, özünə qapanıq və s. olması, yəni ümumi olaraq xasiyyəti onun bölgələrinə təsir edir. Əsasən özünə-qapalı insanların bölgəsi daha böyükdür, daha doğrusu geniş bölgədə qalması üstün tuturlar. Sosial insanlar isə daha kiçik məsafədən istifadə edirlər. Onlar ilk tanıdığı, sosial toplantılarda insanlar ilə rahat ünsiyyət qurur və onların bölgələri daha kiçik olur. Bir-birini tanıyan iki insan daha kiçik bölgədən istifadə etdiyi halda, bir-birini tanımayan iki müxtəlif cinsə mənsub olan şəxslər arasında məsafə böyük olur və onlar daha geniş bölgədən istifadə edə bilərlər.

Bu bölgələr şəxsin yaşayış yerindən asılı olaraq dəyişiklik göstərir. Bunun səbəbi həmin ölkələrdə əraziyə nisbətən insanların sayının az və ya çox olmasıdır. Kiçik bir ərazidə daha çox insan yaşayırsa onların bölgələri daha dar, böyük bir ərazidə sıx olmayacaq qədər insan yaşayırsa onların bölgələri daha geniş ola bilər. Şəhərdə yaşayan insanlar, sıxlıq olduğundan daha kiçik bölgəyə sahibdirlər. Onlar əl ilə görüşən zaman 46 sm-lik bir yaxınlıqda durar. Kənddən gələn insanlarda isə bu məsafə 100 sm-ə qədər çıxa bilər. Bu zaman sıxlıq yerdə yaşayanlar, görüşən zaman məsafə geniş olarsa bir addım qabağa gələr bilər, lakin sıxlıq olmayan yerdə yaşayanlar adətən yerində möhkəm dura və ya geri çəkilməyə bilərlər⁸¹.

⁸¹ Allan və Barbara Piz. *Bədənin dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 448 s

4.3. Gövdənin funksional hərəkətləri

I İnsanlar sevmədiyi bir obyektə qarşı öz bədənini (*gövdəsini*) uzaqlaşdırmağa, bunun əksi olaraq sevdiyi, maraqlandığı obyektə qarşı isə gövdəni yaxınlaşdırmağa meyilli olurlar. Bu yaxınlaşmanın səbəbi qarşıdakını daha yaxşı görmək, diqqətlə dinləmək və s. ola bilər. Yaxınlaşma yalnız insanlara qarşı deyil, həm də əşyalara, digər obyektlərə qarşı da eyni formada edilə bilər.

İki şəxs qarşı-qarşıya oturduqda, birinin digərindən uzaqlaşaraq oturacağın bel hissəsinə özünü sıxması onun qarşıdakına antipatıyası olduğunu, ondan uzaqlaşmağa çalışdığını və ya qorxdığını təxmin etməyə imkan verir. Bəzən bu hərəkət əllərin və ayaqların çarpazlanması ilə birlikdə görülür. İnsanlar oturan zaman bir-birindən uzaq olarsa və ya şüurlu şəkildə özlərini kənara çəkərsə səmimi olmadığını düşünə bilərik. Şəxs digərinə qarşı arxası dönük şəkildə otursasa bu zaman da eyni mənanı təxmin etmək olar. Lakin, doğrudur ki, bəzi insanlar güvənmədikləri birinə qarşı arxasını döndərərək oturmaz və onlar əsasən arxasında divar olacaq şəkildə əyləşərlər. Bu element sayəsində təcrübədə, iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə şəxslər arasında olan münasibəti aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Arxaya söykənmək şübhə, narazılıq, qaçmaq, etiraz mənasını bildirə bilər. Şəxs sözləri ilə həmfikir olduğunu bildirdiyi halda ani olaraq geri çəkilsə, bu hərəkət əslində onun dediyi sözün əksini düşündüyünü təxmin etməyə imkan yaradır. Bu hərəkəti şəxs ayaq üstə etdiyi zaman “dəstək” olaraq əllərini çarpazla və geri addım ata bilər.

Oturacaqda geri doğru yaslanmaq həm də düşünmək üçün məsafə qoyma mənasına gələ bilər. İnanmayan, razı olmayan, şübhəli olan şəxs qarşıdakından uzaqlaşmaq və düşünmək üçün geri doğru yastlana bilər. İnanan və razılaşan şəxs isə bunun əksi olaraq qabağa doğru əyilir.

Bundan əlavə gövdə ilə bağlı digər məna ondan ibarətdir ki, şəxs adətən getmək istədiyi tərəfə gövdəsini yönəldir. Birinin qolundan

tutub özünü çəkməyə məcbur etdikdə şəxs gövdəsini digər yana yönəldirsə deməli o sizin yanınızda deyil, digər yöndə olmaq, yəni digər yönə getmək istəyir.

II İnsanlar özlərini, güclərini, hakimiyyətlərini göstərmək üçün çox vaxt sinələrini qabağa verər, şişirdərlər. Özünü aqressiv hiss edən, hücum etməyə hazır olan insanlar da bu hərəkəti edər. Mübahisə olan zaman, qarşı-qarşıya duran iki şəxsdə də bunu görmək mümkündür və bu onların bir-birinə hücum edib, dalaşacağını təxmin etməyə imkan verir.

Bundan başqa şəxslərin sinəsini şişirtməyinin digər səbəbi özünü göstərmək və böyük görünmək istəyidir. Əsasən kişilər qarşı cinsə özünü göstərmək, yanında güclü görünmək istədikdə sinələrini qabağa verib şişirdər, çiyinlərini arxaya verib dik durmağa çalışırlar.

Şəxs sürətli nəfəs alıb-verərsə onun həyəcanlandığını və ya təzyiq altında olduğunu təxmin edə bilərik. Sağlamlıq problemləri olan şəxsdə də bu hərəkət görünə bilər. Lakin, ona bir sual verildiyi zaman bunu edərsə, narahat olduğunu demək olar. Bu narahatlığın səbəbi isə aldığı informasiya, məlumat gizlətmə və s. ola bilər.

III Ayaqları aralı, həm də dik tutmaq şəxsin sağlam, enerjili olduğunu göstərə bilər. Xəstələrdə və ya əvvəl xəstə olmuş insanlarda bu fərqlidir. Onların əvvəlki uzun müddətli xəstəlikləri belini aşağı əyməsinə, kədərli bir formada durmasına səbəb ola bilər. Əsasən bu hal əvvəl onun depressiya keçirdiyini göstərə bilər.

Bədəni kiçiltmək şəxsin həyatı orqanlarını qorumaq üçün etdiyi hərəkətdir. Utancaqlıq səbəbindən də bədən kiçilir. Kiçik olmaq uzaqdan görünmə şansını azaldır. Olduğu yerdə görünmək istəməyəndə də bu hərəkət edilir (*baş çiyinlərin arasına girir*). Bu zaman şəxs çox diqqəti cəlb etmədiyini sanır. Məsələn, marketə oğurluğa girən bir şəxs, kameradan gizlənmək üçün adətən bu hərəkəti edəcəkdir.

Bundan əlavə bu hərəkət şəxsin həmin anda narahat olduğunu, özünü zəif, güvənsiz hiss etdiyin göstərə bilər. Verilən tapşırıqları etmədikdə, əmrə əhəmiyyət vermədikdə, daha sonra tələb vaxtı gəl-

dikdə, şəxs utandığından, sanki “bircə məni görməsin” deyərək özünü gizlədir. İnsanlar bu hərəkəti adətən yüksək səs eşitdikdə, ya da bir obyektin üzərilərinə düşəcəyindən qorxduqda da (*ümumi olaraq narahatlıq, qorxu*) edir. Bundan əlavə insanlar pis xəbər eşitdikdə, istədiyi baş vermədikdə, kədərləndikdə, yorğun olduqda da çiyinlərini boş buraxır və “çökür”. Şəxs verilən sualın cavabını bilmədikdə çiyin çəkmə hərəkəti edir. Şəxs iki çiyinini çəkirsə və dediyi sözlə ziddiyyət yaratmırsa, onun doğru dediyini başa düşə bilərik. Lakin, şəxs əgər bir məlumatı təsdiq və ya inkar edən zaman çiyinlərindən birini çəkirsə, dediyinin əksini düşündüyünü, öz dediyi sözlə razılaşmadığını, yəni çox böyük ehtimal yalan dediyini təxmin etmək mümkündür.

4.4. Əl-qol jestləri

a) Əl hərəkətlərinin mənası

I Dörd barmağın hərəkəti edən şəxsin özünə tərəf, şəhadət barmağın isə qarşıdakı şəxsə tərəf tutulması təhdid və ya günahlandırma mənasını bildirir. Bunun üçün əşyalardan da (*çubuq, qələm*) istifadə edilə bilər. Digər təhdid hərəkəti zamanı isə şəxs yumruğunu sıxıb sallayaraq qarşıdakı şəxsə tərs bir şəkildə baxa bilər.

Yumruq sıxmaq güc, qəzəb, mübarizə mənasını ifadə edir. İki adamın qol-qola keçdiyi vaxtda birinin əlini sıxması mübarizə, əlini açıb boş buraxması isə itaət, təslimiyyət mənasına gələ bilər.

Şəxsin əli ilə digər əlinin içinə vurması (*sanki balta ilə kəsir*), şəxsin son qərara gəlib mübahisəyə son qoyduğuna və ya aqressiv olduğu üçün kəlmə-kəlmə sözləri xüsusi olaraq vurğulamasına işarədir.

İnsanlar gərgin, narahat, stresli, həyəcanlı olduqda əllərində dayandıra bilməyəcəyi bir titrəmə görünür. Bu hal gördüyü, aldığı informasiyadan və s. hallar səbəbindən yarana bilər. Əllərin titrəmə sürəti, narahatlıq dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Ko Navarro şəxsin ani olaraq əlinin titrəməsini vacib bir mesaj hesab edir. Öz təcrübəsində də rastlaşdığı kimi, cinayətkar olduğu ehtimal edilən şəxslərin adlarını oxuduqda, onlardan yalnız birinin adını eşitdikdə əli titrəməyə başlayır. Müsbət emosiyalar da əllərimizin titrəməsinə səbəb ola bilər. Həyəcanlandıqda əllərimiz titrəməyə başlayır. Bunları fərqləndirmək üçün digər jestləri, mimikaları nəzərə almaq lazımdır. Stresli vəziyyətdə digər stress mimikaları, sevincli vəziyyətdə isə müsbət emosiyalı mimikalar özünü göstərəcək. Bunun şəxsdə olan xəstəlikdən yaranmaq ehtimalını da unutmamaq lazımdır. Parkinson xəstəliyi olanlar, yüksək miqdar da kofein, narkotik qəbul edən və ya sosial münasibətdən çəkinən insanlarda bədən üzvlərinin titrəməsinə rast gəlinir. Lakin, xəstəlikdən irəli gələn titrəmə söhbətin başından sonuna qədər davam edir.

Şəxsin özünə güvənmədiyini göstərən digər hərəkət baş barmağın cibə salınıb digərlərinin “çöldə” tutulmasıdır. Baş barmaq üstün güvən

işarətidir, bu səbəbdən də baş barmağın (*güvənin*) gizlədilməsi, şəxsin özünə inamsız olduğuna dəlalət edə bilər. Bu hərəkət əsasən utanmaq, aşağı inam səbəbindən özünü göstərir.

Gərginlik bildirən digər bir hərəkət isə şəxsin əllərini bir-birinə keçirib sıxmasıdır (*şəkil 14*). Əllər 3 formada, uzun qarşısında, dizin üstündə və ya aşağıda pərçimlənə bilər. Bu şəxslər stress altında, məyus (*ümidləri puça çıxmış*), planları pozulmuş və ya neqativ münasibətdə olurlar. Əllər üzə yaxınlaşdıqca narahatlığın dərəcəsi daha da artır. Əllərini başının qarşısında bu vəziyyətdə tutması isə mənfi münasibətin və hisslərin içində olduğunu göstərir. Bu narahatlıq əsasən şəxsin aldığı narahat edici bir informasiyadan asılıdır. Bu zaman bunu edən şəxs öz narahatçılığını və mənfi münasibətini gizlətməyə çalışır. Qarşıdakını inandıra bilməyən və ya danışıkların nəticəsiz qalacağını hiss edən adam bu tərzdə dayana bilər.

Şəkil 14

Şəxsin gərgin, narahat, qısa şəkildə desək, mənfi hisslər altında olduğunu göstərən digər hərəkət, əllərin uzaqlaşması və donma hərəkətidir. Əllərin az hərəkəti, iki əlin cibə qoyulması, əllərin gizlədilməsi şəxsin narahat, stresli, gərgin, yorğun və s. mənfi hisdə olduğunu göstərə bilər. Şəxs birdən-birə, sürətli və ya yavaş şəkildə (*“addım-addım”*) əllərini qarşıdakından uzaqlaşdırarsa bu mənfiyə işarətdir.

Ola bilsin şəxs pis xəbər eşidib, özünü təhdid altında hiss edir, hər hansı bir məlumatı gizlədir və ya qarşıdakının fikri ilə razı deyildir.

Əllər adətən şəxs danışdıqda hərəkət edir, sözlərlə birlikdə müəyyən fəaliyyətdə iştirak edir. İnsanın danışması, amma əllərin hərəkətsiz qalması şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu göstərə bilər. Bu zaman şəxs özünü güvənsiz hiss edir, danışdığı məsələ özü üçün maraqlı deyil və ya yorğundur. Çünki, şəxs enerjili, maraqlı olduqda daha çox hərəkət edir. Ümumiyyətlə əllər bədənə nə qədər aralıdırsa şəxsin duyğuları da ona uyğun olaraq mənfi və ya müsbətdir. Şəxs izah edərkən əllərini bir-birinə yaxın tutub, qarnın qarşısında (*kənara çıxmayacaq şəkildə*) saxlayırsa şəxsin yorğun, kədərli, həvəssiz olduğunu təxmin etmək olar. Mütəxəssislər bu hərəkətin (*donma, az hərəkətlik*) şəxsin yalan danışdığını da göstərdiyini bildirirlər. Belə ki, həqiqəti danışan insan sözlərini çatdırmaq, qarşı tərəfi inandırmaq üçün əslində daha çox əlləri hərəkətli olmalıdır. Bildiyini çatdırmaq istəyi bəzən o qədər yüksək olur ki, onun yorğunluğu da itir. Şəxsdən izahat, ifadə alınan zaman, özünü günahsız olduğunu sübut etmək üçün “dəridən, qabıqdan çıxar”. Özünə yaxın olan adamın qaçırılması ilə bağlı polisə şikayət edən şəxs soyuqqanlı, əlləri hərəkətsiz şəkildə danışsın ya yalan deyir, ya da qaçırılan adam özü üçün maraqlı deyil.

Əgər şəxs söhbət edən zaman sağ əlini masanın üzərində sabit olaraq saxlayıb, sol əlini aktiv olaraq işlədirsə, bu zaman həmin şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu təxmin edə bilərik. Bu hərəkət sağ əl ilə yazanlara aiddir, solaxaylarda isə bunun tam əksi olur, yəni sol əlini aktiv olaraq işlədirsə müsbət hisslərə sahib olduğunu deyə bilərik. Digər formada desək, yazı yazılan əlin sabit qalıb, digərinin hərəkəti mənfi, yazı yazılan əlin hərəkəti isə şəxsin müsbət hisslər altında olduğunu göstərir (*Oğuz Benlioğlu*). Bu hərəkət əlin cibə salınmasında da keçərlidir.

İnsanlar bəyan edici bir ifadəni açıqlayarsa masa və ya digər əşyaların kənarından tuta bilərlər ki, bu şəxsin şübhəli və ya özünə

güvənsiz olduğunu göstərir. Bu hərəkət bəzən şəxsin razı olmadığı, lakin məcbur olduğu bir münasibətə daxil olduğunda da görünə bilər.

Şəxsin barmaq uclarını piramida, ox kimi birləşdirməsi, lakin ovuclarını bir-birindən aralı tutması onun özünəgüvənli olduğunu göstərə bilər. Bu hərəkət bəzən yalnız baş və şəhadət barmağı birləşdirildikdə də görünür. Bu şəxslər öz üstünlüyünü, özünə inamını, rahatlığını göstərirlər. İnsanlar adətən bu hərəkəti, hər hansı bir məkanda, söhbətdə, öz fikirlərini ifadə edəndə və öz elminə güvənəndə edirlər. Məsələn, şəxsə qarşı hər hansı bir sübutları irəli sürərkən və ya hadisə ilə bağlı fikirləri deyərkən şəxs əlini dediyimiz kimi tuta bilər ki, bu da onun özünə arxayın olduğunu, deyilən sübutların, fikirlərin özünə ziyanlı olmadığını hiss etdiyini göstərə bilər.

Şəxsin özünə güvəndiyini göstərən digər hərəkət baş barmağı qaldırması, yəni dik tutmasıdır. Bu hərəkət həm də şəxsin yüksək statusa malik olduğunun göstəricisidir. Bunları bir yerdə birləşdirsək, şəxsin özünə güvəndiyini, hər hansı bir məsələ ilə bağlı duyduğu rahatlığını, özü haqqında yüksək fikirdə olduğunu, hakimiyyəti, müsbət hisslər altında olduğunu göstərir. Bəzən insanlar əlləri cibində olanda baş barmaqlarını çöldə, digərlərini cibində saxlayırlar. Bu da eyni mənanı, şəxsin özünü üstün görməsini ifadə edir.

Əl hərəkətləri şəxsin verdiyi ifadəyə münasibətini aşkar etməyə yardım edir. Bir şəxs ittihamı inkar edərək, “bunu mən etməmişəm” deyir və ovuc içləri aşağı göstərsə, bu zaman anlamaq olar ki, şəxs doğru danışır. Çünki, yalan danışan insan heç bir zaman bunu edə bilməz (*çox az istisna ola bilər*). Bunun əksi olaraq şəxs yalvaracaq şəkildə, ovuc içini yuxarı göstərərək, “bunu mən etməmişəm” deyirsə, sözüə şübhə etməyə əsas yaranır.

Sıxılmış yumruq gücü göstərir. Lakin, danışmaq əsnasında bu hərəkət edilən zaman vacib bir nöqtəni vurğuladığını düşünə bilərik. Bu zaman şəxsin sərt şəkildə öz fikrinin arxasında olduğunu, hər hansı bir əks fikrə qarşı sərt olacağını təxmin etmək olar. Bu hərəkətin digər bir mənası isə qələbə qazanmaqdır. Bu zaman əllər üzə yaxın deyil,

başdan yuxarıya qaldırılır və adətən sabit vəziyyətdə qalır. Bu hərəkətlə bir yerdə şəxsin üzündə gülüş, məmnuniyyət görünür.

Əlin baş və şəhadət barmağının birləşib, digərlərinin sıxılması və ya dairə yaratması şəxsin danışdığı məsələnin önəmini göstərmək, onu xüsusi olaraq vurğulamaq üçün istifadə etdiyi hərəkətdir.

Diqqəti cəlb etməklə bağlı digər hərəkət barmaqları şaqqıldatmaqdır. Bu adətən kimisə çağırmaq üçün istifadə edilir. Bəzən bu şəxsin unutduğu vacib bir məlumatı xatırlatdıqda, sözləri vurğuladıqda da görülür.

Şəxsin hər iki əlini açıb, ovucunu qarşıdakı şəxsə tərəf yönəltməsi qarşıdakını dayandırmaq istəyindən irəli gəlir. Bəzən sözləri, fikirləri dayandırmaq üçün də istifadə olunur (*şəkil 15*).

Şəkil 15

Digər bir hərəkət də eyni olaraq yuxarıda dediyimiz formadadır. Lakin, bu zaman şəxs sakit, yavaş şəkildə əllərini aşağı-yuxarı hərəkət etdirir ki, bu da əsəbi adamı sakitləşdirmək, yüksək səsi aşağı endirmək üçün işlədilir.

Barmaqları masanın və ya digər predmetin (üz, masa, diz, çanta və s.) üzərində “tıqqıldatmaq” klassik bir hərəkətdir. Bu zaman şəxs aydın məsələdir ki, sıxılır və ya səbrsizliklə nə isə gözləyir. Bu sıxılmağın səbəbi harasa tələsməkdən, olduğu yerdən bir andaca çıxıb getməkdən irəli gələ bilər. Ovucaların içini bir-birinə sürtmək şəxsin

bir şeyi gözlədiyini göstərir. Mütəxəssislər həmin əllərin sürtünmə sürətinə görə mənasının dəyişəcəyini bildirirlər. Belə ki, əgər əllər sürətlə sürülərsə aralarında olan hesablaşma qarşı tərəfin, əgər yavaş olarsa bu jesti edənin xeyrinə ola bilər. Burdan belə bir məna əldə edə bilərik ki, əgər şəxs digərindən ehtiyacını soruşub, lakin bu hərəkəti (*yavaş sürtmə*) edərsə, deməli qarşıdakının ehtiyacından çox özünün nəyəsə ehtiyacı var. Digər nisbətən eyni mənalı hərəkət şəxsin ovuc-larını deyil, barmaqlarını oynatması, toxunmasıdır. Bu hərəkət həm səbirsizliyi, həm də şəxsin stresli olduğunu və özünü rahatlatmaq istədiyini göstərir.

Əllərini masa altında görünməz etmək mənfi hissləri göstərir. Əllərini gizlədən birisi şübhələri öz üzərinə çəkir, nəsə gizlədir, münasibətə daxil olmağa çəkinir və ya yalan danışır. Əllərin açıq saxlanması qarşı tərəfdə müsbət hisslər yaradacaq, bunu edən daha səmimi görünəcəkdir, çünki, belə insanlar sanki əllərini açaraq, gizlədəcəyi bir şeyin olmadığını qarşı tərəfə göstərir.

Əgər şəxs ovucu yuxarını göstərmiş kimi tutarsa, bu özünün digərləri tərəfindən inanılmaq istəyini göstərə bilər. Bu zaman sanki şəxs yalvarır, xahiş edir. Bu hərəkətlə bərabər şəxsə kədər mimi-kaları da ola bilər.

Əl-ələ tutan zaman kimin əli üstdədirsə və digərinin əlini tam olaraq çevrəliyəbsə deməli aralarında ən dominant olan şəxs elə odur. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bir auditoriyada əllərinin içini yuxarı qaldırıb müzakirə aparan şəxsə qarşı olan münasibət müsbət olmuşdur. Əl içini aşağı doğru aparmaq dinləyicilərin yarısının danışana qarşı mənfi münasibəti olduğunu göstərmişdir. Barmaq göstərmək, yəni təhdid hərəkəti isə dinləyicilərin qəzəbinə səbəb olmuşdur⁸².

⁸² Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s*

II Əl sıxma başqa bir şəxslə münasibətə daxil olduqda, ediləcək ilkin hərəkətlərdəndir. Əl sıxma ilə bağlı olan məsələlərə onun müddəti, hərəkət sürəti, sıxma tərz, sərtliyi və s. aiddir.

Normal, adi, klassik əl sıxma forması sadə şəkildədi (*şəkil 16*). Bu zaman əllər tam olaraq bir-birini əhatəyə alar, ovucclar tam olaraq digərinin içinə oturur.

Şəkil 16

Bəzən əl sıxışma ilə şəxs qarşıdakından üstün olduğunu göstərir (*şəkil 17*). Rəhbərlər, üstün statusa malik olan şəxslər bu tərzdə görüşməyə meyilli olurlar. Bu zaman şəxs digərinin əlini sıxanda onun əli ovuc içi yerə baxacaq şəkildə daha yüksəkədlə olur. Bu hərəkət əli aşağıda olan adamı öz hakimiyyəti altına salmaq istəyindən və ya özünü ondan aşağı hesab etməmə, qorxmama və çəkinməmə səbəbindən edilə bilər.

Şəkil 17

Əl sıxma hərəkətlərinin digər formasında şəxs özünü çəkingən, güvənsiz, narahat, inamsız hiss edir, utancaqdır, qəzəblidir və ya

qarşıdakı ilə özü arasında “məsafə saxlayır”. Bu zaman şəxs yalnız barmaq uclarını digər şəxsin əlinə, ovçuna toxundurub geri çəkir, heç bir əlin sıxılması və s. görünmür. Əl ilə işləyən mütəxəssislər, cərrahlar, rəssamlar, pionoçular, sanki əllərini qorumaq məqsədi ilə adətən əl ilə görüşən zaman yumşaq toxunurlar.

İki əlli görüşmə isə hörmət, səmimiyyət bildirir. Bu hərəkəti gördükdə şəxslərin bir-biri ilə daha yaxın münasibəti olduğunu təxmin etmək olar. Əllər digər şəxsin həm əlini tutar, həm dirsəyinə, həm də çiyinə toxundurula bilər. Məsafə daha da yaxınlaşdıqca münasibətin yaxınlıq dərəcəsi də bir o qədər artır. Bu hərəkəti səmimi insanlar edə bilər və qarşı tərəflə arasında bu cür münasibət yoxdursa, şəxs bu hərəkətdən narahat ola bilər. Aralarında səmimiyyət olmamasına baxmayaraq, şəxsin iki əllə görüşməsi, mənfi niyyətin olduğunu təxmin etməyə imkan verir.

Görüşən zaman ilk əlini uzadan daha böyük insanlar olur. Onlar yalnız yaş, status, fiziki cəhətdən deyil, həm də ruhən böyük olan, ilk addım atan insanlardır. Əli birinci olaraq uzatmaq qarşı tərəfdə müsbət hisslər yarada bilər. Lakin hər hansı bir rədd edilmə halının olmaması üçün əsasən böyükklərdən onu gözləmək lazımdır. Bir rəhbərin tabeçiliyində olan bir şəxs rəhbərə deyil, rəhbər ona birinci olaraq əl uzada bilər. Əsasən kiçik statuslu adamlar birinci əl uzatmağa risk etmir və digərləri tərəfindən bəzən hörmətsizlik kimi qəbul edilə bilər.

Görüşən zaman əlin sərt sıxılması qarşı tərəfi hər hansı bir münasibətə çağırma kimi görünə, şəxsin şiddətə meyilli olduğunu təxmin etməyə imkan verə bilər.

Bundan başqa digər vacib məsələ insanların əl sıxma müddətidir. Bir-biri ilə yaxın olan insanlar uzun müddət əllərini sıxa bilərlər. İlk dəfə görüşdüyümüz, səmimi əlaqəmiz olmayan biri ilə uzun müddətdə görüşmək qarşı tərəfdə narahatçılıq yarada, həm də meydan oxuma kimi başa düşülə bilər. Bu səbəbdən görüşmələrin müddəti 2-3 saniyəni keçməməlidir.

Əl dik vəziyyətdə (*taxta kimi*) qarşı tərəfə uzanırsa, çox böyük ehtimal şəxs qarşıdakını özündən uzaqlaşdırmağa çalışır. Qarşıdakının əlini tutub qüvvə ilə özünə çəkmək (*şəxsi məkanına çəkmək*) hökm altına almağa bənzəyir, qarşıdakının müvazinətini sındıraraq onu məğlub etməyə çalışır. Onlar ya əhalinin az olduğu yerlərdə yaşayır, ya da ki, qarşıdakı şəxsə mənfi münasibəti var⁸³.

Əlin tərlı və ya nəm olması şəxsin gərgin, stressli olduğundan irəli gələ bilər.

Görüşlərdə sağ tərəfdə duran daha dominant görünür. Buna səbəb odur ki, sağ tərəfdə duran əgər solda duran bir şəxslə əl-ələ sıxışsa, sağ tərəfdə duran şəxsin qolu ön tərəfdə olacaqdır.

III Adətən stress altında olan, narahatlıq keçirən şəxslər əlləri ilə bədən üzvlərinə toxunaraq özlərini rahatlaşdırmağa çalışırlar. Bundan əlavə tərlədiyi üçün əlləri ayaqlarına sürtmə hallarına da rast gəlinir ki, bu da şəxsin narahat, stresli və ya həyəcanlı olduğundan xəbər verə bilər. Şübhəli şəxsə sübutları göstərdikdə bu hərəkət görünərsə, həmin sübutlar ilə şəxs arasında hər hansı bir əlaqənin olduğunu (*həmin sübutlar şəxsə gərginlik yaradır*) gözdən qaçıрмаq olmaz. Əgər, şəxs sübutlar haqqında danışılanda deyil, mütəmadi olaraq bu hərəkəti edirsə bu zaman hər hansı əlaqə axtarmağa ehtiyac yoxdur.

Oturma ilə bağlı digər davranış da mövcuddur ki, bu zaman şəxs bir qərar vermək mərhələsində olduqda şalvarının ayağını çəkir. Qərar verməkdə çətinlik çəkən bir şəxs isə oturacaqda hərəkət etməyə başlayır⁸⁴. Şəxsin oturacaqda hərəkət etməsi digər yerdə olmaq istədiyindən yarana bilər. Bu zaman belə nəticə çıxır ki, şəxs qarşılaşdığı informasiyanı eşitmək istəmir, “kaş başqa yerdə olardım” deyir.

İnsanların boynuna toxunma səbəbi stress, narahatlıq, inamsızlıq, şübhə və yorğunluq ola bilər. Bu boynun arxa hissəsinə, boyun çuxu-

⁸³ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

⁸⁴ Dr. Ajit Kulkarni. *Body language and homeopathy*. India: B. Jain Publishers (P) Ltd, 2013, 766 s

runa, boynun yanına və s. formalarda özünü göstərir. Bəzi hallarda insanlar bunu fərqli şəkildə, yəni qalstuklarına toxunaraq da edirlər. Bu hərəkətlər şəxsin həssas bir şəraitdə, vəziyyətdə olduğunu, hətta yalan danışdığını göstərə bilər. Bunlar gücləndirici bədən dili hərəkətləri olduğu üçün digər hərəkətləri də nəzərə alıb qərar vermək lazımdır. Yalan insanda stress yaratdığından və stresli vəziyyətdə insan boynuna toxunmağa meyilli olduğundan, bu hərəkəti yalan ilə əlaqələndirirlər. Lakin, şəxs yalan danışdığı üçün deyil, digər bir səbəbdən stresli olduğu üçün bunu edə bilər. Müstəntiq dindirilən şəxsə “filankəsi görmüsüz” deyərək sual verdikdə, şəxs “xeyr” cavabı verərək, əlini boynuna və ya boğazına götürürsə və eyni sualı daha sonra təkrar verdikdə eyni hərəkəti edirsə, çox böyük ehtimal yalan danışır və ya bu söz ona xüsusi təsir edir.

Mütəxəssislər bildirir ki, birindən bir xahiş etmisiz və onu istəyəndə, şəxs həmin xahişi unudarsa, bu zaman əlini ya boynuna, ya da alına sürəcəkdir. Boynuna sürərsə, digərindən fərqli olaraq qarşıdakı şəxsdən qorxduğu, çəkindişi mənasına gəlir. Alna sürərsə isə deməli qorxmur⁸⁵. Əlin boynuna toxundurulması həm də qəzəb əlaməti ola bilər. Bu şəxs qəzəbləndiyindən özünü “sıxıb, saxlamağa”, biruzə verməməyə çalışır. Bu hərəkətləri mimikalar vasitəsilə fərqləndirmək mümkündür.

Şəhadət barmağı ilə boynun yan hissəsini qaşımaq şübhəli, inandırıcı olmayan bir vəziyyəti göstərə bilər. Əslində ya dediyi sözə inanmır, ya da mövzu ilə bağlı tərəddüd içindədir. Məsələn, şəxs deyərək bilər ki, “bu işi mən etmişəm”, lakin o an dediyimiz hərəkəti edərsə, təxmin etmək olar ki, öz dediyi sözə inanmır.

Digər hərəkət şəxsin əli ilə gödəkcənin yaxasını dartması, qals-tuku açması, genişləndirməsidir. Bu hərəkət şəxsin sıxıldığını və ya gərgin olduğunu göstərir. Yalan danışan insan istər-istəməz stressə düşür. Yalan danışan zaman, stresli vəziyyətlərdə insan tərləyir,

⁸⁵ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

bədəni isinməyə başlayır. Bu səbəbdən hava kütləsinin axımını artırmaq üçün şəxs yaxasını dartmağa ehtiyac duyur. Qadınlar isə saçlarını yaxalarından arxaya atırlar.

IV Barmaqların (*baş və işarət barmağın*) çənəyə toxunması şəxsin düşüncəli olduğu haqqında mesaj verir (**şəkil 18**). Bu hərəkəti edən birisi çox böyük ehtimal düşünür, analiz edir, bir qərara gəlməyə hazırlaşır. Bunu edən zaman şəxsin mimikalarına, xüsusən də dodaqlarına diqqət etmək lazımdır. Gülümsəyirsə müsbət bir məsələni, dodaqlarını büzürsə narazı olduğu bir məsələni analiz etdiyini düşünmək olar.

Bu hərəkət yalnız əlin çənəyə (*saqqala*) sığal çəkməsindən deyil, həm də əlin üst dodağa (*bığ*) sığal çəkilməsindən də ibarətdir. Bundan əlavə şəxs iki barmaqda da (*işarət və orta*) çənəyə sürtdə bilər. Əlin çənəyə qoyulması qarşıda olan obyektin (*insan, məsələ və s.*) şəxsin maraq dairəsinə daxil olduğunu göstərir.

Şəkil 18

Digər hərəkət isə müsbət məna ifadə edir (**şəkil 19**). Burada əsas məsələ işarət barmağının dik durmasıdır. İşarət barmağının yanağa toxunması, yanağı göstərməsi və digər barmaqların çənənin altında tutulması şəxsin qarşıdakına maraqlı olduğunu göstərir. Burada digər əsas məsələ başın dik qalmasıdır (*enerjili görünməlidir*). Bu hərəkət həm də tənqidi münasibəti göstərir və təxmin etmək olar ki, şəxs qarşı tərəflə razı deyil. Bu zaman qaşlar çapıla, digər müsbət məna ifadə

edən hərəkətlər görünməyə bilər (*baş arxaya çəkilir, qaş çatılır, bədən uzaqlaşdırılır, baryer qurulur, aşağıdan yuxarı baxılır və s.*).

Şəkil 19

Şəxs əlini başı saxlamaq üçün dayaq kimi istifadə edərsə bu yorğunluğa, marağın azalmasına və ya diqqəti cəmləşdirməkdə çətinlik çəkməyə işarədir (*şəkil 20*). Bu zaman ovucun içi çənəni əhatə edir. Bu hərəkət ovucu çənənin altına qoymaq, həmçinin barmaqları qatlayıb çənəyə dayamaqda da özünü göstərə bilər.

Şəkil 20

Əllərin yumruq vəziyyətinə gətirilib, çənənin altında tutulması, başı dəstəkləməsi şəxsin düşündüyü, düşüncəli bir tərzdə olduğunu göstərir.

Bir adam əlinin arxası ilə yanağına (*saqqal yerinə*) sürtürsə (*davamlı olaraq*) bu onun darıxdığını, sıxıldığını göstərə, bu zaman

gözlərdə yorğunluq görünə bilər. Eyni hərəkətin digər mənası isə şəxsin çaşqınlığa düşməsi, danışılanlara əmin olmaması, şübhələnməsidir. Bu zaman göz qapaqları qıyılı, qaşlar çatıla bilər.

Yanaqların şişirilməsi şəxsin şübhə, düşüncə içində olduğunu göstərir. Bir adama sual verdikdə və o cavabı tapmağa çalışdıqda bir qərara gələ bilmədikdə bunu edə bilər.

Ağız danışmaq fəaliyyətinin həyata keçdiyi mərkəz hesab olunur. Məntiqi olaraq da əlin, barmaqların dodaqların, ağızın üzərinə aparılması, onu bağlaması, şəxsin danışmaq istəmədiyini göstərə bilər (**şəkil 21**). Şəxs bu zaman gələcək sözün ağzından çıxmasının qarşısını almaq üçün əli ilə onun qarşısını kəsir. Bundan başqa bu hərəkət həm də şəxsin nəsə demək istədiyini, lakin özünü susdurmağa çalışmasını bildirir. Yəni çox böyük ehtimal hər hansı bir məlumatı gizlədir. Baş və şəhadət barmaqları arasında dodaqları sıx tutmaq eyni mənada, danışmaq istəməməyin işarəsidir.

Şəkil 21

İşarət barmağını dodağın üzərinə qoymaq qarşıdakı şəxslə, mövzu ilə bağlı hər hansı tərəddüdlərinin olduğunu göstərir (**şəkil 22**). Mövzu, qarşıdakı şəxs, vəziyyətlə razılaşmır və ya təsdiq etmir. Əli ilə ağızını bağladığı üçün fikrini bildirmək istəmir, gizlədir. Ola bilər ki, şəxs öz fikrini özünə inamın azlığı, utanmaq, çəkinmək səbəbindən deyə bilməsin.

Şəkil 22

Bu hərəkətlərdən bəziləri stresli vəziyyəti göstərir. Barmağı, dırnaqları, dodağı dişləmək əsəbi, stresli, narahat olan, özünə güvənməyən insanlar tərəfindən edilir. Bu həmin emosional halları yaşayan şəxsin özünü sakitləşdirməyə, rahatlaşdırmağa çalışdığından irəli gəlir. Əl ilə dodağı çəkmək, dərisini qoparmaq da eyni mənə ifadə edir.

Bundan əlavə yumruğun üzə dayanması da stressi bildirir. Mütəxəssislər bildirirlər ki, ünsiyyətin əvvəlindən etibarən yumruq üzə dayanıbsa stressin səbəbi dinləyənin özündəndir. Lakin, ünsiyyətin ortasından, müəyyən bir ifadədən sonra bu hərəkət edilirsə stress yaranmasının səbəbi qarşıdakı şəxs və ya mövzu ola bilər⁸⁶.

Qulaqlar eşitmə funksiyasını həyata keçirdiyi üçün qulaqların qarşısına bir maneə, sədd çəkmək, yəni əl ilə onu bağlamaq, şəxsin qarşıdakını eşitməmək istəyini göstərə bilər. Bu istəyin səbəbi eşidəcəyi məlumatın mənfi, bəd xəbər olması və ya gələcəkdə ona ziyan vermə ehtimalı və s. ola bilər. Bu hərəkət həm də əlin qulağın üzərində gəzdirilməsi, saçını düzəldən zaman (*sanki saçını düzəldir*) qulağını tutulması və s. formalarda da görünə bilər.

Qulağı çəkmə (*yumşaq hissəsini*) hərəkəti şəxsin nəşə düşündüyünü göstərə bilər. Bu hərəkət adətən qərar vermə mərhələsində

⁸⁶ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

edirlər. Düşünmənin səbəbini araşdırmaq lazımdır. Şəxs qarşıdakının dediyinə şübhə etdiyindən, tərəddüd içində qaldığından, əmin olmadığından düşünə və qarşılığında bu hərəkəti edə bilər. Lakin, bu hərəkət həm də stresli, həyəcanlı adamların etdiyi hərəkətdir. Bədənin digər nahiyyələrində olduğu kimi, qulaq dərisində yaranan ani qızartı, şəxsin narahatlığına, gərginliyinə, qorxusuna işarədir.

Buruna toxunma ilə bağlı ilk olaraq bunu demək olar ki, bu hərəkət stress, həyəcanın işarəsidir. Yalan danışan zaman da insan bu hərəkəti edə bilər. Lakin, bu hər zaman yalanı göstərmir. Bu hərəkətin əsas prinsipi stresdir (*yalan danışanda insanda stress yaranır*) və bunu edən şəxs haqqında yalan danışdığından çox, stresli olduğunu düşünmək daha düzgündür.

Şəhadət barmağın burnun üzərinə qoyulması (*yan hissəyə*) şəxsin düşüncəyə daldığını, düşündüyünü göstərir. Lakin, nisbətən mənfi, tənqidi, narahatçılıq ifadə edən bir düşüncədən söhbət gedir. Bu zaman şəxs barmağı ilə burnuna kiçik toxunuşlar da edə bilər.

Gözlərini yuman, alnını və gözlərini əlləri ilə ovuşduran insanlar adətən narahat, kədərli, yorğun olur və yorğunluğu aradan qaldırmaq, rahatlamaq üçün bu hərəkəti edirlər. Bu hərəkət həm də çox çətin bir seçim arasında qaldıqda və bunu düşündükdə də görünə bilər.

İki əllə buruna toxunmaq, yandan onun üstünü örtmək (*iki əllə başı tutmaq kimi*) şəxsin təəcübləndiyindən (*narahat edici bir xəbər, ölüm hadisəsini görməsi, eşitməsi*), narahat olduğundan, ümumi olaraq mənfi bir emosiyadan xəbər verir.

Əllər ilə gözə toxunma, gözlərin üstünü bağlama, görmə funksiyasının qarşısını kəsmək mənasına gəlir. Gözləri bağlamaq şəxsin müəyyən hadisə, şəraiti və s. görməmək istəyini göstərir. Əllər ilə gözləri ovuşdurmaq əgər uzun müddət davam edərsə, şəxsin yorğunluğunu, sıxıldığını, qısa müddət ərzində toxunma isə stressi, məlumat gizlətməyi göstərə bilər. Gözləri ovuşdurmaq şəxsin həm gördüklərinə, həm də eşitdiklərinə inanmadığı mənasına gələ bilər. Buna səbəb inanmadığından qarşı tərəf ilə göz kontaktını kəsməkdir.

Bəzən gözləri ovuşdurmaq əvəzinə onun üzərinə və ya yanına barmaq ilə kiçik bir toxunuş edilir (*şəkil 23*). Buna səbəb kimi, onun yalan danışması və buna görə qarşıdakına baxa bilməməsi, əlaqəni (*göz kontaktı*) kəsməsini göstərilə bilər. Ümumi mənada desək bu hərəkət qarşısında olan hər hansı bir informasiya ilə bağlı mənfi düşüncələrə sahib olmasını göstərir.

Şəkil 23

Əllər alında. Əllərin alna vurulması, alnı ovması şəxsin yüksək stresinə və ya ağrısına işarədir (*şəkil 24*). Bu toxunma hərəkəti ilə şəxs stressi azaldaraq, özünü rahatlaşdırmağa çalışır və adətən özündən asılı olmayaraq edilir. Düşüncəsində müxtəlif fikirlər arasında qalan şəxs də bu hərəkət görünə bilər.

Şəkil 24

Başın əllərin arasında tutulması şəxsin sıxıldığını, kədərləndiyini və ya yüksək təəccüb (*şok*) keçirdiyini göstərir. Bundan əlavə stresli şəxslər əllərini saçlarının arasına salaraq onun havalanmasına şərait yaradırlar.

Baş qaşımaq qərarlılığın, demək istədiyi sözləri fikirləşməyin, etmək istədiyi işlə bağlı qorxu hissi içində olmağın təsviri kimi başa düşülür. Baş qaşımaq stress, şübhə və gərginlik səbəbindən yarana bilər. Sürətli baş qaşıma şəxsin növbəti addımın nə olacağı haqqında çətinliyə düşdüyünü göstərə bilər.

b) qol hərəkətlərinin mənası

I İnsanların görüşlərdə qarşıdakı adama necə münasibət bəslədiyini, sevindiyi və s. onun qollarından bəlli olur. Sevinən, şad olan insan görüş zamanı qollarını açar, özünü müdafiə vəziyyətindən çıxarar. Beləliklə, biz qolların aktiv hərəkətini müsbət, passiv hərəkətini mənfi olaraq qəbul edirik. Qolları bədəndən çox ayırmaq enerji və həvəsi, az ayırmaq isə passivlik və ya yorğunluğu göstərir. İnsanlar özlərini xoşbəxt hiss etdikdə qollarını daha çox hərəkət etdirir, mənfi hiss etdikdə isə əksini göstərir.

Şəxsin dirsəyinə yüngülcə toxunuş, qarşı tərəfdə səmimi münasibətin yaranmasına səbəb ola bilər (*şəkil 25*). Aparılan bir eksperiment zamanı yerə qəsdən bir miqdar pul atılır. Pulu götürənlər izlənilir və onlardan pulu görüb-görmədiyini soruşulur. Normal vəziyyətdə onlardan 23% şəxs bunu etiraf edir. Daha sonra isə şəxslərdən pulu görüb-görmədiyini soruşulanda onların dirsəyinə kiçik toxunuş edilir və bu zaman 68% şəxs pulu tapdığını etiraf edir⁸⁷.

⁸⁷ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448.s

Şəkil 25

Bu hərəkətin əksi olaraq, şəxs bəzən əlini digərinin çiyinə qoya bilər. Bu zaman əlini qoyan şəxs özünü qarşıdakından üstün hiss edə və ya rəhbər vəzifəsində ola bilər. Normal olaraq təcəbülkdə olan şəxs rəhbərə qarşı bunu edə bilməz.

Adətən əl hərəkətlərinin aktivliyini azaltmaq, daha passiv hiss etmək və gözə görünməmək ehtiyacından yaranır. Oğrular, soyğunçular, cinayətə cəhd etməmişdən əvvəl olduğu yerdə, xüsusən də məkanda kameralar varsa, mənasız olaraq yeriyər, hər tərəfə baxar və ən əsası qol hərəkətlərindən passiv şəkildə istifadə edirlər.

Görüşə şad olmayanda insanlar qollarını daha az açar, ya da heç açmazlar. Görüşəndə, qucaqlaşanda şəxs qollarını, dirsəklərini bədəninə daha çox uzatmırsa, deməli qarşısındakı şəxsi görməyə çox şad olmayıbdır. Bundan əlavə olaraq qolları qarşıdakı şəxsdən uzaqlaşdırmaq yaxşı münasibətin olmadığını təxmin etməyə imkan verir.

Qolların arxada bağlanması şəxsin özünü üstün görməsindən və ya özünü üstün gördüyü üçün digərləri ilə söhbətə qatılmaq istəməməsindən baş verə bilər. Belə insanlar səmimi deyillər və onlara yaxınlaşmaq, normal söhbət etmək çətindir.

Azyaşlı uşaqlar da, özlərini narahat hiss etdikdə və ya xoşbəxt hiss etmədikdə qollarını öz bədənələrinə sararlar. Bu zaman əllər dirsəkdə olmaz, əsasən kürəyə qədər çatır, yəni özlərini qucaqlayrlar. Uşaqlara qarşı zorakılıqlarla bağlı araşdırmalar göstərir ki, zorakılığı törədən şəxsin yaxınlıqda olması uşağın qol hərəkətlərinin

məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Parkda əllərini hərəkət etdirib oynayan, xoşbəxt olan uşaqların zorakı valideynini gördükdə ani olaraq donması halı yaşanır. Şəxsə qarşı zorakılığın tətbiq edilməsini onun bədənində olan yaralardan başa düşmək olur. Bu zaman uşaqların bədənində göyərmiş yaralar olur və bu yara özünü daha yumşaq hissələrdə (*qolun içi*) göstərir⁸⁸.

II Hakimiyyəti ələ almaq istəyən, özünü güvənli, daha böyük görən insanlar olduğu yerdə daha çox ərazi tutmaq üçün çalışırlar. Oturan zaman həmin insanlar oturacağa daha çox yayılar, qollarını daha geniş açar və ya oturacağın qollarına qoyarlar.

Ayaq üstə durduqda insanlar eyni qaydada daha geniş ərazi tutmağa çalışırlar. Onlar dirsəklərini "qırıb" əllərini yanlarına qoyarlar. Bu zaman mütləq fikir vermək lazımdır onların baş barmaqları arxanı göstərsin. Onu da deyək ki, bu hərəkət digərləri tərəfindən müsbət qəbul edilmir və bunu çalışdığımız qədər daha az istifadə etməliyik. Mübahisə zamanı, mübahisənin qarşısını almaq üçün bu hərəkətdən çəkinmək faydalı ola bilər. Çoxları bu hərəkəti ehtiyac olmadan edirlər və bu da qarşı tərəfdə ona qarşı qəzəb yaradır (*insanlar, polislərin özlərini şişirdiklərini, böyük göstərdiklərini görəndə adətən onlardan xoşu gəlmir*). Polisin fiziki gücü qarşıdakı şəxsdən az olduqda isə qarşıdakı daha çox əsəbləşir və bu polis üçün bəzən hücumlara, hətta ölüm hallarına səbəb ola bilər.

Ev axtarışı zamanı bu formada duran bir polis məmuru qəzəbli olan ev sakinlərinin daha da qəzəblənməsinə səbəb ola və vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər. Xüsusilə həmin şəxs bu hərəkəti edib qapının qarşısında durub, onu bağlaya və ev sakinlərinin çölə çıxmasının qarşısını aldıqda daha da artır. Çünki, nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar öz ərazilərinin, mülkiyyətinin digər şəxslərin hakimiyyət yerinə çevrilməsindən narahat olur⁸⁹. Əlavə olaraq demək lazımdır ki, bu hərəkəti kəşfiyyata çıxan, özünü gizlətməli olan insanlar da etmə-

⁸⁸ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

⁸⁹ *Yenə orada*

məlidir. Araşdırmalara görə bu tərzdə duran insanları ya əsgərə, ya da polisə bənzədilir. Qadınlarda bu hərəkətin görünməsi faydalı ola bilər. Belə ki, rəhbər xanımlar öz ciddiliyi göstərmək üçün əmr verən zaman qarşı cinsin qarşısında bu hərəkəti edə bilər.

Bu hərəkət həm antisosyal hərəkətdir, həm də şəxsin əsəbi olduğunu göstərə bilər. Şəxs özünü sanki ictimaiyyətdən təcrid edir və insanlara “mənə yaxınlaşmayın” deyir. Həm də bu hərəkət şəxsin hazır olduğunu, hücum edə biləcəyini göstərir. Bu zaman şəxsin digər jestlərindən bunu dəqiq anlamaq mümkündür.

Bundan başqa əgər şəxs bu hərəkəti etdikdə, lakin barmaqları ön tərəfi göstərdikdə onun hər hansı bir hadisəyə qarşı maraqlı olduğunu və ya narahat olduğunu təxmin etmək olar. Burada heç bir aqressivlik yoxdur və ola bilsin ki, şəxs sadəcə hər hansı baş vermiş hadisəni izləyir.

Hakimiyyət göstəricisi olan digər bir hərəkət şəxsin qollarını daha geniş açması, əllərini qarşıdakı masanın üzərinə qoymasıdır. Bu bir əmr, bir tələb mesajıdır və bu insanlar həmin anda adətən qəzəbli olurlar.

Qarşılıqlı ünsiyyət zamanı kiminsə əlləri ilə daha çox ərazini əhatə etməyə çalışması zamanı, özünü güvənli hiss etdiyini, bu səbəbdən də danışılan mövzuda özünə güvəndiyini, həmin mövzu haqqında daha dolğun və həqiqi məlumatlara malik olduğunu demək olar. Bu tərzdə duran şəxslər aparılan mövzu haqqında çox məlumata malikdir. Ona bir çətin sual verməklə, bu hərəkəti alt-üst etmək olar. Bu zaman şəxs vəziyyətini dəyişə, geniş bölgədən kiçik bölgəyə keçid edə bilər. Əllərin daha kiçik ərazi tutması, sıxılması isə bunun əksi olan mənanı ifadə edir.

Şəxsin qollarını arxada bir-birinə birləşdirib və əlini digər əlinə rahat şəkildə oturtması (*şəkil 26*), onun rahat olduğunu göstərə bilər. Çünki, insan narahat olduğu, qorxduğu bir şəraitdə bədənin ön tərəfini açıq şəkildə tutmağa çətinlik çəkir.

Şəkil 26

Bu hərəkətin özünə bənzər digər forması da mövcuddur. Hər birinin mənası digərindən mühüm dərəcədə fərqlənir. Bir şəxsin əlini arxada digər formada, yəni əli ilə qolunu tutduğu formada tutması, şəxsin əsəbi, məyus olduğunu və ya qorxduğunu göstərə bilər. Həmin əl nə qədər yuxarı doğru qalxarsa (*dirsəyə yaxınlaşarsa*) onun bu hisslərinin daha çox artdığını bildirir. Bunu etməklə şəxs özünü kontrolda saxlayır, yəni “ələ alır”, əsəbləşməmək, dalaşmamaq üçün sanki özünü sıxıb saxlayır (*şəkil 27*).

Bu hərəkəti məhkəmə zalının qarşısında, həkimi gözləyən pasiyentdə və s. gərginlik yaradan digər yerlərdə və şəxslərdə görmək mümkündür. Bu qorxunu, qəzəbi, narahatlığı, gərginliyi örtbasdır etmək üçün edilən hərəkətdir.

Şəkil 27

III İnsan sevmədiyi obyektədən özünü uzaqlaşdırmağa meyilli olurlar. Bunun digər növü qarşıdakı ilə arada baryer yaratmaqdır. Baryer fikirlər ilə razılaşmamaq, yaxınlaşdığı üçün narahat olmaq, güvənsizlik, kədər səbəbindən yarana bilər.

İnsan əsəbi olanda, qarşıdakı fikirlə razılaşmayanda, şübhələyəndə və ya özünü güvən altına salmaq üçün müdafiə olunanda baryer vardır. Özünü qucaqlamaqla ifadə olunan baryer hərəkəti, qarşı tərəfə güvənməməyi göstərir. Üst geyimin, palto, kostyum və s. geyimin düymələrinin bağlanması da baryer əlaməti sayıla bilər⁹⁰.

Bəzən şəxs həm baryer vəziyyətini alır və üstəlik əllərini sıxırsa, bu müdafiə və ədavətin göstəricisidir. Yəni, təxmin etmək olar ki, şəxs qarşıdakı fikirlə razı deyil və hətta münaqişə yarada bilər (*yəni, fikirdən qəzəblənib*).

Baryer yaradan şəxslər (*bu hərəkəti etdikdə*) əsasən ünsiyyətə qapalı, neqativ olurlar və həmin anda ondan “isti” bir münasibət gözləmək çətinidir. Onlar əsasən özlərinə xoş gəlməyən insanların yanında bu hərəkəti edirlər. Bundan əlavə onlar qorxa bilərlər və bunun üçün müdafiəyə ehtiyacı yaranar, həm də onlar nisbətən çəkinən, utancaq ola bilər. Sevmədiyi bir şeylə qarşı-qarşıya duran şəxs də bunu edə bilər. Qolun bu zaman baryer edilməsinin səbəbi şəxsin sevmədiyi, qorxduğu obyekt qarşısında özünü qorumaq ehtiyacı ola bilər. Bundan əlavə bunu edən şəxs, sanki qarşıdakına “mən sənə ilə razılaşa bilmərəm” deyir. Bundan əlavə qolların carpazlanması, hər hansı sözlü və ya sözlü olmayan hücum qarşı qorunma istəyini göstərə bilər⁹¹.

Qarın nahiyyəsi bədəndə ən zəif yerlərdən biridir. Başqasından xoşlanmayan, özü və ya sözlərindən narahat olan şəxs qarnını kitab, çanta və digər predmetlər ilə örtə bilər. Bu şəxsin özünü təhdid altında və ya müdafiəsiz hiss etdikdə də görünə bilər. İnsanların beyni adətən

⁹⁰ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448 s

⁹¹ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: “ALFA” yayın evi, 13-cü basım, 294 s

bu hərəkətləri başa düşdüyü üçün belə şəxsi gördükdə “ona yaxınlaşmamaq lazımdır” kimi düşünə bilər.

Çarpazlanmış qollarla bağlı Birləşmiş Ştatlarda bəzi tədqiqatlar aparılmış və bu zaman eksperiment üçün könüllüləri iki dəstəyə ayırmışdılar. Birinci dəstənin üzvlərindən xahiş ediblər ki, leksiyalara qatılsınlar və istədikləri yerdə rahat otursunlar, amma oturanda nə qollarını, nə də ayaqlarını üst-üstə qoysunlar. İkinci dəstənin üzvlərinə tapşırıq verilib ki, leksiyanı qollarını sinələrində çarpazlayaraq dinləsinlər. Leksiyaların sonunda tələbələrin biliyi qiymətləndirilib və lektora münasibəti öyrənilib. İkinci dəstə həm leksiya, həm də lektor haqda daha çox neqativ fikir bildirib. Həm də ikinci dəstənin leksiyada dinlədiklərini yadda saxlama göstəricisi birinci dəstədən 38% az olub⁹².

Bu hərəkət narazılığın nişanəsidir. Bir-birinə qarşı, zidd fikirdə olan iki qrupa başqa bir qrupun qarşısında adətən demək olar ki, hamısı qollarını bu şəkildə çarpaz tutarlar. Bu şəxslərin söhbət zamanı duruşunu dəyişmək lazımdır, çünki, bu halda nə deyilsə belə onlar razı olmaya bilərlər. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün ona bir iş tapşırıb, çay təklif edib, bir əşya verib, onu ayağa qaldırıb və s. hərəkətlər etməsini istəyib vəziyyətini dəyişmək olar.

Şəxsin öz qolları ilə qarşısında baryer tutmasını hər zaman eyni formada başa düşməməliyik. Bəzən bu hərəkət ilə şəxs özünə güvənli olduğunu göstərə bilər. Bu zaman o, baş barmaqlarını yuxarıda, dik vəziyyətdə tutur. Bu cür şəxslər özünü olduğu yerdə üstün, böyük biri və müdafiəyə hazır görür. Şəxs bəzən qollarını çarpazlayanda əllərini də sıxa bilər. Bunun mənası şəxsin aqressiv olduğudur. Bu zaman şəxs hücumla hazırlaşa bilər (*əsasən sözlü hücumla*). Bununla bərabər qaşları çatmaq, dişləri sıxmaq və s. kimi aqressivlik bildirən hərəkətlər görünə bilər.

⁹² Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

Bir qol yan tərəfdə (*sərbəst*) durarkən, digər əl onu tutmaq üçün yerləşdirilir. Bu jest özünə inamsızlığı göstərir və tabeçiliyə olanlar tərəfindən rəhbərlərin qarşısında istifadə olunur. İtaətkar, həlim və təvazökarlıq bu jesti tez-tez istifadə edən insanın xasiyyətlərindən-dir⁹³.

Şəxs utandıqda, həyəcanlandıqda da bu hərəkəti, kütlə qarşısında olanda, həyəcan səbəbindən əllər saata, qalstuka, telefona atıla bilər. Bu hərəkət həyəcanı azaltmağa xidmət edir. Çünki, həmin anda əllərin sərbəst qalmasından insanlar narahat olur. Bundan əlavə insanlar həyəcanını azaltmaq üçün xalq arasına çıxanda əlində əşya (*çanta və s.*) tuta bilirlər.

Şəxs saati ilə oynayaraq qolunu gövdəsi üzərində qalxan yaratmaq üçün qaldıra, köynəyinin qolunu düzəltmək üçün biləyinə uzana və ya qol düymələri ilə oynaya bilər. Bundan əlavə qalstuk düyünlərini lazım olduğundan daha uzun müddətə düzəldə bilirlər. Bunlar qarşı tərəfin müəyyən dərəcədə özünə güvənsiz və ya narahat hiss etdiyini göstərən qoruyucu davranışlardır⁹⁴.

Əlləri şəkildəki kimi sərbəst şəkildə sallayıb (***şəkil 28***), qarşıda birləşdirmək şəxsin özünü daha güclü göstərmək ehtiyacından yara bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, şəxs özünü narahat, güvənsiz, yorğun hiss edir, lakin güclü görünmək üçün bu hərəkəti edir. Bundan əlavə bu hərəkəti şəxs, özündən üstün bir adamın qarşısında etməyə meyilli olur.

⁹³ Dr. Ajit Kulkarni. *Body language and homeopathy*. India: B. Jain Publishers (P) Ltd, 2013, 766s

⁹⁴ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: "ALFA" yayın evi, 13-cü basım, 294 s

Şəkil 28

4.5. Baş jestləri

I Qollar və gövdə hərəkətləri haqqında danışanda onların maraq göstərdiyi obyektə tərəf yaxınlaşdığını və əksinə olaraq maraqlı olmayan obyektə münasibətdə uzaqlaşdığını bildirmişdik. Həmin prinsip baş hərəkətlərinə də uyğundur. Əsasən bir-birinə çox yaxın olan insanların başları da eyni qaydada bir-birinə çox yaxın olar. Bəzən zidd fikir eşitdikdə şəxsin ani olaraq başı arxaya çəkdiyinə rast gəlinir ki, bu da onun uzaqlaşmaq istəyini, narazılığını göstərir. Başqa birisi tərəfindən görünmək istəməyən şəxs onu gördükdə ani olaraq başının istiqamətini dəyişə bilər.

Şəxsin başını dik tutub, onu hərəkət etdirmədən (*və ya çox az hərəkət etməsi*) qarşıdakını dinləməsi, həmin anda neytral olduğunu göstərir. Əsasən insanlar qarşıdakını dinlədikdə başlarını sağa və ya sola yatırır. Bu hərəkət onun qarşıdakını diqqətlə, maraqla dinlədiyinin göstəricisidir və səmimi, dostcanlı bir təəssürat yaradır.

Çənə və burnu yuxarı qaldırmaq şəxsin kibirli, münaqişəçi olduğunu və ya özünü haqlı bildiyini, rahat olduğunu göstərə bilər (**şəkil 29**). Şəxs olduğu mühitdə özünə güvənir, özünü hamıdan üstün görür və bu zaman başını arxaya çəkib, çənəsini yuxarı qaldırır. Bu hərəkət eqonu, kibri göstərir və şəxsin qarşıdakına xor baxdığına işarədir.

Şəkil 29

Şəxsin mənfi hisslər altında olduğunu göstərən hərəkət başın aşağı əyilməsi, yəni şəxsin yerə baxmasıdır. Sadəcə bir hərəkətdən ibarət olsa da, dərin mesajlar vermə gücünə malikdir. Bu hərəkət şəxsin özünə güvənmədiyini, kədərli və stresli olduğunu göstərə bilər.

Şəxs adi halda, sabit durduğu zaman başı aşağı salınmış vəziyyətdə durarsa bu onun özünü aşağı statuslu, itaətkar biri kimi qəbul etməsindən irəli gəlir. Bu hərəkət həm də onun yorğunluq, narahatlıq və ya məğlubiyyət hissi yaşadığından, kədərli və ya depressiyada olduğundan xəbər verir.

Bununla bağlı ən önəmli digər məna şəxsin utanmasıdır (*şəkil 30*). Bunu çox işlərin açılmasında istifadə etmək olar. Bu zaman şəxs eşitdiyi sualdan və s. informasiyadan ani olaraq başını aşağı salır. Bu zaman əlin alına toxuması da özünü göstərə bilər. Əsasən təcavüz cinayətlərin üstünün açılmasında lazımlı bir mesaj olaraq görünə bilər. Bununla yanaşı bəzən şəxs əlini alına apara bilər ki, bu da özünü günahkar hiss etdiyinin göstəricisidir. Bu zaman şəxs həm utanır, həm də eyni anda özünü günahkar hiss edir.

Bədən dili üzrə mütəxəssis Oğuz Benlioğlu, utanma və özünü günahkar hiss etmə arasında olan fərqi izah edərkən, əlin üzə gətirilməsinə toxunur. Belə ki, hər iki emosiya zamanı əllər üzə qalxar. Utanma zamanı əl açıq formada (*arxası görünəcək şəkildə*) açıldığı halda, özünü günahkar hiss etmə zamanı əl dırnaqları görünməz və içə doğru qatlanar vəziyyətdə olar.

Şəkil 30

Şəxsin başı aşağı baxsa da, gözlərinin yuxarı baxması onun özünə çıxış yolu, “ümid” axtardığını göstərir. Bu zaman qaşlar kədəri göstərəcək şəkildə bir forma ala bilər (*burnun üst tərəfində olan ucları yuxarı doğru baxır*). Əgər şəxs birini dinləyən zaman başını aşağı əyib baxırsa (*aşağıdan yuxarı*) və qaşları qəzəbi göstərsə (*çapılmış vəziyyətdə*) bu əsəbilik, narazılıq işarəti ola bilər. Bu zaman həmin hərəkəti edən şəxs qarşıdakı adama qarşı tənqidi münasibət bəsləyir.

II Şəxs əgər başını aşağı-yuxarı sallayarsa bu onun qarşıdakının sözlərini təsdiqlədiyini göstərə bilər. Bundan əlavə bəzən şəxs bir söz demədən yalnız başı aşağı-yuxarı sallayır ki, bu da onun söhbətdən sıxıldığını, bir anda söhbətin bitməsinə istəməsinə işarədir.

Danışarkən və ya dinləyərkən adətən kiçik və kəskin başı aşağı-yuxarı sallamaq güclü inam, həyəcan və ya üstünlük hisslərini və hətta qəzəbi göstərə bilər. Kiçik baş əymələri diqqətin davam etdiyini, daha böyük və ya təkrarlanan baş əymələri isə razılaşdığını göstərir⁹⁵.

Hər hansı fikir inkar edilən zaman insanlar başını sağa-sola sallayır. Adətən inkar hərəkəti bundan ibarət olsa da onun digər formaları da mövcuddur. Bu zaman şəxs ani olaraq başını arxaya atır. Bunun da mənası fikri inkar etməkdir.

Dedişi sözün arxasında durmayan, dedişi sözə şübhə edən insanlar ardıcıl şəkildə başlarını sağa-sola yatırırlar. Bu hərəkətlə birlikdə şəxsə də təklifli çiyin çəkmə və ya əlləri sağa-sola sallama kimi hərəkətlərdə görünə bilər ki, bunun vasitəsi ilə qarşıdakının yalan danışdığını, öz sözünə şübhə etdiyi təsbit edə bilərik.

⁹⁵ Dr. Ajit Kulkarni. *Body language and homeopathy*. India: “B. Jain” Publishers (P) Ltd, 2013, 766s

4.6. Üz jestləri

I Gözlər digər üzvlər içərisində ən səmimi olanıdır. Belə ki, gözləri adətən idarə etmək mümkün deyildir. Xüsusən də göz bəbəklərinin böyüməsi, kiçilməsi, onun idarə edilməsi bizlərdən asılı deyil.

Gözlərdə diqqət edilməli olan element göz bəbəkləridir. İlk öncə onu deyək ki, göz bəbəklərinin həcmnin dəyişməsinə adi göznən başa düşmək çox çətindir. Göz bəbəyi dedikdə, göz içində olan kiçik rəngli nöqtə başa düşülür. Onun həcmnin dəyişməsi bizlər üçün çox faydalı məlumatlar verir. Bu məlumatları əldə etmək çətin olsa da, mümkündür. Xarici ölkələrdə şəxslərin ifadələri alınan zaman müəyyən yüksək keyfiyyətli kameralar dindirilən şəxsi, xüsusən də gözlərini izləyir və nəticədə göz bəbəklərində baş verən ani dəyişikliyi görmək asanlaşır.

Göz bəbəkləri böyüyə, neytral qala və kiçilə bilər. Göz bəbəkləri şəxs qorxanda, həyəcanlananda, təəccüblənəndə, üzərində təzyiq və narahatlıq olduğunda, qaranlıq bir ərazidə (*buna səbəb daha çox işıq qəbul etməsi üçün gözlərin böyüməsidir*), güclü emosionun təsiri altında (*cinsi təsir*) qaldıqda böyüyə bilər. Göz bəbəklərinin böyüməsi bəzi hallarda müsbət mənə ifadə edir və şəxsin xoşbəxt olduğu vaxtlarda da görünür. Bu zaman gözlər rahat olur, qarşıdakına yüksək maraq göstərir və sanki şəxs gözlərini daha geniş açaraq qarşıdakını daha yaxşı görmək istəyir, qarşıdakına, gördüyü şəxsə və ya aldığı informasiyaya görə sevinir. Bu zaman əlavə olaraq şəxsin qaşları da ani olaraq, qısa müddətli yuxarı qalxa bilər.

Göz bəbəklərinin kiçilməsinin səbəbi beynin qarşıdakını görmək istəməməsi, daha az məlumat əldə etmək və ya müdafiə olunmaq istəyidir. Güclü bir işıq altında və ya narahat olduqda, almaq istəmədiyi bir informasiya əldə etdikdə göz bəbəkləri kiçilməyə başlayır.

Gözlərini qıyan şəxs, qarşıdakını görmək və ya informasiyanı əldə etmək istəmir. Ola bilsin ki, qarşıdakı şəxsdən acığı gəlir, narahat edici, razılaşmadığı, məmnun olmadığı bir informasiya ilə qarşılaşıb və ya sözün əsl mənasında qarşıdakını görmək istəmir. Məsələn,

sevmədiyi bir səs və ya musiqi eşidən insanlar ani olaraq gözlərini qırırlar. Bir konfrans zamanı iştirak edən şəxslərin gözüne baxaraq danışılan məsələyə nə qədər marağı olduğunu deyə bilərik. Gözlərini yuman, göz kontaktını azaldan şəxsin qarşıdakı söhbətə marağı olmadığını, lakin gözlərini geniş açanın məsələyə marağı olduğunu demək olar.

Gəzdikdə, oturduqda, ümumiyyətlə gün ərzində gözlərini qıyan, alnını qırırdıran, üz xətləri kobudlaşan insanların narahat olduğunu, sıxıldığını təxmin etmək olar.

Söhbət əsnasında danışanı dinləyən bir adamın gözlərini qıyması həm də danışana şübhə etdiyini, şübhəci bir baxışla baxdığını göstərir. Bunun altında qarşıdakının dediyini dəqiqləşdirmə istəyi durur. Çünki, dediyimiz kimi gözlərin qıyılması dəqiqləşdirmə mənasında da çıxış edə bilər.

Şəxsin danışan zaman gözlərini qıyması, onun həmin anda ağlında nəyisə həll etdiyi göstərə bilər. Bu zaman açıqda qalan göz sağ yuxarı və ya sol yuxarı tərəfə yönəlir. Uzaqda olan hər hansı bir predmetə baxanda və ona gözü “zilləmək” istədikdə gözlər qıyıla bilər (*dəqiqləşdirmək üçün edilir*). Göz altlarında olan nazik dərinin titrəməsi isə şəxsin gərginliyində, yüksək stresinə işarədir.

İfadə alınan şəxsə, iştirakçılıqda törətdiyi cinayətdə, digər iştirakçıları ifşa etməsi üçün müəyyən şəxslərin şəkil və ya adları göstərilə bilər. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, adlar yazılı şəkildə göstərilsin (*ola bilsin ki, şifahi olaraq adlar deyildikdə istənilən nəticə əldə edilməsin*). İfadə verən şəxs adları və ya şəkilləri görəndə gözləri böyüyə (*yəni təəcübləndi*) daha sonra gözlərini qıya (*yəni həmin məlumatı almağına görə çox narahat oldu*) bilər. Nəticədə şəxsin kimin adını və şəklini görəndə bu ifadəni göstərdiyini bir kənara qeyd etmək lazımdır. Bununla da, şəkildə olan həmin şəxslərin digərlərinə nisbətə daha çox şübhəli olduğu aydın olur.

Birinin sizə pis xəbər verdiyi vaxtı düşünün. Yaşadığınız duyğulara görə bu davranışın fərqlində olmaya bilərsiniz, ancaq xəbəri eşidəndə göz qapaqlarınız bir müddət bağlanır⁹⁶.

Şəxs hər hansı bir pis xəbər (*ölüm xəbəri*), narahat edici bir məlumat əldə etdikdə, adətən əlləri ilə gözlərini bağlayır. Bu hərəkətlə şəxs məlumatı görmək istəmədiyini bildirir. Bir yanlış məlumat verildə və bundan narahat olan adam da bu hərəkəti edir və ya iki barmağı ilə yumulmuş gözlərini sıxır. Ümumi olaraq deyək ki, şəxs aldığı informasiyadan o qədər narahat olur ki, olduğu yerdən, kiçik həcmdə (*yəni gözlər cəhətdən*) uzaqlaşmaq istəyir.

Gözlərini və ya bir gözünü yumub danışan insanların danışdığı mövzu ilə bağlı çox məlumatı olmadığını demək olar (*dəqiq bilmir, təxmin edir, arada qalır*).

Yuxarıda dedik ki, şəxs istəmədəyi bir məlumata qarşı gözlərini qıyır. Bununla yanaşı həm də hər hansı bir informasiyanı görmək və ya eşitmək istəmədikdə, narahat olduqda, xoşlamadıqda və ya inanmadıqda da bu hərəkət görünə bilər. Bu hərəkət həm də qarşıdakı adamı xor görmək, yəni onu mühüm hesab etmədiyini, uzaqlaşmaq istədiyini, “yola verdiyini” göstərir. Dindirmə zamanı, digər iştirakçıların adlarını şübhəli şəxsə göstərdikdə, çox böyük ehtimal dindirilən şəxs, digər iştirakçının ad və ya şəklini görəndə gözlərini normaldan daha uzun müddət bağlı saxlaya bilər.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, insanlar yanlış bir cavab verməzdən əvvəl gözlərini bağlayırlar. Əlbəttə bir mənalı olaraq qəbul edilməməli, digər hərəkətlər də nəzərə alınmalıdır.

İnsanların insanlara, əşyalara və ya digər predmetlərə baxma səbəbi, ona olan marağından irəli gəlir. Gözün funksiyası baxmaq və bu zaman müəyyən bir məlumat əldə etməkdən ibarətdir. Gözlərini dikən adamın üz ifadələri ilə, qarşıdakına olan münasibətini (*müsbət və ya mənfi*) anlamaq olur. Baxmağın bir səbəbi qarşıdakına maraq,

⁹⁶ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

digər səbəbi isə nifrət ola bilər. Bunların arasında fərq isə şəxsin digər hərəkətlərindən (*jest və mimika*) görünür. Maraqlanan insanın gözləri daha geniş açılkən, nifrət edənin gözləri qıyılır (*aqressiya görünür*).

Hər hansı bir yerdə, bir adamla rastlaşsan zaman ona baxma müddəti maraq yaranmadığı halda 1 saniyə olacaqdır. Lakin, bu müddətin 4 saniyəni aşması və ya təkrar-təkrar baxılması, şəxsin gördüyü adama qarşı hər hansı bir marağı olduğunu göstərə bilər.

Bundan əlavə gözlər bəzən bir “silahdır”. Göz vasitəsilə insanlar təhdid etdiyi, qorxutmaq istədikləri insanlara baxaraq onların üzərində təzyiq yaradırlar. Əlbəttə bunu bacaran insanlar özlərini daha üstün bilən, təkəbbürlü, eqolu, özünə güvənən insanlardır. Çünki, hər kəs bir insanın gözüünün içinə sona qədər baxa bilmir. Adətən belə insanlar olduqları yerdə məqsədsiz olaraq hər yerə, hər şeyə baxır, danışdığı adama çox da diqqət etmirlər. Bununla yanaşı bu hərəkəti edən şəxs barəsində qarşıdakı insanla maraqlanmadığını, uzaqlaşmaq istədiyini təxmin etmək olar.

Gözlərin çəkilməsi, başın aşağı salınması, qarşıdakı şəxslə qarşılaşmamaq istəyindən irəli gəlir. Bundan əlavə bəzən insanlar düşünmək, fikrini toplamaq və ya utandığından gözlərini şəxsin üzərindən çəkir və digər tərəflərə, yerə baxmağa başlayır.

Adam narahat olanda, şübhə və qorxu hissi keçirəndə otaqdakı əşyaların yerini öyrənirmiş kimi o yan-bu yana baxmağa, ətrafa göz gəzdirməyə başlayır. Sanki, şəxs olduğu vəziyyətdən bir çıxış yolu axtarmağa çalışır⁹⁷.

Gözlərin dikilməsi bəzən şəxsin kədərli olduğunu göstərir. Buna el arasında “gözün yol çəkməsi” deyilir. Bu zaman göz uzun zaman bir nöqtəyə nizamlanır. Bununla yanaşı həmin şəxsdə çiyinlərin düşməsi də görünə bilər. Beləliklə, bu hərəkətin göründüyü şəxsin kədərli və yorğun olduğunu təxmin etmək olar.

⁹⁷ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

Gözlərin qaçırılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur ki, sanki şəxs gözlərini qaçırdırsa bu zaman yalan danışır. Əslində bu çox nisbi bir məsələdir və hər zaman bunu deyə bilmərik. Bəzi peşəkarlar, yalan danışmağı “bacaran” insanlar, yalan danışan zaman gözlərini əksinə şəxsin gözünün içinə dikir. Gözlərin qaçırılması tam olaraq yalanı bildirməsə də, mənasız da deyildir. Bu, onun diqqətinin dağıldığını, narahat olduğunu, olduğu yerdən uzaqlaşmaq və ya hisslərini gizlətmək istəyini göstərə bilər. Bu hərəkət həm də verilən suala bir cavab axtardığını göstərir və bu göz yaddaşı ilə (*göz yaddaşı adlı hissədə danışılacaq*) əlaqədardır.

Bəzi xanımlar başını aşağı salaraq, altdan yuxarı baxırlar. Bu zaman gözlərini böyüdür və qaşlarını yuxarı qaldırırlar. Bu hərəkət onları azyaşlı uşağa bənzədir və nəticədə ona qarşı sevginin yaranmasına səbəb olur. Bu hərəkət bəzən manipulyasiya üçün istifadə edilir. Bundan əlavə şəxs altdan yuxarı və qarşıdakının alın hissəsinə baxa bilər. Bunun mənası özünü aşağı statuslu, baxdığı adamı isə yuxarı statuslu biri kimi qəbul etməsindən irəli gəlir. Yuxarıdan aşağı baxmaq isə bunun əksinə olaraq özünü yuxarı statuslu, baxdığı adamı aşağı statuslu biri kimi qəbul etməsini göstərə bilər.

Baxışın müxtəlif növləri mövcuddur. İctimai baxış zamanı, gözlər qarşıdakı şəxsin gözləri və ağzı birləşdirən üçbucağa baxır. Bu normal münasibətlər üçün uyğundur. Hökmü baxış zamanı şəxsin gözləri və alını birləşdirən üçbucağın içinə baxılır. Bu baxış qorxutmağa kömək edir.

Adətən baxışın müddəti 5-10 saniyə sürməlidir ki, buna normal müddət deyilir. 5 saniyəlik periodlar ilə göz qaçmalı və yenidən geri qayıtmalıdır. Daha uzun, digərinə dikilən baxışlar isə şəxsin təhdid etmək, qorxutmaq, hökm etmək və ya qorxmadığını, rahat olduğunu bildirmək məqsədilə edilir. Bu baxış zamanı, şəxsin üzündə səmiyyətlə görülsə, gözlər “gülsə”, bu zaman eyni sözləri demək olmaz.

Göz qırpmaq insanların təbii ehtiyacıdır. Bu bir qədər gözün müdafiə funksiyasından irəli gəlir. Demək olar heç kəs gözünü

qırpmadan uzun müddət qala bilməz. Göz qırpmaq müəyyən bir zaman intervalında baş verir (*normalda dəqiqədə 20 ədəd olur*). Normal olmayan vəziyyət isə göz qırpmanın sayının yüksək dərəcədə tezləşməsidir. Sayın bu cür artma səbəbi narahatlıq, sıxıntı, təzyiq və ya stresdir. Bundan əlavə şəxs yüksək dərəcədə həyəcanlananda da bunu edə bilər. Əsəbləşib, “özündən çıxan”, eşitdiyi sualdan həyəcanlanan, narahat olan bir şəxsə bu hal görünə bilər. Bundan əlavə öz fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkən insan da bunu edə bilər. Fikrimizə, bu zaman insanda olan adrenalin hormonun miqdarı artır və şəxs cavab verdiyi əsnada çox yüksək stressə düşür. Bəzi hallarda şəxs gülən zaman gözünü bir dəfə bərk qırpa bilər ki, bu müsbət ifadəni göstərir, şəxsin gözü gülmür və sanki, qarşıdakı adama minnətdarlığını, sevgisini bildirir.

Bir insana gözünün yanı ilə baxmaq həmin şəxsə və ya onun dediyi sözə qarşı şübhə içində olduğuna işarədir. Sadəcə bu şübhə, bir qədər ələ salma, dəyərsizləşdirmə qarışıqlı olur. Bu hərəkət bəzən müstəqil olaraq qarşıdakını dəyərsizləşdirmə mənasını ifadə edə bilər.

Gözlə bağlı davranışlardan biri də şəxsin ani olaraq gözlərini qarşıdakından devirməsidir. Bu zaman şəxs sanki gözlərini süzərək kənara çevirir. Bu bir qədər yan gözlə baxmağa bənzəyir. Onun mənası qınamaq, xor baxmaqdır. Qarşıdakının etdiyi hərəkət xoş gəlmədikdə, “yüngül” olduqda, xor baxdıqda və ya önəmli hesab etmədikdə digər şəxs (*adətən ciddi adamlar*) bu hərəkəti edir.

Növbəti diqqət edilməli məsələdən biri göz yaddaşdır. Göz yaddaşı dedikdə, insanın düşündükdə və ya xəyal etdikdə yaranan göz vəziyyəti başa düşülür. Adətən düşünən insan beynin müəyyən hissələrinə müraciət etmək üçün sağ və ya sola baxmalıdırlar. Sağ və sol tərəf isə öz növbəsində yuxarı, orta, aşağı mövqelərdən ibarətdir.

İnsanlar həqiqətən yaşadığı hər hansı bir məsələni xatırlamaq istəyərsə, bu zaman sol tərəfə baxacaqdır. Əgər bir görüntünü, şəkli və s. xatırlamaq istəyərsə yuxarı (*sol, yuxarı*), eşitdiyi bir səsi və s.

xatırlamaq üçün isə kənara, yəni qulağa tərəf (*sol, orta*), hər hansı bir emosiyanı xatırlamaq istəyən isə aşağı (*sol, aşağı*) baxacaqdır.

Lakin, bunun əksinə olaraq qeyri-səmimi olan, keçmişdə şahidi olma-yan və yaşamadığı bir şeyi uydurub, xəyal edən həmin şəxs sağ tərəfə baxmağa meyilli olacaq. Bu da yuxarıda dediyimiz qaydaya uyğun olaraq, sağ-aşağı, sağ-kənar və sağ-yuxarı vəziyyətlər də özünü göstərir. Bu hərəkət mütləq olaraq yalan danışanda istifadə edilmir, yəni şəxs xəyal edəndə, gələcəkdə olmasını istədiyi bir predmeti və ya digər şeyləri fikirləşəndə də bu vəziyyət görünür. Buna baxmayaraq bu hərəkətlə şəxsin məlumata olan münasibətini, nəticədə yalan yoxsa doğru danışdığını anlamaq mümkündür.

Başqa tərəfə uzun-uzun baxmaq şəxsin düşündüyünü, keçmiş hadisələri yadına saldığını göstərə bilər. Bu zaman şəxsin gözündə diqqət problemi yarana bilər ki, bu şəxsin kədərinə işarədir.

II Qaşların mövqeləri özünü 3 formada göstərir. Qaşlar normal qalır, qalxır və ya aşağı enmiş, çatılmış vəziyyət olur. Bunların hər biri həmin insan və onun daxili hissləri barədə məlumatlar verir.

Normal vəziyyətdə olan qaşlar, qaşın mövqeyinə uyğun olaraq, şəxsin normal emosiyalar altında olduğunu, yəni müsbət və ya mənfi bir hadisənin baş vermədiyini göstərir.

Çatılmış, aşağıya düşən qaşlar şəxsin narahat olduğunu, özünü güvənsiz və zəif hiss etdiyini göstərir. Bu hərəkət bəzən onun qəzəbli olduğunu da göstərə bilər. Belə ki, aqressiv insanlar qaşlarını çatırlar. Qorxan insanlarda da bu hərəkət görünür. Onlar qorxan zaman qaşları dartılır.

Yuxarı qalxmış qaşlar isə şəxsin müsbət hisslər altında olduğunu göstərir. Məsələn uzaqdan birinə salam verən və ya qarşı-qarşıya gələn adam qaşlarını qaldırır, lakin bu hər zaman olmur. Qaşların qaldırılması, salamladığı adama olan hörmət, sevgi və ya marağından irəli gəlir.

Qaşlarını yuxarı qaldıraraq hərəkət edən insanlar dinc, həlim və mülayim olurlar və ya bu təəsüratı yaratmaq istəyirlər. Qadınların

çoxu qaşlarını alır və ya elə rəngləyir ki, qaşlar gözdən xeyli yuxarıda görünür və nəticədə başqası üzərində eyni təəssürat (*həlim, dinc, sakit*) yaradır⁹⁸.

Müsbət, maraqlı olan bir hadisə qarşısında insanlar qaşlarını qaldırır. İnsanlar sevdiyi və ya özünü sevdirmək istədiyi insanları görəndə qaşlarını qaldırır. Bu zaman nisbətən yüngül təbəssüm də görünə bilər.

Ko Navarro deyir: “Məktəbdə diqqətimi cəlb edən ilk şeylərdən biri məni həqiqətən sevən şagirdlər və müəllimlər, məni gördükləri zaman qaşlarını yuxarı doğru qaldırırdılar. Mənə qarşı çox da yaxın olmayan, dostluq hissi bəsləməyən insanlar isə məni gördükdə istər-istəməz gözlərini qısırdılar⁹⁹.”

Bundan əlavə danışdığı bir məsələni vurğulamaq istəyən adamlar da qaşlarını qaldırmağa meyilli olurlar. Bu hərəkət özündən asılı olmayaraq yaranarsa şəxsin doğru danışdığını təxmin etmək olar. Məsələn, övladı oğurlanmış bir ananın dindirilməsi zamanı, həmin söhbətdə marağı olduğu, emosional olaraq pis təsir etdiyi üçün şəxsin qaşları bəzi yerlərdə, vurğuladıqda qalxacaqdır. Əgər bu zaman qaşlar qalxmırsa, belə təxmin etmək olar ki, ananın həmin məsələ ilə bağlı marağı yoxdur. Deməli ya uşaq ananın övladı deyil (*maraqlı deyil*), ya da ki, yalan danışır.

Mütəxəssislər bildirirlər ki, qaşların 2-5 saniyə aralığında yuxarı doğru qalxmış vəziyyətdə qalması, danışdığı adam sözünü bitirən kimi danışmağa başlayacağını göstərir. Bundan əlavə belə bir fikir də mövcuddur ki, əgər sual verən şəxs həmin anda qaşlarını qaldırırsa, verdiyi sualın cavabını bilməsi ehtimalı yüksəkdir. Fərqli formada belə yanaşmaq olar ki, şəxs bir fikri inkar edirsə, “mən bilmirəm” deyirsə, lakin qaşlarını ani olaraq qaldırırsa, əslində yalan deyə bilər.

Alnın qırışması üçün qaşların yuxarı qalxmasına ehtiyac vardır. Deməli alnın qırışmasının səbəbini araşdırmaq üçün ilk növbədə hansı

⁹⁸ Allan və Barbara Piz. *Bədən dili haqqında mükəmməl kitab*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 448s.

⁹⁹ Joe Navarro. *Beden dili*. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s

halda qaşların yuxarı qalxdığını xatırlamaq lazımdır. Belə ki, alnın qırışması, şəxsin kədərli, narahat, təəccüblü, yorgun olduğunu, hər hansı bir işə diqqətini yüksək dərəcədə cəmlədiyi göstərir. Bəzi hallarda qaşlar aşağı düşdükdə, çatıldıqda da alın qırışa bilər və ona uyğun olaraq alın qırışması qəzəb ilə də bağlı ola bilər.

III Ağız hərəkətləri gözlər kimi bir çox informasiyanın çatdırılmasında istifadə edilir. Bəzi ağız hərəkətləri bir başa beyinlə əlaqəli olaraq, mikro ifadə formasında özünü göstərir. Digər qisim ağız hərəkətləri isə, insanlar tərəfindən qəsdən edilir və onun səmimiliyi aşağı düşür. Lakin, buna baxmayaraq ağız vasitəsilə şəxsin qarşıdakına olan münasibətini (*xor görmə, həqiqi gülüş*) və s. öyrənmək olur.

Qaşqabaqlı olub köks ötürmək, şəxsin planlarının alt-üst olduğunu, kədərləndiyini göstərir. Dodaqları bükmək bir fikir ayrılığının olduğunu göstərir. Dodaq büzən zaman dodaqlar önə doğru, qabağa gəlir. Bu da onu kədərdən fərqləndirir.

Dişləri göstərmədən, dodaqları bir-birinə sıxıb düz şəkildə tutub gülümsəmək, şəxsin məlumat və fikirlərini gizlətdiyini, münasibətləri cilovlamağa çalışdığını, qarşıdakını rədd etmə istəyini göstərə bilər. Belə demək olar ki, şəxs dediyi və ya eşitdiyi sözün əksini fikirləşir. Buna baxmayaraq bu tip gülüş səmimi ola bilər.

İnsanlar adətən sevindirici bir hadisə olduqda və ya həqiqətən gülməli bir məlumatla qarşılaşdıqda gülür. Həqiqətən gülməli olan hadisə ilə qarşılaşdığı kimi bəzən gülməli olmayan bir hadisə ilə də qarşılaşır. Lakin, buna baxmayaraq gülmək “məcburiyyətində” qalır. Bu bir qədər ədəbdən irəli gəlir. Beləliklə, saxta və həqiqi gülüş növündə olmaqla 2 cür gülüş növü yaranır.

Həqiqi bir gülüş zamanı şəxsin gözlərinin kənarı qırışır. Bu zaman gözlər, saxta gülümsəməyə nisbətən daha çox qıyılır. Bundan əlavə göz almaları böyüyür və dartılır. Gözlərin qıyılması, göz kənarların dartılması bunları ayırd etmək üçün ən vacib elementdir. Çünki, bəzi hallarda üz almaları böyüsə, həqiqi gülümsəməyə çox

bənzərsə də, gözlərin qıyılmaması və göz kənarında qırışların yaranmaması onun saxta gülüş olmasına səbəb olur.

Saxta gülümsəmə zamanı ağız kənarları düz şəkildə dartılır. Bu zaman ağız kənarları almacıqlara doğru olaraq qalxmaz. Lakin, buna baxmayaraq bəzi “orta saxta” gülümsəmələr zamanı bunun əksini görürük, yəni, ağız kənarları almacıqlara doğru dartılır. Bu halda onları bir birindən ayıran əsas məsələ göz kənarların qırışması və gözlərin qıyılmasıdır.

Bundan əlavə saxta və həqiqi gülüşü bir-birindən ayıran digər element zamandır. Yalançı gülümsəmə daha uzun zaman içində davam edər və daha tez bitər. Həqiqi gülümsəmə isə yavaş-yavaş yaranar və yavaş-yavaş itər.

Pol Ekmanın araşdırmalarına görə yalan danışan adam daha az gülümsəyir. Təzyiq altında olan adam, gözdən qaçmaq üçün adətən gülümsəyir və bu saxta gülümsəmə olur. Səmimi təbəssüm yavaş-yavaş peyda olur, amma yalan danışan adam tez və uzun müddət gülümsəyir. Bəzən özünü günahkar hiss edən şəxs, xəcalət çəkdiyi üçün gülümsəyir. Başını aşağı salıb gülümsəmək, şəxsin şən, şux, utancaq olduğunu göstərir.

Bəzən ünsiyyət zamanı şəxsin dodaqlarının “itməsi” halına rast gəlinir. Dodaqların itməsi dedikdə, şəxsin dodaqlarını ağızına doğru aparması başa düşülür. Bu hərəkəti qəzəb mikro ifadəsindən fərqləndirən əsas element zamandır ki, dodaqların itməsi hərəkəti makro ifadədir və sabit şəkildə uzun müddət görünə bilər. Bu hərəkətin səbəbi bir başa olaraq stresdir. Şəxs eşitdiyi sualdan, aldığı informasiyadan narahat olur və sanki bir şey deməmək üçün özünü saxlayır. Beləliklə rahat olduqda dodaqlar normal vəziyyətdə, stresli olduqda isə kiçilmiş vəziyyətdə olur. Bu birbaşa olaraq yalanı aşkar etməsə də, şübhələnməyə imkan verir. Belə ki, şəxsi seçim arasında qoyduqda və ya ona seçimli bir sual verdikdə bu hərəkəti etməsi, sualın onda stresli bir təsir buraxdığı mənasına gələ bilər. Deməli bu hərəkət şəxs rahat olmadığı bir mühitdə qaldıqda və ya iştirak etmək (*çıxış etmək*)

məcburiyyətinə qaldıqda görünür. Bundan əlavə şəxs bu hərəkəti etdikdə alt dodağını dişləyə də bilər. Bu da eyni mənada şəxsin stressinə, qəzəbinə nişan verir. Ola bilsin, ağzından hər hansı sözü qaçırmış və ya etməməli olduğu bir hərəkət etmişdir və bunun üçün də alt dodağı dişləyərək özünü xəbərdar edir.

Dodaqların sıxılması həm də şəxsin peşmanlığını göstərə bilər. Bu zaman qaşların ortası yuxarı qalxa (*kədər nişanəsi*) və baş aşağı düşə bilər. Eyni hərəkətin müxtəlif mənə bildirməsinin səbəbi əslində digər jest və mimikalardır. Bu səbəbdən də, insan analizi zamanı bir hərəkətlə yekunlaşmamalı, digər jest və mimikalara da baxmaq lazımdır.

Tələbə olduğumuz dövrdə, müəllimimiz bizə mütəmadi olaraq dərslə bağlı suallar verərdi. Normal olaraq tələbələr də, müxtəlif cavablar verirdi. Bu zaman müəllimin üzündən adətən bu hərəkət (*dodaq bükmək*) əskik olmurdu. Bunu gördükdə müəllimin fikrini soruşmağa ehtiyac qalmırdı, artıq bilirdik ki, müəllim bizim fikirlə razı deyil.

Bundan bəlli olur ki, dodaq bükmək, şəxsin qarşıdakı adamın fikri ilə razı olmadığını və ya onun fikrinə uyğun olmayan fərqli bir fikri olduğunu göstərir. Dodaq бүkülən zaman, dodaqlar bir qədər irəli gəlir. Bu mühümdür, çünki, qəzəb, kədər, stress zamanı edilən dodaq hərəkətləri bir-birinə bənzəyir.

Dindirilən şəxsə hər hansı bir yazını oxuduqda müstəntiq şəxsin oxuduğu yazıda razı olmadığı bir cümlə və ya sözü görən kimi dodaqlarını бүkdüyünü aşkar edə bilər. Nəticədə bəzi məlumatları şəxsin başqa bir şəkildə düşündüyünü və ya faktlar ilə tam olaraq razı olmadığını anlamaq olar. Bu davranış polisin sorğu-suallarında, xüsusən də şübhəli şəxsə yalan məlumat verildikdə müşahidə olunur. Şübhəli şəxs müstəntiqin etdiklərinin yalan (*əsassız*) olduğunu bildiyi üçün dodaqlarını бүzərək oturur¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

Bəzən insanların dodaqlarını sıxması ilə rastlaşırıq. Bunun mənası şəxsin dodaqlarını sıxaraq, hisslərini, fikirlərini gizlətməsindən irəli gəlir. Öz danışmalarını biruzə verməmək üçün dodaq əzələləri ilə sözün çıxmasına mane olurlar.

Bundan əlavə dodaqların geri çəkilməsi, bükülməsi həm də şəxsin ümitsizlik içində olduğunu göstərir. Bu bir qədər kədər mikro ifadəsi ilə əlaqədardır. Bu zaman, şəxs qarşıdakının fikrini eşidir və fərqli fikri olduğu üçün bu hərəkəti edir. Bu zaman isə həmin hərəkət onun ümitsiz olduğunu göstərir. Bunu edən zaman şəxsin alını qırısa, qaşları çatıla, köks ötürə bilər. Şəxs peşman olduqda isə bu zaman həm kədər, həm də qəzəb mikro ifadəsi ard-arda özünü göstərir. Şəxs peşman olur, yanlış etdiyi üçün özünə əsəbləşir və daha sonra bütün nəticələrə görə kədərlənir.

Dil hərəkətləri bir başa olaraq dodaqlar ilə münasibətdə müəyyən mənalara ifadə edir. Belə ki, dilin nəmləndirmək üçün dodaqlara toxunması, yüksək stress, narahatlıq, özünü sakitləşdirmək səbəbindən meydana gəlir.

Dili bir yanağa möhkəm basdırmaqda şəxsin gərginliyinə işarədir və bunu etməklə o, özünü sakitləşdirməyə çalışır.

Dili dişləmək şəxsin etməməli olduğu bir işi edərkən görünən bir hərəkətdir. Hər hansı bir yanlış addım atmaq, ehtiyac olmadan bir fikir bildirmək və s. bu hala səbəb olur.

Dodaqların digər bədən üzvlərində olduğu kimi titrəməsi şəxsin gərginliyini, qorxduğu göstərir. Bu hərəkət xəstəlik, narkotik və ya kofein asılılığından da yaranı bilər.

IV Burun dəliklərinin genişlənməsi şəxsin, həyəcanlandığını, qəzəbləndiyini göstərən bir hərəkətdir. Burun dəlikləri nəfəs almaq üçün vasitə rolunu oynadığı üçün şəxs bir fəaliyyət ilə məşğul olduğu zaman daha çox havaya ehtiyacı yaranır ki, bu da burun dəliklərinin genişlənməsinə səbəb olur. Şəxsin bir nərdivan çıxmağa, idman etməyə hazırlanması zamanı buna rast gəlmək olar. Əməliyyatçılar üçün bu hərəkəti bilmək çox faydalıdır. Küçədə, fərqli bir vəziyyətdə

duran bir adamın burun dəliklərinin genişləndiyini görəndə onun qaçaçağını və ya mübahisə edəcəyini *(ümumiyyətlə fiziki bir hərəkətə niyyətəndiyini)* təxmin etmək olar.

Üzün qızarması utanma əlamətidir. Şəxs bir yerə daxil olduqda və ya biri ilə söhbət etdikdə üzünün qızarması həmin şəxsdən utanıldığını göstərə bilər. Üzün qızarması bundan əlavə həm də stress ilə əlaqədardır. İnsanların şəxsi məkanlarına daxil olduqda, stress, utanma və narahatlıq səbəbindən şəxsin üzünün qızardığı görünür. Yanlış, etməməli olduğu işi görəndə və bu zaman tutulan insanlarda da bu vəziyyət açıq şəkildə görünə bilər. Üzün qızarması şəxsin yalan danışdığını bir başa olaraq göstərmir. Lakin, dolayı yolla üzün qızarmasının, şəxsin yalan danışmağı ilə əlaqəsi vardır. Belə ki, heç bir stressə, narahatçılığa səbəb olmayan, şəxsin tam olaraq rahat olduğu bir vəziyyətdə, eşitdiyi suala cavab verməsi və ardınca üzünün qızarması yalana bir işarə ola bilər. Üzün ağarması isə qorxu ilə əlaqədar yarana bilər.

4.7. Mikro ifadələr

a) anlayışı və əhəmiyyəti

Mikro ifadələr 1 saniyənin altında, çox sürətli şəkildə görünən üz hərəkətləridir. Bu hərəkətlər universaldır və dünyanın hər bir yerində, hər bir şəxs üçün eyni məna daşıyır. Bu sahədə, dövrün yaşayan ən böyük mütəxəssis olan Paul Ekman mikro ifadələri 7 qrupda toplamışdır. Bunlara xoşbəxtlik, *qəzəb*, *xor görmə*, *diksinmə*, *təəccüb*, *kədər*, *qorxu* duyğuları aiddir.

Təhlükəsizlik orqanları, hüquq mühafizə orqanları üçün mikro ifadələri oxumaq mühüm olan işlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (*Məsələn, ABŞ*) bu sahəyə yüksək diqqət yetirilir və xüsusi olaraq mütəxəssislər hazırlanır. 1963-cü ildə, ABŞ-da bir polis market vitrinlərini izləyən, məqsədsiz hərəkət edən 2 şəxsi görmüş və bundan şübhələnərək onları tutmuşdur. Daha sonra onların oğurluq niyyəti üzə çıxmış və məsuliyyətə cəlb edilmişdi. Bunun ardınca 1968-ci ildə ABŞ məhkəməsi polislərə şübhəli insanları dayandıraraq, onların üstünü axtarmaq hüququ vermişdi¹⁰¹. Bundan əlavə bu sahə Federal Təhqiqat Bürosunun mütəxəssislərinə xüsusi olaraq öyrədilir.

Başlamamışdan əvvəl onu nəzərinizə çatdıraraq ki, mikro ifadələr nə qədər doğru olsa da bəzi insanlar (*adətən onların mənasını bilən və özünü idarə edə bilən*) əsl hissələrini gizlətmək üçün özlərini başqa bir hissin altında olduğunu göstərirlər. Məsələn, kədərini gizlətmək üçün gülümsəyir və kədərli olmadığını göstərirlər. Bu kimi hallar olsa da, bəzi elementlər var ki, onların vasitəsilə şəxsədə olan əsl duyğunu aşkara çıxarmaq mümkündür. Belə ki, duyğularını gizlədən və ya dəyişib, fərqli şəkildə göstərmək istəyən insanlar bunu üzün üst tərəfi ilə edə bilmirlər. Yəni insanlar müəyyən bir hissin altına girdikdə qas və göz hərəkətlərini dayandıra bilmirlər. Gülən zaman qaslar qəzəb elementi olaraq çatılı vəziyyətdə qala bilmir (*və ya çox qala bilmir, yəni çətinlik çəkir*). Bu zaman isə şəxsin əslində qəzəblənmədiyini

¹⁰¹ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

demək olar, çünki qəzəblənən insan adətən gülə bilmir (*psixoloji problemləri olan insanlar istisna*).

Hər hansı bir mikro ifadənin nə məna ifadə etdiyini öyrənmək üçün həmin ifadəni öz üzərimizdə təcrübə etmək faydalıdır. Bu zaman nə hiss etdiyimizi aşkar edib, qarşıdakının hisslərini anlamaq mümkündür. Araşdırmalar zamanı fərqli millətə mənsub olan şəxslərə bəzi ifadələr göstərilmiş və onların nə məna daşdığı soruşulmuşdur. Əlbəttə ki, onların bədən dili ilə bağlı bilikləri olmamışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, insan beyni duyğuları tanıyır, daha doğrusu onlar beynə təsir edir və onun mənasına uyğun olaraq izləyicinin duyğuları dəyişir. Araşdırmada şəxslərin sadə ifadələri doğru şəkildə təsbit etdiyi aşkar edilmişdir. Lakin, onların yanlış dediyi ifadə qorxu və təəccüb ifadəsidir ki, bunlar da bir-birinə çox bənzəyirlər.

Mikro ifadələr emosiyalar səbəbindən yaranır. Emosiyalar isə insandan, şəraitdən və s. amillərdən asılı olaraq özünü göstərir. Hər kəs bir məsələdən eyni şəkildə emosiya əldə etməz. Pol Ekmanın göstərdiyi misala görə, maşın qəzası törətməyinizə 5 saniyə qalmış, ani olaraq üzdə qorxu mikro ifadələri yaranacaq, ürək döyüntüləri artacaq və s. proseslər baş verəcək. Onun təsiri altında siz maşını dayandıracaq və ya sükanı başqa yönə çevirəcəksiz. Deməli, şərait emosiyaların, onlar isə mikro ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

Duyğuların yaranması, daha doğrusu duyğu yaranan zaman ona verdiyimiz cavab (*hansı hərəkəti etməli olduğumuz*) beyin tərəfindən hazır vəziyyətdə yığılır. Həmin məlumatların əldə edilməsinin iki məntiqli səbəbi müəyyən edilir. İlk səbəb - öyrənmədir. İnsan zamanla nədən qorxmalı, nəyə qəzəblənməli olduğunu və s. öyrənir, adət edir. Azyaşlı uşağa ilan təhlükəlidir, onu görsən qaç deyilsə, uşaq onu öyrənəcək və ilandan qorxmağa başlayacaqdır. Əlbəttə öyrənmənin dərəcəsi var, çünki, predmetin təhlükəli olduğu deyilsə, hamı ona inanmaz. Bunun üçün də onun təhlükəsini öyrənmək, göz ilə görmək və ən sonda isə onu yaşamaq, predmetin təhlükəli olduğunu qavramağa imkan yaradacaqdır.

İkinci məntiqli səbəb isə genetik koddur. Bunlar bizə fəvqəladisə qüdrət tərəfindən verilir, genetik kod vasitəsilə ötürülür və beynimiz duyğular zamanı hansı hərəkəti etməyi bədənə tapşırmağını öyrənir. Çünki, bu proseslər yuxarıda dediyimiz öyrənmə vasitəsilə baş vermir. Eşitmə, görmə qüsurlu insanlar, utanan zaman əllərini üzlərinə tuturlar. Əlbəttə ki, onlar heç zaman bunu görməyib və öyrənməyiblər.

b) təəccüb mikro ifadələri

Təəccüb dedikdə, gözlənilməz, qeyri-adi, qərribə bir hadisə qarşısında insanın göstərdiyi təbii hal başa düşülür. Bu duyğu gözlənilməyən və ya yanlış təxmin edilən hadisələr ilə qarşılaşdıqda, informasiyalar əldə etdikdə özünü göstərir. Yəni, bu duyğunun əsasında bil-məməzlik durur. Heç gözləmədiyiniz adam ofis qapısından içəri keçirsə təəccüb yaranacaq, lakin onun gələcəyi bilinirsə bu duyğu yaranmayacaqdır.

Təəccübün sona çatması, həmin fikrin cavabını tapana qədər davam edir. Təəccüb doğuran hadisəni dəyərləndirdikdə bu hiss bitir. Pol Ekman bu cür misal çəkir: “qapıda öldüyünü bildiyiniz həyat yoldaşınız ilə rastlaşırsınız. Bu an beyninizdə şübhə yaransa, yəni gördüyünüz adamın həyat yoldaşınızın əkiz qardaşı olduğunu fikirləşsəz və ya sizə qarşı qəsdən yalançı bir vəziyyət yaradıldığından şübhələnsəz bu ifadə itəcəkdir”.

Təəccüb çox qısa müddət ərzində baş verir və ən qısa duyğudur. Qısa zaman intervalında baş verməsi onun yalançı təəccübdən ayıran əsas meyardır. Həqiqi təəccüb bir saniyə və ondan qısa zamanda baş verir. Bir saniyədən çox sürən təəccüb duyğusu yalançı duyğudur və bu zaman şəxsin əslində həmin hadisəni bilməsi və təəccüblü olmadığı demək olar.

Təəccübdə olan elementlərin mövcud olması, lakin müddətin uzun olması (*yəni 1 saniyədən çox davam etməsi*) təəccüb deyil, marağı göstərir. Hər hansı bir məsələyə diqqətini yönəldən insan, eyni

hərəkətləri edərək (*qaşlar qalxır, gözlər böyüyür, ağız açılır*) şəxsə diqqətini yönəldir. Lakin, dediyimiz kimi burada əsas fərq bu hərəkətin bir saniyədən çox davam etməsidir. Bundan əlavə təəccüb ani hərəkətlər ilə yaranır. Yavaş-yavaş verilən məlumatlarda şəxs təəccüblənməyə bilər (*təəccüblü olsa belə*). Bu səbəbdən dindirmədə şəxsin məlumatı bilib-bilmədiyini yoxlayanda, onun təəccübünü daha yaxşı görmək üçün məlumatı ani olaraq vermək lazımdır (*kritik sual və ya xəbərlər*).

Təəccüb ilə ürkmə həm mikro ifadələr cəhətdən, həm də duyğuların eyniliyinə görə bir-birinə bənzəyir. Ürkmə, təəccüb mikro ifadəsindən daha tez və qısa vaxt ərzində baş verər. Şəxsin təəccüblənməsi üçün aldığı məlumatı bilməməsi lazımdır. Ürkmə zamanı şəxs məlumatı bilsə belə (*yüksək səs, işıq və s.*) görünür¹⁰².

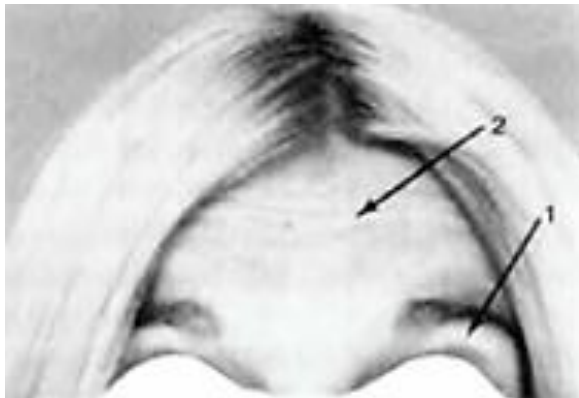
Təəccüb bir qədər neytral davranış olduğu üçün ondan sonra digər bir emosiyaya çevrilir. Təəccübləndiyi informasiya müsbətdirsə gülümsəməyə, mənfidirsə qorxu, iyrənmə və s. çevrilərək özünü göstərir. Təəccüb zamanı iştirak edən əsas bədən üzvü göz, qaş və ağızdır. Bu zaman göz bəbəkləri açılır (*yuxarı və aşağı doğru*), göz qapaqlarında gərmə görünməz, qaşlar qalxar, alın dərisində qırıqlar yaranar, ağız açılır və alt çənə aşağı düşər (*şəkil 31*).

Şəkil 31

¹⁰² Paul Ekman. *Emotions revealed. USA: Times book, 2003, 285 s*

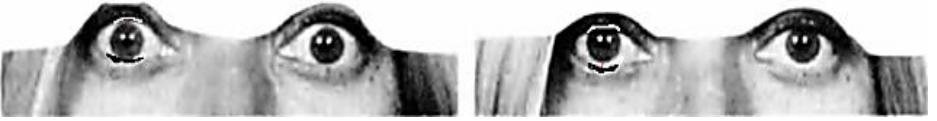
Təəccüb zaman qaşlar yuxarı qalxar, daha aydın görünər və alında qırışlar yaranmağa başlayar (**şəkil 32**). Əlbəttə ki, qırışlar hər insanda yaranmır (*estetik əməliyyat səbəbindən və körpə, azyaşlı uşaqlarda qırışlar görünmür, bəzi yaşlı adamlarda isə sabit şəkildə, hər zaman qırışlar mövcud olur*) və bunun yaranmaması təəccübü inkar etmir.

Şəkil 32

Qaşların hərəkətsiz qalması, lakin digər üzvlərin hərəkəti də eyni mənanı, heyran olmağı ifadə edir. Yuxarıdakı bölümlərdə yalnız qaşın qaldırılmasından (*ağız açılmır*) söhbət açmışdıq. Belə ki, onun mənası təəccüb deyil, vurğu, salamlaşma (*qaş aşağı və ya yuxarı doğru hərəkət edir*) və ya digər müsbət ifadələrdir.

Təəccüb zamanı gözlər böyüyər. Bu halda alt göz qapağı rahat, neytral vəziyyətdə olar, yalnız üst göz qapağı yuxarı doğru çəkilər. Bunu dəqiq anlamaq üçün göz qışasına nəzər yetirmək lazımdır. Alt göz qapağı göz qışasının aşağıdan bitən yerinin üzərində durduğu halda, üst göz qapağı göz qışasının yuxarı hissəsindən daha yuxarı qalxacaqdır (*bunu anlamaq üçün şəkildə baxın (şəkil 33)*). Şəkildə qırmızı rəng qısa ilə göz qapağı arasında olan məsafədir. Deməli, təəccüb zamanı göz qışasının üst hissəsi ilə, üst göz qapağı arasında məsafə yaranmalıdır (*soldaki şəkil təəccübü ifadə edir*).

Şəkil 33

Təəccüb zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər. Yuxarıda göstərdiyimiz göz hərəkəti tək başına (*qaş və ağızsız*) işlədikdə bu bir qədər qısa təəccübü göstərir (**şəkil 34**). Qısa təəccüb, anlıq yaranmaqla, şəxsin aldığı informasiyanı bilmədiyini və informasiyanın onu heyrləndirdiyini göstərir.

Şəkil 34

Çənənin hərəkət etməməsi lakin, göz qapaqları və qaşın təəccüb duyğusu ifadə edəcək şəkildə hərəkət etməsi, sorğulayıcı təəccüb nişanəsidir (**şəkil 35**). Bu zaman şəxs, eşitdiyindən təəccüblənər, sanki qarşısındakına “doğrudan deyirsiz?” sualını verir.

Şəkil 35

Təəccüb zamanı çənə düşər. Qorxudan fərqli olaraq ağız kənarlarında dartılma baş verməz və çənə rahat şəkildə aşağı düşər. Ağız açılma həcmi təəccübün dərəcəsini göstərir. Ən mühüm məsələni demək lazımdır ki, şəxsin yalnız çənəsini açması təəccüb bildirməz. Çənənin düşdüyü və neytral olduğu 2 şəkli analiz etdikdə orada olan gözlər son nöqtəni qoyacaq. Göz qışasında baş verən hərəkətlər yuxarıda dediyimiz şərtlərə uyğun olmasa təəccüb yoxdur, yəni təəccüblü görünmək üçün edilir.

Lakin, bəzən gözlər hərəkətsiz qalsa da ağız və çənə təəccüb göstəricisi olacaq şəkildə dəyişir. Bu zaman şəxsin yuxarıda dediyimizdən (*yalnız çənənin düşməsi*) biraz daha yüksək təəccüblü olduğu görünür.

Bir saniyədən daha çox sürən təəccüb duyğusu da mövcuddur ki, bu nisbətən şəxsin şok vəziyyətinə düşməsi ilə əlaqədardır (*adətən bir saniyədən çox davam edən təəccüb saxtadır, lakin dediyimiz “şok” vəziyyəti istisna hesab edilə bilər*). Bu duyğu gözlənilməz hadisə zamanı özünü göstərir. Bu zaman gözlər normal vəziyyətdə, alt çənə isə uzun müddət aşağı düşmüş halda qalır. Buna el arasında “mat qalma” deyilir (*şəkil 36*).

Şəkil 36

Bəzi hallarda yorğunluq, kədər ilə təəccüb mikro ifadəsi qarışır. Yorğun və ya kədərli olan insanların gözləri bağlanmış kimi qıyılır, üst göz qapağı aşağı düşür. Yorğun olduğu halda təəccüblənən şəxs

də eyni hərəkəti edir və əlavə olaraq onun qaşları qalxır, çənəsi aşağı düşür. Kədərli olduqda isə adətən qaşların arası (*burnun üstü*) yuxarı qalxır və alın qırışır (*şəkil 37*).

Şəkil 37

Beləliklə, təəccüb zamanı:

- Qaşlar yuxarıya doğru yüksəlir. Alında qırışlar yarana bilər. Təəccüb zamanı qaşlar hərəkət etməyə bilər - qısa təəccüb, heyranlığı göstərir. Yalnız qaşların hərəkəti fərqli mənə ifadə edir ki, əvvəlki yarım fəsillərdə bunlar haqqında danışıldı.

- Üst göz qapağı yuxarıya doğru qalxır. Təəccüb zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər - qısa təəccübü bildirir.

- Çənə aşağı düşür. Yalnız çənənin hərəkəti təəccübü bildirmir.

c) qorxu mikro ifadəsi

Qorxu baş verə biləcək təhlükə zamanı, insanda yaranan emosional duyğu və həyəcan hissidir. Bu zaman insan mübarizə aparmaq və ya qaçmaq arasında seçim etmək məcburiyyətində qalır.

Qorxu zamanı insan orqanizmində bəzi dəyişikliklər baş verir. Bu zaman udqunma çətinləşir, ürək döyüntülərinin sayı və qan təzyiqi artır, dizlər və ayaqlar boşalır, mədədə narahatçılıq yaranmağa başlayır, dərinin rəngi ağarır.

Pol Ekman qorxunun səbəbini zərərdə görür. Bildirir ki, insanlar adətən zərərdən, yəni psixoloji və ya fiziki zərərdən qorxur. Sağlam-

lıǵına hər hansı zərər dəymək ehtimalı olan insan, qarşıdakından zəif olan və münaqişə ehtimalı güclü olan zaman və ya psixoloji zərbədən, sevdiyi insanı itirməsindən, etibar etdiyi adamın ona zərbə vuracağından qorxa bilər.

Qorxu çox vaxt zərər gəlmədən yarana bilər. Hər hansı yanlış olan işçi, rəhbərin çağırışından və onun çağırış zamanı qəzəbli səsinədən qorxa bilər. Rəhbər şəxsə işdən qovulduğunu deyərsə, bu zaman işçi gələcəkdə ac qalacağını, ailənin qınağını və s. düşünüb qorxa bilər. Bundan əlavə işçi müdirin onun hər hansı səhvini deyəcəyi üçün çağırdığından da şübhələnib qorxa bilər.

Günahı olmayan insanın qorxusu şübhə yaradır. Çünki, haqq olan insan adətən qorxmaz, o halda ki, şərait gərgin olmasın. Bəzən insan haqq olsa belə qorxa bilər ki, bunun səbəbi gərgin ətraf mühitdir (*polislər, hüquq mühafizə orqanı və s.*). Əslində bu zaman qorxu deyil, gərginlik yaranır. Gərginlik, polis idarəsində ifadəsi alınan və günahı olmayan insanda görünə bilər, lakin qorxunun görünmə ehtimalı yoxdur. Bu səbəbdən gərginlik və qorxu fərqləndirilməlidir. Qorxu varsa, zərər ehtimalı var, lakin gərginlik haqqında bunu demək olmaz.

Pol Ekman bildirir ki, ani olaraq yaranan ağrı da qorxuya səbəb ola bilər. Şəxs həkimdə olar və dişini çəkdirsə, sinirə müdaxilə zamanı yaranan ani ağrı, şəxsin qorxmasına səbəb olacaqdır. Həmin bu qorxu hətta, şəxsin diş çəkdirməkdən imtina etməsinə də səbəb ola bilər. Çünki, şəxs artıq onun ağrısını təcrübə edib və ikinci belə bir zərbənin gəlməsindən qorxur.

Qorxu və təəccüb öz elementlərinə görə bir-birinə çox bənzəyən iki fərqli ifadədir. Bu sahədə elmi məlumatları olmayan şəxslərə qorxu və təəccüb bildirən 2 fərqli şəkil göstərdikdə onlar adətən həmin şəkildəki ifadələri bir-birindən fərqləndirə bilmirlər. Buna baxmayaraq qorxu ilə təəccübü fərqləndirən bir neçə element mövcuddur. 2-ci abzasda qorxu zamanı bədəndə yaranan fizioloji dəyişikliklərdən danışıldı ki, həmin dəyişikliklər təəccüb zamanı yaranmır.

Toxunacağımız əsas mövzu isə qorxu zamanı insanın üz mimiklərində baş verən dəyişikliklərdir. Qorxu zamanı qaşlar, gözlər və ağız iştirak edir. Bu zaman qaşlar yuxarı qalxır və yana dartılır, üst göz qapağı və alt göz qapağı dartılır, ağız açılır və dodaqlar dartılmağa başlayır (*şəkil 38*).

Şəkil 38

Xüsusi olaraq qaşların vəziyyətinə toxunaq. Bu zaman yaranan qaş hərəkəti qorxunu təəccübdən fərqləndirən amillərdən biridir. Bu zaman qaşlar düz vəziyyətdə olaraq yana doğru dartılar. Qaşların dartılması zamanı iki qaşı birləşdirdikdə düz xətt formasını alır. Alın hissəsində qaşların dartılmasına uyğun olaraq qırıqlar yaranacaqdır (*şəkil 39*). Bundan əlavə qaşlar dartılan zaman alın hissədə, qaşın üzərində yanakı iki qırıq yarana bilər (*şəkil 40*).

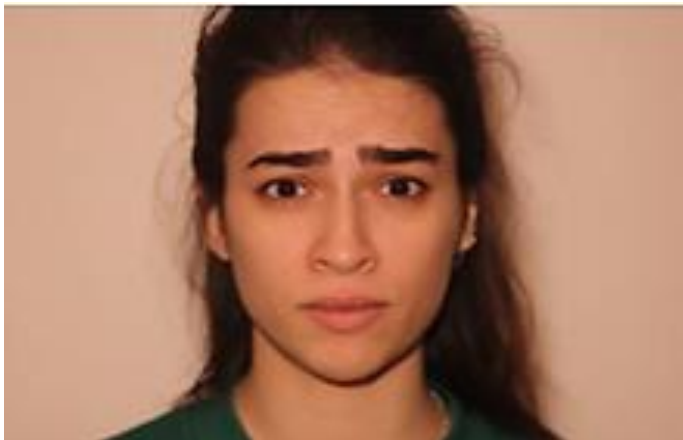

Şəkil 39

Şəkil 40

Bəzi hallarda yuxarıda dediyimiz elementlərdən yalnız qaşların dartılması görünə bilər (*şəkil 41*). Bunun mənası narahatlıq, təlaş, kiçik və ya idarə edilə bilən qorxu hissidir. Diqqət etsək bu zaman kiçik kədər hissinin yarandığını görə bilərik (*şəkilə baxanda kədərli kimi görünür*).

Şəkil 41

Qorxu zamanı göz qışası böyüyür. Bu bir qədər təəccüb gözlərinə bənzəyir. Lakin, bu zaman göz qapaqları yuxarı-aşağı doğru hərəkət etməz, saga-sola doğru dartılar. Bu zaman göz qışası ilə göz qapaqları arasında yaranan məsafə, təəccüblü gözlərdə olduğu kimidir. Əsas fərq isə dediyimiz kimi göz qapaqlarının yana doğru dartılmasıdır.

Gözlərin dartılma dərəcəsi qorxunun şiddətindən asılı olaraq arta bilər.

Qorxu zamanı gözlər təkbaşına iştirak edə bilər. Bu həqiqi qorxu-nu göstərir, lakin bir az daha yüngüldür və ya idarə edilə bilər.

Qorxu zamanı ağızda dəyişiklik baş verir. Təəccübdən fərqli olaraq ağız kənarları yanlara doğru dartılar (*şəkil 42*). Bəzi hallarda tək başına ağız hərəkəti görünə bilər. Bu anlıq qorxu və gərginliyi göstərir.

Şəkil 42

Həqiqi qorxu mikro ifadəsi çox qısa müddət ərzində görünür. Bu vaxt bir saniyə intervalında olur. Lakin, bəzən şok vəziyyətinə düşdükdə dodaq kənarları uzun müddət donmuş vəziyyətdə kənarlara doğru dartıla bilər.

İnsanlar müəyyən informasiya ilə qarşılaşanda adətən bir emosiya göstərmir. Bu səbəbdən üzdə iki və ya daha çox duyğunu özündə əks etdirən mikro ifadələrə rast gəlinir. Qorxu mikro ifadəsində bir çox mikro ifadələr ilə qarışa bilər. Bunlar kədər, təəccüb, iyrənmə və s. mikro ifadələridir.

Beləliklə, qorxu zamanı:

- Qaşlar yanlara doğru dartılar. Alında qırışlar yarana bilər. Qaşlar təkbaşına hərəkət edə bilər - təlaş, anlıq qorxu və ya idarə edilə bilən qorxunu göstərir.

- Gözlər yanlara doğru dartılar. Qorxu zamanı yalnız gözlər iştirak edə bilər - həqiqi, lakin qısa və ya idarə edilə bilən qorxunu bildirir.

- Ağız yanlara doğru dartılar. Təkbaşına görünə bilər - anlıq qorxu və ya təlaş göstərir.

d) kədər mikro ifadəsi

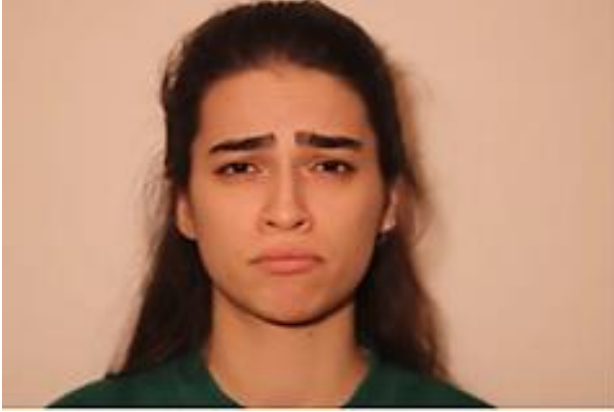
Kədər qəmlənməkdən, özünü bədbəxt hiss etməkdən irəli gəlir. Sevdidi bir şəxsi itirən, psixoloji zərbə alan, ümitsiz şəxs və s. adətən kədərlənir. Kədər digər duyğulara nisbətə daha uzun ömürlü olanıdır. Kədər duyğusu insanların fizioloji görkəmini dəyişir və hətta uzun müddət qalacaq izlər qoyur. Məsələn, uzun müddət kədərli olan, az gülümsəyən insanların üz dəriləri sallanmış vəziyyətdə olur.

Kədər adətən baş vermiş hadisə ilə eyni vaxtda yaranmır. Sevdidi bir yaxınını itirən şəxs o an kədərlənməz. Həmin zaman şəxsdə yüksək stress, gərginlik, (*ayaqlar boşalar, ayaq üstə dura bilməz*) qəzəb və s. hisslər yarana bilər. Bir qədər zaman keçdikdən sonra isə şəxs artıq yüksək dərəcədə kədərlənəcək və zamanla bu da azalacaqdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, kədər keçmişdə baş verən təcrübənin qalıqlarıdır. Şəxs aldığı informasiyadan kədərlənsə, deməli əvvəl onu təcrübəsində görüb, həmin hadisə haqqında düşüncə, həyatında həmin hadisələr baş verib və s. bu kimi digər hallar mövcud olubdur. Deməli, kədərli olmaq üçün alınan məlumatı həyat təcrübəsində yaşamaq, yəni onun “ağrısını çəkmək” və ya özünü onun yerinə qoyaraq, yaşadığını yaşamasa belə başa düşmək lazımdır.

Şəxs əgər ciddi bir məsələnin içərisində kədərlənmirsə ya hadisə yeni baş verib, ya limbik beyində - amiqdala bölgəsində qüsurlar var, ya da ki, şəxs özünü idarə etməyi bacarır. Bundan əlavə onu da demək lazımdır ki, şəxs yüksək dərəcədə kədərini, ağlamasını yaxın olmadığı adamın yanında göstərmir və yaxınlarının yanına getdikdə artıq ağlamağa başlayır. Özünü idarə etməyi bacaran şəxslərin üzərində kədər mikro ifadələri görünür, lakin özlərini gülümsəməyə, dodaqlarını

yuxarı qaldırmağa məcbur edirlər. Bir qədər güc sərf etməsələr, ardından üz kənarları kədəri göstərəcək vəziyyətdə aşağı doğru əyiləcəkdir.

Kədər zamanı gözlər, qaşlar, alın və ağız iştirak edir. Bu zaman şəxsin qaşlarının ortası yuxarı qalxar (/ \), alın dərisi qırışar, üst göz qapağı aşağı düşər (*gözlər qıyılar*) və ağız kənarları aşağı doğru əyilər (*əyri “u” şəklində*) (**şəkil 43**).

Şəkil 43

Kədər zamanı qaşların buruna yaxın olan ucları yuxarıya doğru qalxar və dəridə üçbucaq formada qırışlar yaranar (**şəkil 44**). Həmin qalxan hissədə qaşların arasında olan dəri qırışar. Qaşların təkbaşına hərəkət etməsi yüngül kədəri və ya şəxsin kədəri idarə etməsini göstərir (*bu kədər yalançı ola bilər*). Lakin, uzun yuxarı bölgəsini idarə etmək, ağız bölgəsini idarə etməkdən daha çətindir. Əgər bu tərzdə qalxmış qaşlar sözə vurğu vermək üçün istifadə edilsə, adətən kədərli sözlərə vurğu verən zaman edilir.

Şəkil 44

Kədərli olan zaman gözlər adətən qıyılır. Göz qapaqlarının vəziyyəti digər mikro ifadələrdən fərqlənir. Belə ki, kədər anında şəxsin alt göz qapağı yuxarı qalxır. Gözlər nisbətən aşağı baxır və diqqəti yönəltmədə pozulma yaranır (*bu az həcmli kədər, yorğunluğu, ümitsizliyi və ya şəxsin yeni yuxudan oyandığını göstərə bilər*) (**şəkil 45**). Utanma və özünü günahkar hiss etmə zamanı yuxarıdakı yarım fəsillərdə dediyimiz kimi, gözlər aşağı baxar. Bu hisslər ilə kədər bir-birinə qarışa və hər birinə xas olan elementlər eyni anda görünə bilər. Kədər ilə yorğunluq zamanı da demək olar ki, eyni hal görünür. Gözlər adətən təkbaşına özünü göstərmir, ağız ilə birlikdə olur. Bu zaman həmin hərəkət mikro ifadə sayılmır və uzun müddətli hüznü göstərir.

Şəkil 45

Kədər zamanı dodaqların kənarları aşağıya doğru əyilər (**şəkil 46**). Alt dodaq daha görünən, böyümüş şəkildə olur. Bu elementə diqqət etmək lazımdır. Çünki, kədər iyrənmə duyğusuna bənzəyir. Lakin, onları fərqləndirən məsələ dodaq kənarlarının aşağı əyilməsi və güclü fiziki qüvvəyə ehtiyac olmamasıdır. Belə ki, digər mikro ifadələrdə, dəridə dartılma olur, bəzi xətlər yaranır, lakin kədər zamanı dodaqların güc sərf etmədən boş saxlanması kifayətdir.

Şəkil 46

Bundan əlavə üst dodaq aşağı əyildiyi kimi bəzən alt dodaq üst dodağa təzyiq göstərərək, ağız kənarlarının əyilməsinə səbəb olur (*şəkil 47*). Bu bir qədər yalançı ifadədir və adətən ağlamaqdan əvvəl görünən hərəkətdir (*azyaşlı uşaqların ağlamasından əvvəl bu ifadə daha rahat görünür*). Təkbaşına görüldükdə sifəti asıq tutmaq, somurt-maq mənasına gəlir, zarafat xətrinə edilə bilər.

Şəkil 47

Duyğular bir-birinə qarışa bilər. Kədər mikro ifadələri, qorxu, qəzəb, iyrənmə, hətta sevinc mikro ifadələri ilə qarışmış şəkildə, birlikdə görünə bilər. Kədər ilə qorxu qarışdıqda adətən kədərə aid olan mikro ifadələr gözlərdə, qorxuya aid mikro ifadələr isə ağızda görünür (*şəkil 48*).

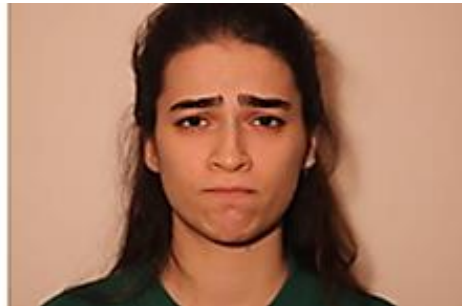

Şəkil 48

Bəzən kədər ilə qəzəb hissləri də bir-birinə qarışa bilər. Bu zaman qəzəb elementi olan qaşların çatılması və kədər elementi olan ağzın kənarlarının əyilməsi halı görünür (*şəkil 49*). Yer dəyişmə ola bilər, yəni qaşlar kədər (*qaşın ortası qalxar*), ağzın isə qəzəbi (*dodaqlar bir-birinə sıxılar*) göstərə bilər (*şəkil 50*). Bu zaman şəxs sanki, başına gələn ilə razılaşmır və “bu niyə belə oldu, niyə mənim başıma gəldi?” deyir.

Şəkil 49

Şəkil 50

Qərribə olsa da bəzən kədər ilə sevinc duyğuları da bir-birinə qarışa bilər (*şəkil 51*). Bu zaman qaşların orta ucu kədər elementli olaraq yuxarı, dodaq ucları isə gülüş elementi olaraq yuxarı qaldırıla

bilər. Bu hal, şəxsin əvvəl yaşadığı gözəl bir hadisəni və ya şəxsi yadına salması, lakin həmin şəxsin yanında olmadığına kədərlənən zaman və s. bu kimi nostaljik hallarda baş verir. Bu tərzdə olan kədər həqiqi və çox təsirlidir.

Şəkil 51

Beləliklə, kədər zamanı:

- Qaşların buruna yaxın olan hissəsi üçbucaq formada yuxarı doğru qalxar. Alında qaşların arasında qırıqlar yarana bilər. Qaşlar təkbəşinə hərəkət edə bilər - yüngül və ya idarə edilə bilən kədəri göstərir.

- Alt göz qapağı yuxarı doğru qalxar. Gözlər aşağı doğru baxa bilər. Kədər zamanı gözlər təkbəşinə özünü göstərə bilməz.

- Dodaq ucları aşağıya doğru əyilir. Təkbəşinə görünə bilər.

e) sevinc mikro ifadəsi

Sevinc xoşlamaqdan, xoş gələn, zövq verən məlumatdan, hadisədən və s. yaranan duyğudur. Digər emosiyalara nisbətdə sevinc müsbət duyğudur. Qorxu zərərdən yaranırsa, sevinc zövq alınan zaman yaranır. Deməli sevinc varsa, zövq verən bir obyekt vardır. Həyəcan verici, yeni olan bir pred-mentlə qarşılaşmaq, mənfi duyğuların

aradan qalxması, çətinlik, problem aradan qalxdıqdan sonra gələn rahatlama, tərif və s. sevincin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sevinc yüksək dərəcədə gülmə, gülümsəmə, məmnuniyyətlik və s. formada özünü göstərə bilər. Müəyyən bir tərif eşidən şəxs gülmə-yəcək, lakin məmnun olacaqdır. Gülümsəmə, öskürmə və s. bu kimi səs çıxardan hərəkətlər hər zaman məqsədə uyğun istifadə edilmir, yəni onlar yalandan ola bilir və həqiqi sevinci göstərmir.

Sevinc zamanı gözlər və ağız iştirak edir. Bu zaman gözlər qıyılır, kənarları qırışır və alt göz qapağı və ağız ucları yuxarıya doğru qalxır, yanaq almacıqları isə görünməyə başlayır. Dodağın kənarları nə qədər yuxarı doğru dartılsa sevincin həcmi də bir o qədər yüksəkdir. Gülüş zamanı yuxarıda dediklərimizdən əlavə olaraq dişlər görünür, lakin sevinc halı dişlər görünmədiyi halda da baş verə bilər. Bu zaman göz kənarları qırışır və yalnız dodaq ucları yuxarıya qalxır. Saxta sevinc zamanı dodaq ucları yuxarı qalxmır və düz bir forma alıb, sadəcə kənarlara doğru dartılır (*şəkil 52*).

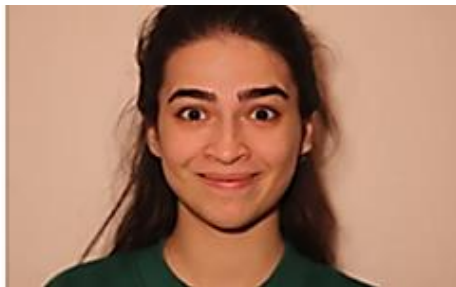
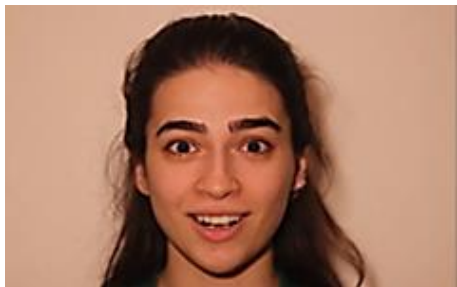
Şəkil 52

Sevinc zamanı dodaqların kənarlarının qalxması bəzi hallarda o qədər incə olar ki, bunu görmək çətinləşər (*şəkil 53*). Dodağın kənarları qalxar, lakin neytral olaraq görünər. Burun qanadlarından başlayan, yanaq almasının sərhədi hesab edilən uzun xəttə yaranan qırış və dəyişikliklər şəxsin güldüyünü daha dolğun göstərəcəkdir.

Şəkil 53

Sevinc bəzi hallarda təəccüb ilə qarışa bilər (*şəkil 54*). Bu zaman gözlər təəccüb elementi olaraq açıla, qaşlar qalxa, dodaq kənarları isə sevinc elementi olaraq yuxarıya doğru qalxa bilər. Bunun mənası şəxsin rastlaşdığı hadisəyə həm təəccüblənməsi, həm də sevinməsidir.

Şəkil 54

Sevinc ilə qəzəb də bir-birinə qarışa bilər (*şəkil 55*). Bu zaman sevinc elementi olaraq dodaq ucları yuxarı qalxa, qaşlar isə qəzəb elementi olaraq çatıla bilər. Bu adətən psixi problem əlamətlərinə bənzəyir. Şəxs həm qəzəblənir və ya kiməsə zor tətbiq edir və bundan keyf alaraq gülür və ya sevinir.

Qəzəbin elementi göründüyü halda, şəxsin həm də gülümsəməsi, onun həqiqətən qəzəblənmədiyini göstərir (*bu həm də kədərə aiddir*). Yəni, əslində bu bir yalandır və şəxs hər hansı bir zor tətbiq etməyəcək. Qaşlarını çatıan adam gülməyə başlayarsa, qaş çatı açılacaq. Kədərə də eyni məsələni aid etmək olar. Ola bilsin şəxs ya kədərini gizlətməyə çalışır, ya da ki, özünü kədərli, “yazıq” kimi göstərməyə çalışır.

Şəkil 55

Beləliklə, sevinc zamanı:

- Qaşlar neytral formada qalar.
- Gözlərin qıyılır, kənarları qırıxır və alt göz qapağı yuxarı doğru qalxır. Təkbaşına görünə bilməz. Göz gülərsə, mütləq ağız kənarlarında hərəkət olmalıdır.
- Dodaq ucları yuxarıya doğru qalxar. Təkbaşına görünə bilər - yüngül və ya yalançı sevinci göstərir. Bəzən insan ona qarşı gülən insana gülüşlə cavab qaytarır. Gülüşlə cavab qaytarmamağı hər adam bacara bilməz.

ə) qəzəb mikro ifadəsi

Paul Ekmana görə qəzəb 6 fərqli səbəbdən yaranır. Bu səbəblər şəxsiyyətə fiziki zərər, psixoloji zərər, fərdin məqsədinə qarşı müdaxilə, başqa bir şəxsin qəzəbi, fərdin gözləntilərə cavab verməməsi, şəxsiyyətin mənəvi dəyərlərinə qarşı zorakılıqdır.

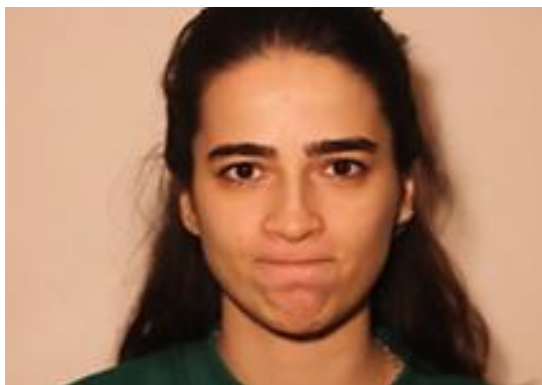
Qəzəblənən zaman qaşlar çatılar, ucları burnun üstünə doğru əyilər (**şəkil 56**). Bu zaman qaşın arasında olan dəri nahiyədə qırıxlar yaranmalıdır. Qaşlar təkbaşına özünü göstərə bilər, lakin bunun mənası hər zaman qəzəb olmur (*yuxarıda bu haqda danışmışdıq*). Yalnız qəzəb deyil, həm də, ciddiyyət, diqqət, narahatlıq, stress, ağrı

zamanı da qaşlar çatıla bilər. Qəzəblənən zaman gözlər qıyılar, alt göz qapaqları gərginləşər.

Şəkil 56

Ağız hərəkəti özünü 2 tərzdə göstərir. Birinci halda dodaqlar bir-birinə sıxılır (**şəkil 57**). Dodaqların çölə baxan hissəsi ağzın içərisinə doğru sıxılır (*yəni dodaqlar gizlənir*). Bu zaman şəxs sanki, özünü sıxaraq danışmağının qarşısını alır. Sizdən böyük olan biri, sizi qəzəbləndirdiyi halda özünüzü saxlamaq üçün dodaqları bu halda sıxma vəziyyəti görünə bilər. Pol Ekman bundan əlavə 2 səbəbi də açıqlayır. Belə ki, şəxs hər hansı bir hücumla məruz qaldıqda və ya özü başqa birinə hücum etdikdə bu hərəkəti edəcəkdir. Adətən dodaqlar bir-birinə basdırıldıqda, burun dəlikləri genişlənir və yüksək miqdarda hava xaric edilir.

Şəkil 57

Ağız hərəkətlərinin özünü göstərdiyi iki tərzdən ikincisi ağzın geniş açılmasıdır. Əsəbi olduğu halda danışan şəxsin ağzı kvadrata bənzər şəkildə olacaqdır. Bu zaman alt çənə irəli gələ bilər ki, bu da qəzəbi göstərir.

Qəzəbi göstərən ağız hərəkətləri (*dodaqların sıxılması*) təkbəşinə görünə bilər. Bu bir qədər yüngül, idarə edilə bilən qəzəb ola bilər. Qəzəbin həqiqi və ya yüksək dərəcədə olması üçün bütün elementlərin eyni anda görünməsi lazımdır.

Qəzəb digər ifadələr ilə qarışa bilər. İyrənmə duyğusu ilə qarışdıqda, qəzəbə aid olan bütün elementlər üzün yuxarı hissəsində görünür və əlavə olaraq da iyrənməyə aid olan ağız hərəkəti özünü göstərir.

Ağzın açıldığı mikro ifadələr (*təəccüb, qorxu*) qəzəb mikro ifadəsi ilə qarışdıqda, qəzəb mikro ifadələri burundan yuxarıda özünü göstərir. Doğrudur ki, bu zaman qəzəbə aid olan bütün elementlər görünür. Lakin, adətən qorxu-qəzəb, qorxu-təəccüb qarışımli mikro ifadələr göründükdən dərhal sonra, ağız bağlanır və qəzəb mikro ifadəsi görünməyə başlayar.

f) iyrənmə mikro ifadəsi

İyrənmə mədə bulantısı ilə əlaqədar olan bir duyğudur və istəksizliklə əlaqədardır. Bu zaman mədə bulandırıcı bir şeydən uzaqlaşmaq ehtiyacı özünü göstərir. İyrənmə iyrənc olan, bəyənmədiyimiz, hörmətsizlik kimi qəbul etdiyimiz və ya rədd etməyə meyilli olduğumuz zaman yaranan duyğudur. Bundan əlavə bu hərəkət həm də məmnuniyyətsizliyi, nifrəti göstərir.

Hər hansı bir əşya və ya onun xəyalı, qoxular, səslər iyrənməyə səbəb olduğu kimi, insanlar və insanların etdiyi hərəkətlər də iyrənməyə səbəb olur. Bir insanı görəndə iyrənə bilərsiniz çünki, özünüzdü ondan üstün görür (*əxlaqi cəhətdən üstün görür*) və ya etdiyi hərəkəti heç vaxt etməz, özünüzə sığışdırmarsız. Bu səbəbdən iyrənmə ilə xor baxma duyğuları bir-biri ilə adətən yanaşı olur. Nəinki, xor baxmaq, həm də sevinc, qəzəb və s. digər duyğular ilə də birlikdə işləyə bilər.

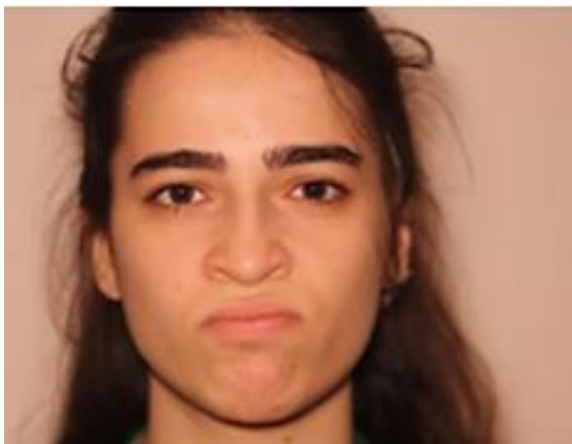
İyrənmədə qaşlar, gözlər, dodaqlar, dəri nahiyyələri əsas elementlərdəndir. İyrənmə zamanı qaşlar aşağı enər (*qəzəbə bənzər şəkildə*), dodaq üstü (*burun altı*) yuxarı qalxar və oranın dərisi qırışar (*bu zaman bəzən ağız açıla və dişlər görünə bilər*), yanaq almacıqları görünməyə başlayar, burun dərisi yuxarı doğru dartılar və bəzən də gözlər qıyılar (*şəkil 58*).

Şəkil 58

İyrənmənin əsas elementi dodaqlardır. Bu zaman alt dodaq qalxa bilər, yəni aşağıdan yuxarıya təzyiq verərək, üst dodağı qaldıra bilər və ya alt dodaq neytral qaldığı halda üst dodaq yuxarı qaldırıla bilər (*şəkil 59*). Bu dodaq hərəkəti dodaq və burun arasında olan dəridə, yanağın aşağı sərhədində olan qırışlarda onun daha yaxşı görünməsinə səbəb olacaqdır (*duyğu gücləndikcə, qırışlar daha da dərinləşəcək*). Dodaqların etdiyi hərəkətin təsirindən burnun üst hissəsində qat-qat qırışlar yarana bilər.

Adətən yüksək dərəcəli iyrənmə zamanı qaşlar özünü göstərə bilər, lakin onlar aşağı düşməsə belə, iyrənmə mikro ifadəsi yarana bilər. Bu zaman qaşsızsız, yalnız dodaqda baş verən hərəkətlər özünü göstərir. Adətən insanlar keçmişdə baş vermiş hər hansı iyrəndirici bir hadisəni yadına salıb danışdıqda bunu edir. İyrənmədə alt göz qapaqları yuxarı doğru qalxır.

Şəkil 59

İyrənmə ilə xor görmə duyğuları elementlər cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Hər iki halda dodağın üst hissəsi yuxarı qalxır. Sadəcə olaraq, xor görmə zamanı dodağın bir kənarı digərinə nisbətdə asimmetrik şəkildə kənara doğru gərilmə baş verir. Yalnız xor görmə deyil, digər duyğular ilə - qəzəb, qorxu, təəccüb duyğuları ilə qarışa bilər. Bu zaman iyrənmə elementləri buruna qədər olan hissədə, digər duyğulara aid elementlər isə göz və qaş hissəsində görünür.

g) xor baxmaq

Xor baxmaq, bir insana və ya hadisəyə yuxarıdan aşağı baxmaq duyğusudur. Bu zaman şəxs özünü daha üstün görür. Xor baxma zamanı dodaq kənarları bir kənara doğru qalxar (*şəkil 60*). Bu zaman gözlər qıyılı (*çünki, göz ilə əlaqəli bölümdə, insanların görmək istəmədiyi bir şeyə baxarkən gözlərini qıydığını bildirmişdik*) və baş arxaya gedə (*eqolu insanların başı arxaya gedir və burun ucları yuxarı baxır*) bilər. Tək qaşın qaldırılması da xor baxma elementi olaraq göstərilə bilər.

Şəkil 60

Xor baxma ilə gülümsəmə bir-birinə ilk baxışda çox bənzəyən bir mikro ifadədir. İlk baxışdan gülüşə bənzəsə də, altında başqa mənalara yatdığını başa düşmək lazımdır. Bir-biri ilə zarafatlaşan və digərinə zarafatda “qalib” gələn insanları izləyən üçüncü şəxs gülsə, çox güman onda xor baxma mikro ifadəsi görünəcək. Bundan əlavə digərini aldadan və yalana inanıldığını düşünən insanda da bu mikro ifadə görünə bilər (*çünki, yalan danışır və özünün bildiyi məlumatları qarşıdakının bilmədiyini üçün ona xor baxır*).

4.8. Yalan ifadələrin xarakterik əlamətləri

a) yalanın aşkar edilməsinin metodikası

Yalan analizi və ya yalanı aşkar etmək prosesi digər taktikalar içərisində ən çətin və mühüm olan parçalardan biridir. Çünki, hər zaman diqqətsizlikdən yanlış qərar vermə ehtimalı vardır. Bu səbəbdən yalanı aşkar etməyə ciddi yanaşmaq və dəqiqliyi tam aşkara çıxmayana qədər, həmin nəticələri qəbul etməmək lazımdı (*mütləq şəkildə vurğulayırıq*). Yanlış və qeyri-ciddi şəkildə bu işə yanaşmaq günahsız bir şəxsin vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən həmin məlumatlar haqlı olaraq sübut növü sayılmır, lakin sübutların əldə edilməsinə çox yardım edə bilər. Məlumatları, fərziyələri ilk öncə əldə edib, onları müqayisə edib, yoxlayaraq çox mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür.

İnsanlara ömrü boyu danışmaq, yazmaq qaydaları, danışan zaman hansı sözlərdən istifadə etməli olduğu öyrədilir (*öyrənir*) və insanlar nəticədə sözləri dəyişə, yalan danışa bilər. Buna baxmayaraq mimi-kalar, jestlər bir-başa olaraq beyindən aldığı əmrlə formalaşdığı üçün onlara müdaxilə etmək demək olar ki, mümkün deyil. Doğrudur jestləri idarə etmək mümkündür, buna baxmayaraq bəzi hallarda onlar da insanların təsiri olmadan özünü göstərir. Mimikaların da çox kiçik hissəsini stresli olmadığımız, rahat olduğumuz zaman dəyişə bilərik. Lakin, xüsusi stresli zamanlar bədən üzvlərini insana unutdurur və ona diqqət etmək çətinləşir və ya mümkün olmur. Nəinki jest və mimi-kalar, daxili fizioloji vəziyyət, ürək döyüntüləri, tər vəzilərinin fəaliyyəti və s. bu kimi funksiyalar insanın müdaxiləsi olmadan özünü göstərir. Məsələn, qəzəblənən şəxsin qollarında istilik artır (*qan qollara tərəf axın edir*), qorxan insanda isə ayaq nahiyyəsində istilik artır və qol, əl nahiyyəsi soyuyar (*buna səbəb odur ki, şəxs təhlükədən rahat qaça bilsin*). Bu səbəbdən mimikalara, jestlərə, fizioloji dəyişikliklərə olan güvən, sözlərə olan güvəndən daha artıqdır. Çünki, onlar yalan danışmır və bir-başa olaraq insanların daxili düşüncələrini əks etdirir.

İnsanlar özlərini zəif göstərəcək duyğuları gizlətmək istəyərlər. Pol Ekmanın fikrinə görə kişilər qorxu, xanımlar isə qəzəb hissini gizlədərlər. Qorxduğu zaman gülərlər və ya qorxmadığını deyərlər ki, insanlar bilməsin. Zaman keçdikcə isə buna öyrəşə bilərlər. İfade alınması üçün çağırılan şəxs əslində cinayəti törədəndirsə və duyğuları tam olaraq gizlədir, özünü çox rahat aparırsa həm şübhələnmək, həm də şübhələnməmək olar. Şübhələnmək ona görə olar ki, şəxs qabaqcadan özünü hazırladı. Lakin, onu deyək ki, bunu yalnız təcrübəli adamlar (*cinayətkarlar*) edə bilər. Şübhənməmək isə ona görə lazımdır ki, şəxsin həqiqətən də günahı yoxdur, bu səbəbdən rahatdır. Lakin, o şəxslərdə idarədə, vəzifəli şəxsin qarşısında olduğu üçün gərginlik yaranır. Duyğuları gizlətməyin digər səbəbi qarşıdakı şəxs və ya onun xüsusiyyətləridir. Yuxarıda dediyimiz kimi, özünü üstün görən kişi, özünə yaxın olmayan birinin qarşısında qorxduğunu adətən göstərməz.

Pol Ekman mimikaları idarə etməyin səbəbi kimi şəxsin öz peşə qabiliyyəti olduğunu göstərir. Aktyorlar, təcrübəli diplomatlar, vəkil-lər, siyasətçilər, həkimlər, satıcılar, hakimlər adətən mimikalarını idarə edə bilirlər. Yüksək dərəcədə təcrübəsi olan cinayətkarlar, oğru-lar da duyğularını, mikro ifadələrini idarə edə bilirlər. Müstəntiq cina-yət olduğunu dedikdə, təqsirli şəxs yalandan təəccüblənə bilər. Resi-divliyi olmayan, əvvəllər cinayət üstündə məhkum edilməyən, zəif, vicdanlı, əxlaqlı və s. müsbət xarakterli insanlar adətən belə işlər edə bilmirlər. Əlbəttə ki, təcrübəli müstəntiq tərəfindən onun yalan olduğu başa düşülür. Şəxs mikro ifadələri ilə yalan danışsa belə, dindirmə davam etdiyi müddətdə, uyğunsuzluq aşkar olur. Çünki, onlar adətən uyduracaqları hekayənin tam sistemini qura bilmirlər. Yəni, yalan danışır, lakin yalanın ona nə fayda verib-verməyəcəyini bilmirlər.

İnsanların mimikaları idarə etmə dərəcəsi mimikanın xarakte-rindən asılıdır. İnsanlar üçün dodaq, ağız mimikalarını, ağız kənarı dərilərini idarə etmək digərlərini idarə etməyə nisbətdə daha asandır. Qaş bölgəsini də idarə etmək mümkündür. Bunları stresli olmadıqda

etmək olur, lakin ani bir gərginlik altında bunu etmək demək olar mümkün deyil. Göz bəbəklərinin hərəkətini isə müdaxilə ilə böyüdüb-küçəltmək olmur (*yalnız işıq tutmaqla ola bilər*). Mövcud olan duyğunu gizlətmək istəyən şəxs ağız hərəkətləri ilə əsl duyğunun əksini göstərsə belə, həqiqi duyğunun elementləri qaş bölgəsində özünü göstərəcəkdir. Qəzəbli olan, qorxan biri gülürsə (*əgər qaşlar çatılırsa*), onun gülməsi yalandır və şəxs qəzəbini gizlətmək üçün gülümsəyir.

Qorxunu gizlətmək mümkündür, lakin yalandan qorxdığını göstərmək, düşünürük ki, mümkün deyil. Qorxu adətən təəccüb ilə gizlədilir. Çünki, onlar bir-birinə ilk baxışda çox bənzəyir. Lakin, yuxarıda danışılan elementlər əsasında onlardan hansının qorxu və ya təəccüb olduğunu aşkar etmək mümkündür. Qorxu zamanı yaranan mikro ifadələri süni olaraq yaratmaq olmur və ya çox çətindir. Ağız kənarında, alt göz qapağında gərginlik, qaşların yanlara doğru dartılması prosesi təbii olaraq yarana bilər. Bu zaman üst göz qapağı qaldırılır bilər ki, bu da təkbəşinə tam olaraq bir məna ifadə etmir. Ümumiyyətlə hər hansı mikro ifadəni digərləri ilə gizlətməyə çalışdıqda, həqiqi mikro ifadələrin kiçik elementləri (*göz qapağının gərginliyi və s.*) görünə bilər. Bunu isə təcrübəli göz və ya kompüter vasitəsilə görmək olur. Yalandan kədər göstərmək adətən ağız bölgəsi ilə edilir. Lakin, kədərdə yaranan bir saniyənin altındakı mikro ifadələr, qaşların ucunun qalxması və s. elementlər, kədərin həqiqi olduğunu göstərən amillərdir.

Bütün bunlar mikro ifadə olduğu üçün onların özlərinə xas olan görünmə müddəti vardır. Mikro ifadələr adətən 1 saniyənin altında özünü göstərir. 1 saniyə daxilində özünü göstərən qəzəb, təəccüb, qorxu, gülüş və s. mikro ifadələri həqiqidir və həmin andakı duyğunu göstərir. İnsan 10, 20 saniyə gülə bilər, lakin mimikalarını gizlədən adamda bir saniyənin altında gülüş görünə bilər. Bu müddət ərzində olanlar həqiqidir və ani olaraq baş verir. Dindirmədə olan şəxs heç gözləmədiyi bir şəkil göstərsə, onda ani olaraq təəccüb mikro ifadəsi yarana bilər. Bu ani olacaq çünki, dindirilən şəxs çalışır ki, onun hiss

etdiklərini müstəntiq görməsin. Təəccüb duyğusu bir saniyədən artıq olarsa, adətən yalandan edilir. Deməli, belə bir nəticə çıxar ki, özünü sıxıb saxlayan insanların mikro ifadələri 1 saniyənin altında olur, çox olarsa yalandır.

Qəzəb ifadəsində də müddət, yəni onun görünmə müddəti önəmlidir. İzah etmək üçün jestlərə toxunmaq lazımdır. Jestlər ikinci dərəcəli hərəkətlərdir və adətən gücləndirmə funksiyasını yerinə yetirirlər. İnsan müəyyən mikro ifadə göstərsə, jest həmin mikro ifadənin məxsus olduğu duyğunu gücləndirəcək. Adam qorxu mikro ifadəsi göstərsə, eyni anda əllərini bir-birinə vura bilər və ya ondan sonra gərginlik yaranar bilər (*gərginlik nəticəsində insan özünə toxunub sakitləşdirir*). Qəzəb də bu tərzdədir. Əgər qəzəb mikro ifadəsi ilə jestlər bir yerdə işləyirsə, gərək eyni anda özünü göstərsinlər. Şəxs sanki, qəzəblənirmiş kimi qaşlarını çatır, eyni anda qışqırır və daha sonra əlini predmetə möhkəm vurursa və ya yumruq kimi sıxırsa, çox böyük ehtimal şəxs qəzəbi yalandır. Eyni anda olarsa inanmaq olar (*əgər mikro ifadələr yalançı deyilsə*) çünki, şəxs bunu edirsə deməli sərbəst deyil, yəni həmin hərəkətləri idarə etmir.

Yalan danışma zamanı baş verən jest və mimikalar, həm də şəxs stresli vəziyyətdə olduğu halda yaranır. Bu səbəbdən yalanı aşkar etmək çox güclü məntiq və zəkaya bağlı olur.

Gördüyümüz proseslərə əsasən demək istəyirdik ki, şəxs yalan danışan zaman bəzi hərəkətlər edir ki, onu həm də stresli vəziyyətdə edə bilər. Yəni stress ilə yalan danışan zaman edilən jest və mimikalar bir-birinə qarışır. Bu səbəbdən onları ayırmaq lazımdır. Məsələn şəxsin üzü qızarsa onun həm stresli, həm də yalan danışdığını demək olar. Yalan danışdığını o zaman demək olar ki, şəxs stressdə olmasına səbəb olacaq heç bir şərait olmasın. O zaman bilmək olar ki, şəxs jestləri stress yox yalan səbəbindən yaranır. Onlarla danışan zaman elə bir şərait yaratmaq lazımdır ki, şəxs tam olaraq rahat olsun. Onun üzünə qışqırmaq, təzyiq yaratmaq heç bir şəkildə müstəntiqlərə, dindirmədə iştirak edən şəxslərə məsləhət görülmür. Buna misal

olaraq müəllimin tələbəyə sual verməsini göstərmək olar. Sual verən zaman müəllim səmimi idi və heç bir təzyiq yaratmırdı. Lakin, buna baxmayaraq, rahat, stresli olmayacaq bir şərait olduğu halda, tələbənin suala cavab verən zaman üzünün qızardığı göründü ki, bu da onun yalan danışdığını təxmin etməyə imkan verirdi.

Yuxarı bölümlərdə polislərin şəxsləri dindirən zaman onların şəxsi məkanlarına daxil olaraq, onların üzərində təzyiq yaratdığı göstərilmişdi. Lakin, bu hal indi tam olaraq aydın oldu ki, müsbət bir davranış deyil. Şəxsə sərt bir şəkildə baxmaq, ona yaxın oturmaq, qəzəbli olmaq və gülümsəməmək, üzərində təzyiq yaratmaq, dindirilən şəxsin stress altında olmasına və yalanı düzgün şəkildə aşkar etməməyə səbəb ola bilər.

Müsaibə zamanı yalanları aşkar etmək üçün şübhəci deyil, mümkün qədər neytral olmaq və "yalan deyirsən!" kimi ifadələrdən istifadə etməmək lazımdır. Ən yaxşı üsul mövzu ilə bağlı bəzi aydınlaşdırıcı məlumatlar əldə etmək üçün "mən başa düşmürəm" və ya "mənə bunun necə baş verdiyini bir daha deyə bilərsinizmi?" kimi cümlələr işlətmək lazımdır. Sual verərkən sakit olmaq, şübhələnməmək, rahat görünmək və mühakimə etməmək (*istisna var*), bundan əlavə geyim və görünüşə ciddi şəkildə diqqət etmək lazımdır. Elə olmalıdır ki, şəxsin müstətiqdən acığı gəlməsin. Bu edilsə şəxsin nəyisə gizlətmə şansını azaltmaq olar.

Dediyimiz kimi düzgün analiz üçün şəxsin rahatlığını təmin etmək lazımdır. Rahat olan insanların hərəkətlərindən onun rahat olduğunu başa düşə bilərik. Şəxs bu zaman qarşıdakı ilə özü arasında bəyər (*qolları və ya digər əşyalarla*) qoymaz, bir-birinə daha yaxın olar, təbəssüm edər, üzündə qorxu və kədər görünməz.

Hər iki tərəf özünü rahat hiss etdikdə, onların verbal davranışlarında harmoniya olacaq. Qarşılıqlı rahatlıq hiss edən insanlar da eyni nəfəs alma, danışma tonları və ümumi davranışlara sahib olacaqlar.

Qarşımızdakı insanın davranışını əks etdirərək, şüuraltı olaraq “sənin yanında özümü rahat hiss edirəm” mesajını vermək lazımdır¹⁰³.

Yuxarıdakı yarım fəsillərdə jest və mimikalardan danışdıq. Onlara nəzərən hansı hərəkətlərin nə mənə ifadə etdiyini artıq öyrəndik. Bundan sonra şəxsin tam rahat, stressiz bir şəraitdə olduğuna inandıqdan, uyğun bir şərait yaratdıqdan sonra, artıq həmin şəxsə baş verən mənfi jest və mimikar nəticəsində nə demək istədiyini və ya yalan danışdığını təxmin edə bilərik.

Dindirmə zamanı şəxsə istəmədiyi, narahat edici bir sual verildikdə istər-istəməz onda narahatlıq halları görünəcək. Bu hallarda bədənə əks olunaraq, qarşı tərəfə jest və mimikalar vasitəsilə çatdırılır.

Tərləmə, səsin titrəməsi və nəfəs alıb-vermənin artması, udqunmağın çətinləşməsi və boğazın quruması, bədən uzaqlaşması, bədən və ayaqları arxaya sıxma və ya oturacağa pərçimləmə, şəxs ilə öz arasında baryer qurma, ayaqların ucunu qapıya tərəf doğrultma, stress mənasını ifadə edən hərəkətlər və xüsusilə göz qırpması sayının artması və s. kimi hərəkətlər narahatlıq bildirir.

Bəzi hallarda şəxsə donma hərəkəti görünə bilər ki, bu da yalan danışmağı ifadə edə bilər. Danışdığımız kimi şəxs eşitdiyi və ya gördüyü hər hansı bir informasiyanın təsiri altında hərəkətləri dayana bilər. Bu hərəkət stressiz bir vəziyyətdə edilərsə şəxsin yalan danışdığını ehtimal etmək olar.

Şəxsin üzündə gedən ani dəyişikləri anlamaq lazımdır. Onda olan mimik dəyişikləri və onların mənalərini öyrənməli, şəxsin səssiz olaraq nə dediyini bilməli və həmin fikirləri müqayisə edib bir nəticəyə gəlməliyik.

Unutmayaq ki, yalan danışmaq vərdişi olan insanlar, digərləri ilə daha çox göz teması qura bilərlər. Araşdırmalar göstərir ki, insanlar yalan danışarkən göz temasını artırır. Ola bilsin ki, göz temasındakı bu artım şüurlu bir hərəkətdir. Çünki el arasında kiminsə gözünün

¹⁰³ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

içinə baxmaq dürüstlük və səmimiyyət əlaməti olduğu haqda yayılmış yanlış fikir var¹⁰⁴. Yuxarıda demişdik ki, şəxs əgər gözlərini uzun müddət yumarsa, bu onun hal hazırda olduğu yerdə olmamaq, oradan getmək, şəxslə əlaqəni kəsmək mənasını ifadə edir.

Bundan əlavə baş hərəkətinin ifadə etdiyi təsdiq və inkar məna-larına da fikir vermək lazımdı. Şəxs şifahi olaraq suala “yox” cavabı verir, lakin başını aşağı-yuxarı (*təsdiq*) hərəkət etdirsə, təxmin etmək olar ki, o, ağılında təsdiqi fikirləşir, yalan olaraq suala inkar cavabı ver-mişdir və ya dediyindən tam olaraq əmin deyildir. Burada xüsusi ola-raq nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsin diqqəti tam olaraq müstəntiqə doğru olsun. Məsələn, şəxs həm qarşdakına, həm də digər səsə, danışığa diqqət edirsə bu zaman qarşdakına “yox” cavabı, lakin digər şəxsə (*xəbəərə və s.*) başı ilə “təsdiq” cavabı verə bilər. Yəni bunlar ayrılıqda, müstəqil olan cavablardır və qarışdırmamaq lazımdı.

Əllərin ani olaraq gizlədilməsi də şəxsin narahatlığına bir işarədir. Ona bir sual verən zaman açıq vəziyyətdə olan əllər, ani olaraq giz-lədilir, cibə və ya oturacağın altına gedirsə, deməli şəxs eşitdiyi sual-dan özünü narahat hiss edir.

Bu toxunduqlarımız və yuxarı yarım fəsillərdə göstərdiyimiz narahatlıq ifadə edən hərəkətlər yalnız o zaman yalanı ifadə edə bilər ki, şəxsin olduğu şəraitdə özünü narahat hiss etməsinə səbəb olmasın. Rahat olan bir şəxsdə bu hərəkətləri görsək, əgər kənar, digər bir nara-hat edici vəziyyət yoxdursa onun yalan ifadə verdiyinə bir qədər inana bilər.

Qarşdakı şəxs ciddi söhbət olduğundan istər-istəməz özünü gər-gin hiss edə bilər. Bu səbəbdən şəxsdə rahatlıq yaratmaq lazımdır. Suallara başlamazdan əvvəl şəxsin rahatlaşmasına çalışmaq, sual verməzdən əvvəl rahatlamasını gözləmək lazımdır. Şəxs rahatladıqda onda olan dəyişikliklər, şəxsin yalan analizinin aparılması üçün şərt hesab edilir. Şəxsin gərgin olduğu halları qeyd etmək, yadda saxlamaq

¹⁰⁴ Joe Navarro. *Beden dili. Türkiyə: ALFA yayın evi, 13-cü basım, 294 s*

lazımdır. Şəxs hansı sual zamanı özünü gərgin hiss etdi, özünü sakitləşdirməyə çalışdı və s.

Hər sual soruşduqdan sonra, şəxsin cavabı (*verbal və qeyri verbal*) gözlənilməlidir. Suallar elə hazırlanmalıdır ki, şəxs daha çox söz işlətsin. Bəzi hallarda isə kritik suallar vermək lazımdır ki, şəxsdə ani olan dəyişikliklər aşkar edilsin. Dindirilən şəxsdə gərginlik yaratmaq, ona davamlı suallar vermək, sıxmaq doğru hesab edilmir. Bu zaman dindirilən şəxs sıxıntıdan tez qurtulmaq üçün yalan ifadə verə bilər. Şəxsə sual verilən zaman onun həmin hadisəyə və suala diqqətini yönəltməsinə təmin etmək lazımdır.

Şəxsə verilən suallara rahat şəkildə, gərgin olmadan, ətraflı və tez cavab verməsi onun səmimi olduğunu aşkar etmir. Bəzi insanlar onu hansı hadisə ilə bağlı dindirməyə çağıracaqlarını bildiyi üçün çağırılana qədər hekayələr uydurmağa çalışır. Şəxs əvvəl dindirilmiş şəxs ilə ünsiyyətdə olduqda, verilən sualları öyrəndikdə isə bu ehtimal daha da artır (*bu səbəbdən dindirmədə gecikmələrə yol verməmək lazımdır*).

Yalanın aşkar edilməsi metodikası, qaydaları sözlər və mimikalar, jestlər, fizioloji dəyişikliklər arasında olan ziddiyyətlər üzərində qurulub. Şəxs sözlə bir məlumatı inkar edir, başı ilə təsdiq edirsə, bədən hərəkətinə güvənmək lazımdır. Şəxsin qorxduğu üzündən görünürsə, lakin o qorxmadığını deyirsə, sözünə güvənmək olmaz. İfadələrin hadisə yerində yoxlanılması zamanı, təqsirləndirilən şəxs “sol tərəfə qaçdım” deyir, lakin, əli ilə sağ tərəfi göstərsə əllərə inanmaq lazımdır. Tərcübədə bu kimi hallara rast gəlinibdir. Şəxs sol tərəfə getdiyini desə də, əli ilə sağ tərəfi göstərir. Müstəntiq yenidən ona, “sağ yoxsa sol” deyər sual verdi və təqsirləndirilən şəxs sağ tərəfə getdiyini sözü ilə təsdiq etdi.

Ögər şəxsin sözləri ilə mimik və jestləri arasında bağlantı yoxdursa böyük ehtimal yalan ifadə vermişdir. Bu zaman isə əsas olaraq jest və mimikalar əsas götürülür. Çünki, onlar birbaşa olaraq beyindən, duyğulardan, şəxsin əsl düşüncələrindən irəli gəldiyi üçün verbal nitqdən daha inandırıcıdır. Məsələn, övladı qaçırılmış ananın hərəkət-

lərində həyəcan, kədər, aktivlik yoxdursa bu şübhəlidir (*əslində olmalıdır*).

Sözlü və sözsüz şəkildə sözlərinə vurğu vermək, daha çox əl-qol hərəkətlərindən istifadə etmək şəxs barəsində müsbət informasiya verir. Ko Navarro şəxsin danışarkən az vurğulamadan istifadə etməsini və ya vaxtında etməməsini şəxsin yalan danışması ilə əlaqələndirir. Əslində bu daha çox gərginlik, qeyri-səmimilik ilə bağlıdır. Yalan ilə bağlılığı o zaman yaranar ki, şəxs həqiqətən yüksək dərəcədə vurğu və əl-qol hərəkətindən istifadə etməlidir. Yuxarıda dediyimiz misal (*övladı qaçırılmış ananın hərəkətləri*) buna nümunədir. Vurğulama sözlü və sözsüz olaraq görünür. Qaşları qaldırmaq, səsini yüksəltmək, əllərdən istifadə etmək, yumruğu masaya vurmaq və s. vurğu nümunələridir. Ko Navarro bildirir ki, qeyri-səmimi insanlar əl hərəkətlərini azaldaraq ünsiyyət qurarlar (*əllərini cibə qoyar, üz hərəkətlərini idarə edər, qeyri-aktiv olar*). Onu da bildirək ki, şəxs gərgin olan, yalan danışan zaman aktiv hərəkət edə bilər. Bu zaman şəxs gərgin olduğu üçün əlini daha çox qoluna, üzünə toxundurur, bir yerdə rahat otura bilməz. Ümumiyyətlə bu hərəkətlər deyildiyi kimi qeyri-səmimiliyi, şəxsin öz fikirlərinə tam olaraq güvənmədiyini göstərir. Bəzi insanlar ifadə verərkən, sözlərini çox ehtiyatla deyər, “ürəkdən” söz deməz, aktiv olmaz, özlərini oturacağa pərçimləyər və s. bu kimi hərəkətlər edər.

Ko Navarro öz təcrübələrinə əsasən verdiyi məsləhətlərdə şəxsin müstəntiqə yalvarmasını (*jestlər ilə*) şübhəli hesab edir. Yalvaran şəxsin ovuc içləri yuxarını göstərir. O bildirir ki, ifadə verən şəxs “mən etmədim” deyib, ovuc içini aşağı doğru göstərsə (*yalvar-mursa*), onun doğru demə ehtimalı daha yüksəkdir.

Özünə güvənən, səmimi olan insanlar əvvəlki yarım fəsillərdə dediyimiz kimi, əyləşən zaman daha geniş yer tutar. Çiyinləri, başları yuxarı qalxar, qollarını yanlara doğru geniş şəkildə açar. Yalan söyləyən insan adətən bu şəkildə otura bilməz. Bunu birbaşa yalanla əlaqələndirmək olmaz, çünki bu hərəkət gərginliyi bildirir. Lakin, şəxsin

ifadə işlətdikdən sonra özünü sıxması şübhələnməyə, dediyini və ya müstəntiqin işlətdiyi söz əsasında sıxıntıya düşməsinə anlamağa imkan verir.

Yalanı göstərən ən məşhur, klassik hərəkət çiyin çəkmə hərəkətidir. Lakin, çiyin çəkmə dedikdə tək çiyin çəkilməsi başa düşülür. Şəxsin “mən etmədim” deməsi, lakin tək çiyinini çəkməsi, dediyi sözün arxasında olmadığını göstərir (*çiyində ağrı olub-olmadığı, bu hərəkəti mütəmadi olaraq edib-etmədiyi nəzərə alınmalıdır*). Bundan əlavə danışan zaman əlləri inkar mənasında yarımçevrə şəklində əymək də şəxsin məlumatsız olduğunu bildirir.

Əllərin ani olaraq burna, ağıza və ya gözə toxunması yalan işarəti ola bilər. Şəxs bu zaman həm də müstəntiqin gözlünün içinə baxa bilməz. Adətən insanlar 5-10 saniyə intervalı ilə şəxsin gözlərinə baxar və bu normal olaraq qəbul edilir. Qeyri-səmimi insan isə gərginlik yaradan söz işlədərkən gözlərini çəkə bilər. Əlbəttə gözləri çəkmə həm də şəxsin düşünməsinə göstərə bilər. Bunu aşkar etmək üçün gərginlik yaratmayan bir sual verərək, şəxsin hara baxdığını, daha sonra isə kritik suallar verdikdə, şəxsin hara baxdığını aşkar etmək və bunlar arasında əlaqəni tapmaq lazımdır.

İntihara cəhd etmiş şəxs, özündən asılı olmayan səbəblərdən intihar edə bilməmiş və psixoloji baxışa göndərilmişdirsə, ona verilən sualların cavabları ilə mikro ifadələr arasında əlaqə axtarmaq lazımdır. İntihara cəhd etdiyi üçün onun əhvalı mənfi olmalıdır. Lakin, buna baxmayaraq o gülürsə, özünü yaxşı hiss etdiyini deyirsə şübhələnmək olar. Müsbət olduğunu deyən zaman, şəxsin üzündə kədər mikro ifadəsi görünürsə, dediyinin əksini düşündüyünü göstərir və onun özünü yaxşı hiss etmədiyini bildirir.

Doğruyu danışan insanın mimikaları daha təmiz və dolğun olduğu halda, yalan danışan insanın mimikaları maskalanmış şəkildə olacaqdır. Maskalanmış şəkildə olan mimikalar digər mimikanı gizlətmək üçün formalaşır. Bu zaman əvvəlki mimikanın qalıntıları qalır.

Belə ki, kədərli insanın yalandan gülməyə çalışdığı zaman kədər elementləri üzündə qalacaqdır.

Danışan zaman bir məlumatı dəqiqləşdirmək və sözləri dəyişmək şəxsin doğru danışdığına işarədir. "Onu ayın 6-sı, yox, üzr istiyirəm ayın 7-si gördüm" kimi ifadələr şəxsin doğru danışdığını göstərə bilər *(lakin bəzən insanlar bu taktikanı bilir, bu səbəbdən bu tip ifadələr işlədən zaman onun üzündə "xor baxma" mikro ifadə elementlərinin olub-olmadığına diqqət etmək lazımdır)*.

Yalan danışma dedikdə, şəxsin yalnız məlumatları təsdiq etməsi, doğru olan məlumatları inkar etməsi başa düşülür. Bu təhrif etmək və ya məlumatı gizlətmək məqsədilə edilir. İnsanlar həm hadisənin yönünü dəyişmək üçün yalan danışar, həm də hadisə haqqında tam məlumat verməmək üçün bəzi hissələri gizlədərlər. Gizlətmək yalan danışmaqdan bir qədər asandır. Yalan danışmaq üçün güclü yaddaş lazımdır ki, yalan ifadələrini yadda saxlayıb, uydurduğu hekayənin növbəti hissələrini qura bilsin. Bu səbəbdən uzun müddətli alınan ifadələrdə şəxsin yalan danışması çətinləşir *(bu zaman çarpaz dindirmə metoduna müraciət etmək çox faydalı ola bilər)*. Dindirilən şəxsin yenidən dindirilməsi zamanı onun əvvəlki ifadəsinə zidd ifadə verməsi halları çox görünür. Müstəntiq bu zaman şəxs ilə bağlı sübutların əldə edildiyini, dindirmənin prosessual qanunun tələb etdiyi üçün edilməsini və yalan ifadə vermənin məsuliyyətə səbəb olduğunu *(emosional mühit yarım fəslində olanlar nəzərə alınsın)* deməsi şəxsin yalan uydurma zamanı çətinliyə düşməsinə səbəb ola bilər. Müstəqillik dövrü ərəfələrində, təcrübəli mütəxəsislərin bu tipli taktikalardan istifadə etdiyini eşitmişik və həqiqətən də faydalı olmuşdur.

Yalanı aşkar etmək yalnız verbal və qeyri-verbal nitq arasında olan uyğunsuzluğu tapmaqdan ibarət deyil. Bu zaman şəxsin verdiyi ifadələr arasında olan uyğunsuzluq da buna kömək ola bilər. Qurduğu hekayələrdə müəyyən boşluqlar yarana, verilən suala cavab vermək istəməyə və ya sualın yönünü digər tərəfə dəyişməyə çalışdığı hallar ola bilər. Kritik, ani verilən sualı eşitdiyi halda, şəxs bu sualı eşitməyə

hazırlaşmadığı üçün sualdan qaça, vaxt qazanmaq üçün müəyyən hərəkətlər edə bilər.

Dindirilən şəxsin eşitdiyi sual nəticəsində yaşadığı ani duyğular onun haqqında məlumat verir. Bu zaman suallar kritik, cinayətlə bir-bəşə əlaqəli və şəxsi cinayətlə bağlayan suallar olmalıdır. Məsum, günahsız olan insanlar adətən eşitdiyi bu tipli sualın təsirindən qorxmaz, şok vəziyyətinə düşməz, həyəcanlanmazlar. Bu tipli duyğular şəxsin həmin sual ilə sıx bağlılığı olduğuna böyük dərəcədə işarədir. Bu anda şəxsin üzündə ən azından qorxu mikro ifadəsi görünə bilər. Əlbəttə ani olaraq yarandığı üçün onu idarə etmək demək olar ki, mümkün deyil. Lakin, buna baxmayaraq bəzi insanlar özlərini sıxaraq duyğularını gizlətməyə çalışır, qorxu mikro ifadəsini də təəccüb mikro ifadəsi ilə gizlətməyə çalışırlar. Qorxu və təəccüb mikro ifadəsi bir-birinə çox bənzədiyi üçün bunu ayırd etmək təcrübəli olmayan biri üçün çətin olacaq. Buna baxmayaraq, qorxunu təəccüblə gizlətməyə çalışan şəxsin üzündə qorxu elementləri görünə və ani olaraq yalançı təəccüb mikro ifadələri yarana bilər.

Bir adamı öldürdüyündən şübhəli hesab edilən şəxsin dindirilməsi zamanı müxtəlif şəkillər göstərildikdən sonra, ani olaraq öldürülən şəxsin hadisə yerində olan şəklini göstərdikdə qarşıdakı şəxs buna müxtəlif formalarda reaksiya verə bilər. Bu zaman şəxs şəkli gördükdə xor baxa bilər, çünki özünə güvənir və öldürdüyü üçün fəxr edir. Qorxa bilər, çünki bu sübutun insanların əlinə düşməsi onu qorxudur. Buna baxmayaraq şəkli gördükdə təəccüblənə bilməz, çünki, şəxs əgər hadisəni törədibse, bundan məlumatı vardır və heç bir təəccüb ifadəsi görünməməlidir. Bu zaman zidd fikir ortaya çıxar bilər ki, bəlkə şəxs şəklin müstəntiqin əlinə düşməsindən təəccüblənir. Fikrimizcə, bu bir qədər yanlışdır. Çünki, şəxs şəkli gördükdə böyük təsir buraxdığı üçün ilk öncə şəkli, daha sonra şəklin tapılmasının nəticələrini analiz edəcək.

Dindirmə zamanı bəzən çox fərqli iki hal baş verir. Pol Ekmanın araşdırmalarına görə bəzən insan doğrunu dediyi halda yalan danışır.

Şəxsin sualı eşidən zaman qəzəbli olduğu görünür və şəxsin cinayət ilə əlaqəsi mikro ifadələrin analizi nəticəsində aşkar edilir. Dindirilən şəxsə, sualı eşitdikdə qəzəbləndiyini desək, şəxs qəzəbli olduğunu inkar etmir, lakin yalandan, başqa bir səbəbdən qəzəbləndiyini və ya kədərləndiyi bildirir. Digər vəziyyət isə şəxsin həqiqəti, zarafat edirmişcəsinə deməsidir. Deməli, şəxsin yalançı təvəzökarlıqla, zarafat edirmiş şəkildə özü haqqında mənfi sözlər deməsi, əslində böyük ehtimal doğru dediyini göstərir, yəni gülə-gülə özü haqqında “mən pis insanam” deməsi, yalanı yox əslində doğrunu göstərə bilər. Bu hərəkət həm zarafatcasına deyilə, həm də dedikdən sonra “zarafat edirdim” deməsi ilə nəticələnə bilər.

Yalançıların yalan danışa bilməməsinin və ya yalanlarının rahat şəkildə üstünün açılmasının bir çox səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblərdən biri şəxsin hekayə qura bilməməsidir. Əslində bəzi insanlar danışmaları üçün bir hekayə uydururlar. Buna görə də sual verdikdə heç gözləmədən 1 saniyədən tez cavab verməyə başlayırlar. Buna səbəb yaxşı hekayə qurmasıdır. Buna baxmayaraq, şəxsə gözləmədiyi bir sual verdikdə, hazır cavab olmadığı üçün həyəcanlana, bir cavab tapa bilməsi üçün kəkələyə bilər. Doğrudur, demək olar hər zaman, müstəntiqlərin dindirilən şəxslərə eyni tipli suallar verdiyini görürük. Bu şəxslərdən birinin digər şəxslə ünsiyyətdə olması, həmin şəxslərdən bütün sualları öyrənməsi ilə nəticələnə bilər və bu da hekayəni hansı tərzdə uydurmalı olduğu barədə ona kömək ola bilər. Bu səbəbdən müstəntiq olaraq çalışmaq lazımdır ki, dindirilən şəxslərə, əsasən də cinayət ilə xüsusi bağlılığı olan şəxslərə fərqli-fərqli suallar verilsin və onun həmin anda emosiyaları aşkar edilsin. Əgər ailənin bütün fərdlərindən ifadə alınacaqsa, onları tək-tək deyil, bir yerdə idarəyə dəvət etmək və dindirmədən sonra (*həm də əvvəl idarədə*) bir-biri ilə əlaqə saxlamamasını təmin etmək məsləhətli görünür (*bunun digər şəxslərə də tətbiq edilməsi faydalı ola bilər*).

Poliqrafiyada olduğu kimi müstəntiq qarşıdakı şəxsi elə inandırmalıdır ki, şəxs yalan danışmağa risk etməsin. Poliqrafiyadan istifadə

zamanı hazırlıq mərhələsində poliqrafdan istifadə edilərək, şəxsin hiss etdiklərini özünə göstərirlər. Bu zaman qarşı tərəfdə inam yaranır ki, poliqraf hər şeyin üstünü açacaqdır. Buna uyğun olaraq da, müstəntiq dindirməyə başlamadan özünün nə qədər bilgili olduğunu göstərməlidir ki, şəxs yalan danışmaqdan çəkinsin. Müəyyən taktikalardan istifadə edərək, şəxsin xarakterini, şəxsiyyətini, düşüncələrini özünə demək mümkündür (*bu bir qədər dünyagörüşünə əsaslanır və bu kitabda o haqda danışılmayacaq*). Məsələn, şəxs saati sağ əlinə taxıbsa, ona solaxay olduğunu deyib təəccübləndirmək olar.

Bundan əlavə şəxsi əməkdaşlığa çəkmək lazımdır. Vətəndaşların çoxu cinayət və cinayət prosessual hüququ bilmir, qanunvericilikdə olan üstünlükləri anlamır. Bu səbəbdən dindirilən şəxsi əməkdaşlığa cəlb etmək faydalıdır. “Əgər həqiqəti desən mən (*müstəntiq*) sənə kömək edəcəm”. Lakin, bəzi şəxslər “xəbərçilik” etmək istəmirlər və bu cür məlumatları verməyi xəbərçilik hesab edirlər. Narkotik satıcıları, cəmiyyətin üzvlərini “zəhərləsə” belə, onların adını çəkmək istəmirlər. Bu zaman etdiyi hərəkətin xəbərçilik olmadığını ona inandırmaq lazımdır. Digər yol isə, müstəntiqin emosional, kədərli şəkildə baş vermiş cinayət hadisəsini, təsirli hekayəni dindirilən şəxsə danışmasıdır.

Bəzi insanlar yalan danışmağa alışan və ya yalan danışmaqdan əldə etdiyini faydanı onun zərərindən üstün görən insanlardır. Şəxsin xarakteri onun yalana meyilli olduğunu aşkar etmək üçün bizə kömək ola bilər. Bəzi insanlar hədəflərinə çatmaq üçün hər yola əl atar, və yalan danışanda adətən gərginlik hiss etməzlər. Digər tip insanlar vardır ki, onlar fədakarlıq səbəbindən yalan danışirlar. Onların yalan danışması mümkündür ki, kimləinsə xilasına səbəb olsun. Bu insanlar ola bilsin ki, yalan danışmağa meyilli deyillər və bu səbəbdən də daha çox gərginlik yaşaya bilərlər.

Bundan əlavə insanın yalan danışması və ya danışmaması üçün müəyyən səbəblər vardır. Fərqli tərzdə desək, bəzi tipli şəxslərin müəyyən üsullar ilə yalan danışmağının qarşısını almaq mümkündür.

Məsələn dindar adamların yalan danışma ehtimalı daha azdır. Bu şərtlə ki, yalan danışmağın mənəvi ziyanının, onun qazancından artıq olduğu ona xatırladılsın. Mərd insanlar, uzun müddət həbsxana rejimində qalan və ya nüfuz sahibi olanların söz verməsini təmin etmək, öz mərdliyini yalan üçün itirmək istəmədikləri üçün yalan danışma ehtimalını azalda bilər. Kədərli, həssas insanların da yalanın zərərini bildikdə və sonra əzab çəkib, bundan pəşman olacağına inandırdıqda, yalan danışma ehtimalı azala bilər. Yorgun, kefsiz, həvəssiz insanlar da yalan danışmağa meyilli olmurlar.

Beləliklə, şəxsin yalan danışmasını çətinləşdirən bir neçə şərtlər mövcuddur. Əgər müstəntiq artıq şübhələnməyə başlamışdırsa və müstəntiq özünə yalan danışmağın mümkün olmadığını dindirilən şəxsə inandırmışdırsa, dindirilən şəxs yalana meyilli deyildirsə və mütəmadi yalan danışmalı olduğu bir peşə ilə məşğul olursa, dindirilən şəxs yalan danışmağa görə mənəvi məsuliyyətin hadisəyə görə yaranan cinayət məsuliyyətindən daha artıq olduğu inandırılarsa və ya dindirilən şəxsin yalanı özünə heç bir şəkildə fayda verməzsə şəxsin yalan danışmama və ya yalanın üstünün açılması ehtimalı yüksəkdir.

Məsuliyyət barədə xəbərdarlıq hissəsinə xüsusi olaraq toxunmaq lazımdır. Adətən məsuliyyət barədə xəbərdarlıq yalnız şəxsin sonda həmin hissəni oxuyub, ona imza atmasından ibarət olur. Lakin, bu belə olmamalıdır. Həmin xəbərdarlığın çox böyük faydaları var. Bu səbəbdən dindirmə zamanı şəxsi bu barədə məlumatlandırmaq lazımdır. Məlumatlandırma yalnız həmin normanın adını çəkməkdən ibarət deyildir. Bu zaman müstəntiq onun sanksiya hissəsini diqqətə çatdırmalı, onun nəticələrini emosional şəkildə şəxsə ötürməlidir ki, şəxs həmin məsuliyyətin ciddiliyinin fərqiə vara bilsin (*əvvəlki yarım-fəsildə bu barədə ətraflı danışıldı*).

Dediyimiz kimi insanlar yalan danışmaq üçün həm məlumatları gizlədir, həm də məlumatların yönünü dəyişib olmayan bir məlumatı olmuş kimi ifadə edir. Məlumatı gizlədən adamın, gizlətdiyi məlumatları aşkar etmək, yalanı aşkar etməkdən bir qədər asandır. Gizlə-

dən şəxs yalan danışmır, lakin doğruları da tam olaraq demir. Ona təzyiq etməklə, yəni məlumatları daha konkret verməsini istəməklə, gizlətdiyini aşkar etmək mümkündür. - “Dünən haradaydız?”, - “şəhərdə”. Bu tipli məsələlər şəxsin məlumatı gizlətməsinə işarə ola bilər. Daha konkret deməsini istədikdə, şəxs ya həqiqəti deyəcək, ya da ki, yalan deyəcəkdir (*hansı şəhərdə və ya hansı küçədə olduğunu deməsi istənilməlidir*).

Təcrübəli yalançılara nisbətdə, adətən yalan danışmayan və yalan danışmağa məcbur olan insan verdiyi ifadəyə, danışdığı yalana görə özünü günahkar hiss edə bilər və bu günahkarlıq hissi onu utandırma bilər. Bu zaman şəxsdə utanma elementləri görünə bilər (*başı aşağı salma, gözlərini aşağı endirmə*). Əgər müstəntiq dindirilən şəxslə daha yaxındırsa, müstəntiq dindirilən şəxslə yaxşı münasibət saxlamış, onun qeydinə qalmışdırsa, bir sözlə ona qanuni çərcivədə kömək etməyə çalışmışdırsa utanma hissi daha da arta bilər (*hər kəsə aid deyil*).

Yuxarıda yalan danışan zaman şəxsdə mənfi emosiyaların, qorxu, kədər, utanma və s. kimi duyğuların yarandığına toxunduq. Buna baxmayaraq yalan danışan zaman müsbət duyğular da yarana bilər. Gülməmə, xor baxma və s. bu kimi duyğular buna misaldır. Əgər müstəntiq haqqında “ona yalan danışmaq olmur” deyə bir fikir yaranıbsa və insanlar bu səbəbdən ondan çəkinirsə, belə halda müstəntiqi alddan şəxs özü ilə yüksək səviyyədə “qürur” duya bilər. Bu kimi müsbət emosiyaları hiss edən zaman, müstəntiq özünü ona inanmış kimi apararsa, həmin emosiyaların müəyyən elementlərini daha çox görməyə başlayacaqdır. Bununla bağlı bəzi taktikalara nəzər salaq.

Dindirilən şəxs terrorçuluq və s. buna bənzər cinayətlərdə şübhəlidir və onun bomba və s. texniki vasitələri hara gizlətdiyini müstəntiq təxmin edərsə, bunu yoxlamaq üçün müstəntiq özünü bilməməzliyə vura bilər. Yəni, qarşı tərəfə sən bombanı “a” məntəqəsində gizlətmisən (*əslində b məntəqəsindədir*) və ya onun yanında əməlyatçılara “a” məntəqisini axtarın deyə bir tapşırıq verərsə, qarşı tərəfin

üzündə xor baxma mikro ifadəsi yarana bilər. Bu ifadəyə səbəb, dindirilən şəxsin yalanına müstəntiqin inanmasını güman etməsi ilə əlaqədardır. Həmin mikro ifadədən anlamaq olur ki, əslində şəxs sübutların əldə edilməsini çətinləşdirə bildiyi üçün sevinir və bomba “a” məntəqəsində deyil.

Digər bir taktika da mövcuddur ki, bundan yüksək dərəcədə istifadə edilir. Müstəntiq əslində kimin cinayətlə əlaqəli olduğunu təxmini bilirsə, bu zaman 4, 5 nəfər şübhəlinin içərisində, qəsdən təxmin etdiyi adamdan qeyrisini ittiham eləsə, əsl cinayətkarda rahatlama duyğusu yarana bilər. Bu zaman həmin şəxs dərin nəfəs buraxacaqdır. Buradan belə anlamaq olur ki, cinayətkar müstəntiqin digər şəxsdən şübhələnməsindən və özünə olan şübhələrin itməsindən sevinir. Bu taktikadan yalnız dindirmə deyil, həm də axtarış istintaq hərəkəti aparılan zaman da istifadə edilməsi müəllimlərimizin təcrübələrindən bizə məlumdur. Belə ki, müstəntiq axtarış zamanı evdə müəyyən əşyanın yanında, qarşısında durarkən, subyekt səs-küy salaraq müstəntiqin diqqətini qarışdırmağa çalışır. Daha sonra müstəntiq həmin əşyanın yanından keçib getdikdən sonra şəxsdə rahatlama duyğusu yaranır və buna uyğun olaraq o, dərindən nəfəsini buraxır. Bu zaman müstəntiq bunu başa düşərək, həmin əşyanı yoxlayır və axtardığını aşkar edir.

Buna bənzər digər taktika bundan ibarətdir ki, bu zaman vəzifəli şəxs dezinformasiya xarakterli məlumat təqdim edir. Bu məlumatı konkret bir şəxsə deyil, çox saylı şübhəlilərin içərisində deyir. Bu zaman vəzifəli şəxs sübut olaraq barmaq izinin tapıldığını deyəcəkdir. Nəticədə isə özünə güvənən, cinayəti törədən, lakin barmaq izi qoymayan şəxs fürsətdən istifadə edərək (*elə bilir ki, müstəntiq barmaq izi tapıb*) "mənin barmaq izimi yoxlaya bilərsiniz" və s. bu kimi ifadələr işlədə bilər.

İnsanların yalan danışmasının aşkar edilməsində jest və mikro ifadələrdən əlavə, şəxsin səs və sözlərinin də önəmi vardır. Doğrudur ki, jest və mimikaları idarə etmək, dəyişmək səs və sözlərə nisbətə daha çətinidir. Yalanın aşkar edilməsinə səbəb hesab edilən sözlərlə

bağlı üsul Ziqmund Freydin irəli sürdüyü dil sürüşmələridir. Onun fikrincə, insanlar şüur altında saxladıkları bəzi məlumatları, düşün-cələri fərqli səbəblərdən və zamanlarda ortaya çıxarırlar. Dil sürüş-məsi zamanı ifadə edilən sözlər şəxsin demək istədiyi, lakin deyə bil-mədiyi, deməməli olduğu və ya üstündə uzun müddət düşündüyü problemindən irəli gəlir. Bundan əlavə Ziqmund Freyd dil sürüşmə-sinin baş verməsini 3 səbəbini göstərir ki, bunları da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, bu hərəkət, insan yorğun və yüngül xəstə olduqda, həyəcanlı olduqda və düşüncəsində başqa məsələlər ilə məşqul olduq-da özünü göstərə bilər.

Yalançı sözlər ilə bağlı klassik olan digər bir hərəkət şəxsin "bunu sonuncu dəfə deyirəm" ifadəsidir. Hər zaman doğru olmasa da statis-tik olaraq baxdıqda çox zaman doğru olduğu görünür, yəni şəxsin yalan danışdığını göstərir.

Səs ilə bağlı şəxsin yalan danışdığını aşkar etmək qaydalarına baxdıqda demək olar ki, bu zaman şəxsin stresini aşkar etmək ilk addımdır. Jestlərdə olduğu kimi səslər vasitəsilə də şəxsin gərginliyi, stresini anlamaq olur. Bu zaman səsdə görünən gərginlik elementləri şəxsin eşitdiyi sualla hər hansı bir güclü əlaqəsinin olduğunu göstərir. Səsdə yaranan fasilələr, şəxsin söz deyərkən etdiyi tərəddüdlər şübhə yaradan elementlərdir. Dindirilən şəxs müstətiqin verdiyi sual nəti-cəsində saxta öskürəkdən, mənasız sözlərdən (*“aaa”, “uhh”, “hmm”*) istifadə edərsə, bəzi sözləri qeyri-iradi olaraq təkrarlayırsa bu böyük şübhə yaradır. Bu kimi ifadələrin və tərəddüdlərin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Buna səbəb şəxsin fikirləşmək üçün özünə zaman qazanma ehtiyacı, əvvəlcədən hekayə qursa belə heç təxmin etməyəcəyi bir sual ilə qarşılaşması və ya sual ilə güclü əlaqəsi olduğu üçün sualı eşitdikdə gərginlik yaranması ola bilər. Şəxsin zaman qazanmaq üçün taktika-lardan istifadə etməsinin növbəti nümunəsi onun müstətiqin sualla-rına sual ilə cavab verməsidir. Dindirilən şəxs danışarkən bir ifadəni yüksək səslə, lakin əsas ifadəni aşağı tonda deyərsə, özünə şübhə etdiyini təxmin etmək olar.

Müstəntiqin dindirmədə şəxsə sual verdiyi zaman riayət etməli olduğu qaydalar mövcuddur. Bütün yuxarıda olan taktikaların işə yaraması üçün şəxsin danışması və danışan zaman jest və mimikalardan istifadə etməsi lazımdır. Şəxs nə qədər çox jest və mimikalardan istifadə etsə, müsbət nəticəyə çatmaq daha asanlaşa bilər. Müstəntiq dindirilən şəxsə elə suallar verməlidir ki, dindirilən şəxs sualın cavabına “hə və ya yox” deyər cavab verməsin, daha ətraflı izah edə bilsin. Hal-hazırda verilən sualları nəzərdə keçirdikdə, əksəriyyət sualların bu qaydalara cavab vermədiyi ilə rastlaşırıq. Bəzi sualları nəzərdən keçirək: “Mərhumun kiminləsə ədavəti varmı?”, “mərhum narkotikdən istifadə edirdimi?”, “mərhumun kimlərsə borcu varmı?”, “mərhumla aranızda ədavət olmuşdumu?” və s. sualların cavabı qısa olacaqdır.

Sualın cavabından asılı olaraq şübhələnməyə səbəb olacaq bəzi cavab tərzləri də mövcuddur. Əgər şəxsə konkret cavabı olan bir sual verilərsə, lakin o suala daha ətraflı, yəni ehtiyac olmayan məlumatları verirsə şübhələnməyə dəyər. Bir şəxsə “haradaydız?” sualı verdikdə, şəxs cavabında “müəyyən ərzaqlar lazım idi, buna görə marketə getdim, yolda maşınla gedərkən, ehtiyatsızlıqdan az qalsın bir iti öldürəcəkdim” deyərsə, bu şübhələnməyə səbəb ola bilər. Bir məsələyə toxunmaq lazımdır ki, bəzən şəxs verilən sualdakı sözlərdən istifadə edərək cavab verir. Məsələn: “maşını sən qaçırdın?” dedikdə, şəxs “maşını mən qaçırmadım” deyirsə şübhələnmək olar. Bu kimi hallar az rastlanan hallardır, lakin buna baxmayaraq yalanla əlaqəsinin olduğu mütəxəssislər tərəfindən vurğulanır. Bununla bağlı demək lazımdır ki, şəxs suallara bu tipli cavab verərkən, həmin üsuldən istifadə etmə həcminə baxmağa ehtiyac var. Hər zaman istifadə edərsə, bunu şəxsin adəti olduğunu, bəzi hallarda istifadə edərsə, həmin suallar ilə əlaqəsi olduğunu təxmin etmək olar.

Gərginlik ilə yalan arasında yaxın bir əlaqə vardır. Gərginlik öz özlüyündə yalanı göstərməyə də, yalan danışan zaman gərginlik yaranır. Bu da şəxsin eşitdiyi sualın ardından ani olaraq görünür. Əgər şəxs

dindirməyə daxil olandan sona qədər gərgin vəziyyətdədirsə, bu onun normal halı sayıla bilər. Lakin, belə deyilsə, hər hansı bir sualı eşidəndə və həmin sualın şəxs ilə əlaqəsi varsa, gərginlik yarana bilər. Bir insan suala cavab verdikdən sonra əllərini ovuşdurursa, özünü sakitləşdirməyə çalışdığına və ya hər hansı məlumatı gizlətdiyinə işarə ola bilər. Belə ki, yalan danışır və böyük riskin altından qurtulduğunu hesab edir, dediyi sözə özünü inandırmağa çalışır. Əlbəttə bu hər zaman yalan işarəti deyil. Yalan analizi və digər analizlər zamanı bir deyil, bir neçə elementi bir yerdə nəzərdən keçirmək lazımdır ki, doğru nəticəyə gəlmək mümkün olsun.

Gərginlik jest, mimika, söz və səslərdən əlavə həm də daxili dəyişikliklərdən görünə bilər. Dindirilən şəxs qorxduqda, həyəcanlandıqda, qəzəbləndikdə özünün nəfəs almasında, tərləməsində, udqunmasında dəyişikliklər yarana bilər. Bu kimi stress ilə əlaqəli dəyişikliklər adətən yalan dedektoru ilə aşkar edilir.

Müstəntiqin riayət etməli olduğu əsas qayda bundan ibarətdir ki, müstəntiq yalan aşkar etmə prosesində özünə daha az güvənməlidir. Aşkar etdiyi elementləri öz-özlüyündə yox, bağlantı daxilində əlaqələndirməlidir. Dindirməyə daxil olmamışdan əvvəl, qarşılaşdığı şəxsləri maksimum dərəcədə tanımalıdır (*bu tanıma, şəxsin yalan danışma səbəbi anlamağa yardımçı olacaqdır*).

b) poliqrafiya

Yalan dedektoru, insanda baş verən bəzi fizioloji dəyişiklikləri qeyd edən, aşkar edən bir texniki vasitədir. Tərləmə, qızarma, ürək döyüntülərində baş verən dəyişikliklər, qan təzyiqi və s. bu kimi digər məlumatları ölçə bilər. Dediymiz kimi yalnız bunları ölçər, yəni yalanı aşkar etməz.

Yuxarıda yalanın kinesika elmi vasitəsilə aşkar edilməsindən danışdıq və orada yalanın əslində stress ilə əlaqəli olduğunu dedik. Şəxs yalan danışdıqda stress yaşayır. Bu səbəbdən stresin səbəbinin şəxsin yalan danışdığından, yoxsa başqa səbəblərdən dolayı yaran-

dığını aşkar etmək ehtiyacı yaranır. Konkret olaraq deyək ki, yalan dedektoru yalnız şəxsin stress vəziyyətini ölçür, onun yalan danışdığını aşkar etmir. Poliqraf qoşulan şəxs istər istəməz şərait səbəbindən stress və gərginlik yaşaya bilər ki, bu səbəbdən poliqraftan istifadə edilməsi ciddi işdir və risklidir. Şəxs dedektora qoşulduqda stress yarana bilər, lakin ona hər hansı bir şəkil göstərdikdə (*cinayətin o şəkillə əlaqəsi varsa*) onda artan stress, dedektora qoşulanda yaranan stressdən artıq ola və fərqlənə bilər. Bundan əlavə demək olar ki, müasir dövrdə şəxsin bədən dilini oxuya bilən texniki vasitələr yaradılmışdır ki, ondan istifadə daha məqsədə uyğun görünür.

Dediyimiz kimi poliqraf şəxsə baş verən dəyişiklikləri, stress vəziyyətini aşkar edir. Stress yarandıqda insanda müəyyən dəyişikliklər baş verir. Normada 70-80 olan ürək döyüntülərinin sayı stress zamanı 120-160-a çata, qanda şəkərin miqdarı arta, tənəffüs sürətlənə, tərləmə və ya ağzın quruması və s. hallar baş verə bilər.

Poliqraftan, ümumi olaraq texniki vasitələrdən istifadə icazəsi Cinayət Prosessual Qanunvericiliklə nəzəmlənmişdir. CPM-in 232 və 233-cü maddələrinə əsasən müstəntiq şübhəli və təqsirləndirilən şəxsi audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirmək hüququna malikdir¹⁰⁵. Poliqraf da yazan texniki vasitə olduğu üçün qanunun buna icazə verdiyini düşünməyə əsas yaranır.

Yalanın aşkar edilməsi istər kinesika, istər poliqraf vasitəsilə olsun, onlar sübut kimi qəbul edilmir və edilməsi doğru deyil. Çünki, həmin nəticələrdə yanlışlıq olma ehtimalı vardır. Bu səbəbdən həmin nəticələr müstəntiqə yalnız yol göstərə bilər. Poliqrafın ən riskli tərəfi onun 100 % doğru nəticə verə bilməməsidir. Əgər o, ən çoxu 99 % doğru nəticə versə belə, bu zaman da müəyyən yanlışlıqlar yarana bilər (*yüzlərlə şəxsin dindirilməsi zamanı istifadə olunduğu halda*).

¹⁰⁵ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

Poliqrafdan istifadə zamanı şəxsin razılığının alınması önəmli bir haldır. Bu yalnız şəxsin hüquq və azadlığından irəli gəlmir. Bu həm də şəxsdə olan stress vəziyyətinin, məcburiyyətə nisbətən daha normal olacağına kömək edə bilər. Dedektorun idarəsinə nəzarət edən şəxs bu sahədə yüksək səviyyəli mütəxəssis olmalıdır (*əlavə olaraq kinesika bilik sahəsindən də məlumatlı olması, fikrimizcə müsbət ola bilər*).

Poliqrafdan istifadə edilən zaman mütləq olaraq şəxsə ya suallar verilir, ya da müəyyən məlumatlar, sübutlar göstərilir. Şəxsə cinayət işi ilə əlaqədar olmayan suallar verilir və bu zaman şəxsin normal stress vəziyyəti aşkar edilir ki, stress artımı dəqiq görünsün. Daha sonra şəxsə cinayət işi ilə əlaqədar olan suallar verilir. Ən sonda isə artıq şəxs ittiham edilir, ittiham edici suallar verilir və ya konkret sübutlar qarşıya qoyulur.

Dediyimiz kimi poliqrafın məqsədi şəxsdə olan stressi nəzərə alması və onun yalan danışması ilə əlaqələndirilməsidir. Şəxs yalan danışdığı üçün streslidir yoxsa şəraitə görə stresslidir? Bunu aşkar etmək lazımdır. Poliqraf elə bir cihazdır ki, onun insana qoşulması şəxsdə istər-istəməz stress və gərginlik yarada bilər. Düzdür, yalan danışdığı zaman yaranan stress, şəxsin şəraitdən asılı olaraq yaranan stressindən yüksək olacaqdır. Buna baxmayaraq, onun bundan xəbəri olmaması, yəni cihazın birbaşa olaraq onunla kontakta olmaması daha faydalı ola və düzgün, etibarlı nəticələrin alınmasına təsir edə bilər.

Qədim zamanlarda dindirilən şəxsin yalan danışmasını aşkar etmək məqsədilə ona böyük bir çiy yumurtanı saxlaması tapşırılırdı. Bu zaman şəxs yalan danışdıqda, onda gərginlik yarandığı üçün əlləri ilə, özündən asılı olmayaraq yumurtanı qırırdı və nəticədə şəxsin yalan danışdığı aşkar edilirdi. Bu təcrübə, yalanın gərginliyə səbəb olduğunu göstərən tarixi bir faktdır.

Şəxsin olduğu otaq, otaqda münasibətdə olduğu şəxslərin xarici görünüşü, otaqda olan əşyalar, predmetlərin rəngləri mühüm şərtlərdəndir. Onlar elə tərzdə olmalıdır ki, şəxsin stress vəziyyətini yüksək dərəcədə artırmasın, onun rahat olmasını təmin etsin. Otaq elə şəkildə

olmalıdır ki, şəxs birbaşa olaraq suallara yönələ bilsin, yəni kənar səs kimi informasiyalar fikri yayındırmasın. Müstəntiq və dindirilən arasında olan məsafə normaya uyğun olmalıdır. Müstəntiq şəxsin şəxsi məkanına daxil olmamalıdır (*bu stress yaradır*). Danışiq tərzı qəzəbli olmamalı, mimika və jestləri mənfi mənaları ifadə etməməli, gərginlik yaratmamalıdır. Otaq “ürəkaçan” olmalı, qorxulu bir təsir yaratmamalı, normal bir ev otağına bənzəməlidir. Otaqda tünd rənglərdən istifadə edilməsi azaldılmalı, sakitləşdirici rənglərdən, xüsusən də açıq mavi rəngdən istifadə edilməlidir.

Adətən cinayətkarlarda və ya cinayət etməyə hazırlaşan şəxslərdə, digər insanların aşkar edilməsinə baxmayaraq, aşkar edilməyəcəyi ilə bağlı fərqli bir “ümid” olur. Tutulduqdan sonra belə dindirilən zaman məsuliyyətdən yayına biləcəyi, yalan danışa biləcəyinə inamı olur ki, həmin inamı aradan qaldırmaq lazımdır. Hüquq və vəzifələri izah olunmalı, yuxarıda dediyimiz şəraitə uyğun olaraq, şəxslə “dostcasına”, səmimi söhbət aparılmalıdır. Əgər mümkündürsə hadisə ilə əlaqəsi olan, öz təcrübəsində rastlaşdığı işləri, hekayə kimi, təsir edəcək və emosional şəkildə danışmaq da olar. Danışanda şəxsin bilik səviyyəsini başa düşmək olur ki, bunun sayəsində ona verilmək üçün tərtib olunan sualların quruluşu ilə bağlı dəqiqlik yaranır.

Daha sonra testlər verilir. Bu testlər həm şəxsin inandırılması üçün, həm də şəxsdə baş verən dəyişikliklər ilə bağlı ilkin məlumatları əldə etmək üçün edilir. Bu zaman şəxsə ədədlər və ya digər kartlar verilir və onun içərisindən müstəntiqin görməyəcəyi şəkildə birini seçməsi xahiş edilir. Daha sonra seçib, cibinə qoyduğu kartı tapmaq üçün müstəntiq bir-bir kartlarda olan ədədləri sadalayır və şəxsdən hər ədədi sadaladıqda, yəni, “bu ədəd sizdədirmi?” dedikdə, şəxsin “xeyr” deməsini istəyir. Əlbəttə ki, şəxs hamısına xeyr deyərsə, bir dəfə yalan danışmış olar, çünki cibində olan karta da “xeyr” cavabı vermiş olar.

Bu zaman müstəntiq cavablar zamanı şəxsə olan dəyişiklikləri müəyyən edir və onda hansı kartın olduğunu aşkar edir¹⁰⁶.

Növbəti mərhələdə şəxsə suallar verilir. Hazırlanan suallar şəxsin başa düşəcəyi dildə olmalı, əgər elmi səviyyəsi uyğun deyilsə, suallar bütün elmi terminlərdən azad edilməli, suallar tək mənalı olmalı və iki mənalı başa düşülməməlidir. Verilən suallar konkret bir cinayət ilə əlaqəli olmalıdır. Adətən suallar 3 tərzdə təqdim edilir. Şəxsə ittiham edici (*kritik*), işlə əlaqəsi olmayan (*neytral*), işlə əlaqəsi olma ehtimalı suallar (*yoxlama*) verilir.

İttihamedicu suallar konkret şəxsin cinayəti necə, harada, niyə və s. törətməsinin öyrənilməsi ilə əlaqəli olur. Burada verilən suallar cinayətin konkret parçalarını əhatə etməli, ümumi xarakter daşımalıdır. Öldürməkdən danışarkən, sual verən şəxs hansı predmetlə öldürdüyü soruşmalı, yəni daha konkret olmalıdır.

Neytral suallar, şəxsin gərginliyini aşağı salan suallardır. Bu zaman diqqət başqa yönə çevrilir, sanki, şəxs elə düşünür ki, müstəntiqin fikri yayındı və mənim cinayət törətdiyimi bilməyəcək. Kritik sualların ağırlığından, ümumi sualların sayından asılı olaraq neytral sualların sayı dəyişə bilər. Bu suallar elə tərtib edilir ki, dindirilən şəxs bu suallara təsdiq cavabı verir.

Yoxlama suallar bir başa cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olmur. Lakin olma ehtimalı vardır, yəni bu zaman istintaqa bəlli olmayan yeni halların açılması, aşkar olunması üçün əsasdır. Şəxsə verilən bu tipli suallar ilə onda baş verən psixofizioloji dəyişikliklər, yardımçı rolunu oynayaraq (*sübut qisminə istifadə edilmir*), ehtimal əsasında istintaqın yaranmış yeni istiqamətlərinə nəzər etməyə, həmin istiqamətlər vasitəsilə yeni nəticələrə tərəf getməyə yardım edə bilər.

Poliqrafın istifadə qaydalarından danışmaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, əgər onun nəticələri sübut hesab edilməzsə və yalnız

¹⁰⁶ İ. Abbasova, G. Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminalstikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2016, 207 s.

yönləndirici, istiqamətləndirici xarakter daşıyarsa bu zaman ondan dindirmə zamanı istifadə edilməsinin tərəfdarıyıq.

Əslində poliqraf haqqında danışma səbəbimiz onun istifadə qaydaları haqqında danışmaq yox, onun haqqında ümumi məlumat vermək, poliqraf vasitəsilə və kinesika vasitəsilə yalanın aşkar edilməsi zamanı yaranan psixo-fizioloji dəyişikliklərin əlaqəsinə nəzər etməkdir. Bu da kinesika və poliqrafiya sahəsinin, əsas da kinesikanın, yalanın aşkar etmək cəhətdən mötəbərliyini, istifadəyə yararlılığını göstərir. Hal-hazırda hüquq mühafizə orqanlarında, cinayət prosesində istifadə etmək üçün poliqrafa müraciət edilmir. Lakin, kinesika elmi vasitəsilə yalanın aşkar edilməsi, texniki qurğulara ehtiyac duymadan, bir-başa müstəntiqin təcrübə, daxili inam, biliyinə və diqqətinə bağlıdır. Bu səbəbdən, texniki vasitələr olmasa belə, müstəntiq kinesika vasitəsilə müəyyən nəticələr əldə edə bilər və bu mümkündür.

Yalan dedektoru istifadəyə nə qədər yararlı olsa da, bir o qədər də risklidir. Bu riski aradan qaldırmaq üçün, yalan dedektorundan əldə edilən məlumatlar, bədən dilindən əldə edilən məlumatlar kimi bir-başa sübut rolunu oynamamalı və yönəldici xarakter daşmalıdır. Hər ikisini müqayisə etmək lazım olarsa, boşluqlar və doğruluğa şübhə yarada biləcək elementlər hər ikisində də vardır. Lakin, buna baxmayaraq kinesika biliyi və yalan dedektorundan bir yerdə istifadə edərək müsbət nəticə əldə etmək olar. Kinesika vasitəsilə analiz və ya yalanı aşkar etmək zamanı şəxsə olan gərginlik vəziyyətini görmək lazımdır ki, bəzən bunu adi gözlə görmək mümkün olmur. Bu səbəbdən də gözlə görünə bilməyən elementləri görmək üçün dedektordan istifadə etmək lazımdır.

Yalan dedektorunun nəticələrini şübhə altına alan bir çox səbəblər vardır. Dediyimiz kimi bunlar yalanı kinesika vasitəsilə aşkar etməkdə olan səbəblər ilə demək olar ki, eynidir.

- Yalnız yalançı insanlar deyil, həm də günahsız insanlar da ondan şübhələniləndikdə narahat ola bilər. İnsan qorxa bilər ki, müstəntiq günahsız ola-ola, onu günahkar kimi təqdim etsin.

- Bədən dili, jest və mimikalar vasitəsilə şəxsin duyğularını, qorxdığını, həyəcanlandığını, təəccübləndiyini, qəzəbləndiyini və s. emosiyalarını aşkar etmək olur. Buna baxmayaraq poliqraf vasitəsilə bunları təsnifata görə tam olaraq müəyyən etmək olmur.

- Bədən dili vasitəsilə analiz etmə kimi poliqraftan istifadə zamanı da obyektivlikdən kənara çıxmaq mümkün ola bilər. Buna səbəb mütəxəssisin hissləri, ədalətsizliyi və ya dedektorda olan nasazlıq, qüsurlar ola bilər. Belə ki, müsahibə zamanı dindirilən şəxsə hər hansı təzyiq göstərilə və ya qeyri-etik qaydalara uyğun münasibət qurula bilər.

- Müəyyən üsullar ilə çətin olsa da, yalan dedektorunun aldadılması mümkün hesab edilir.

- Yalan dedektoru şəxsə baş verən fizioloji dəyişiklikləri ölçür ki, bunlardan biri də qorxudur. İnsan o zaman qorxur ki, cinayətdən əldə edəcəyi fayda, ziyanından az olsun. Şəxs az miqdarda oğurluq edibse və yalan danışarsa, bu zaman ələ keçəcəyindən qorxa bilər. Bəzi insanlar da vardır ki, onlar üçün cəzanın heç bir önəmi yoxdur. Daha doğru desək, qazandıqları fayda cəzasını gözündə kiçildir. Yəni, etdiyi işdən peşman deyillər. Onlar yalan danışirlar, bu zaman da yalanın üzərinin açılmasından heç bir gərginlik hiss etmirlər. Həmin insanlar poliqrafta analiz edilərsə, bəlkə də günahsız olduğunu dedektor üzə çıxaracaqdır.

- Bəzən dindirilən şəxs özünü o qədər rahat apara bilər ki, onda heç bir dəyişiklik görünməz. Buna baxmayaraq, bədən dilini analiz etməklə, fərqli metodlardan istifadə etməklə bəzi elementləri aşkar etmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq bədən dili, jest və mimikalar vasitəsilə analiz etməni və onun nəticələrini, poliqrafa nisbətdə daha etibarlı hesab edirik. İnsan minlərdə jest və mimikadan istifadə edərsə, o zaman baş verən dəyişikliklərin çox cüzi hissəsini yalan dedektoru analiz edir. Buradan belə məna çıxır ki, onun aşkar etdiyi nəticələr tam deyil. Müasir dövrdə insanların jest və mimikaları oxuyan xüsusi

texnikalar yaradılmışdır ki, onun sistemi kinesika elmində olan metodlar əsasında qurulmuşdur. Həmin texnika dindirmə zamanı 100 (*şərti ifadədədir*) element aşkar edəcəkcə, poliqraf 10 (*şərti ifadədir*) element aşkar edəcəkdir. Bu zaman poliqrafın nəticələrinə əsaslanmaq, aşkar edə bilmədiyi önəmli elementləri gözdən qaçıрмаq deməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Kitablar və məqalələr:

1. İ.Abbasova, G.Rzayeva. Dindirmə zamanı parakriminals-tikanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri. Bakı: “Təknur”, 2016 , 207 s.
2. İ.Abbasova, G.Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.
3. Ə.Nazim, M.Famil, M.Rasif. İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. Polis Akademiyası, Bakı: “Mütərcim”, 2015, səh 77.
4. M.Allahverdi. Dindirmə taktikası. Polis Akademiyası, Kriminalistika kafedrası, Kursantlar üçün mühazirə mətni. Bakı: 2016, 31 s.
5. K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə. Yenidən işlən-miş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Hüquq” yayın evi, 2021, 995 s.
6. Fuad Cavadovun və Bəxtiyar Əliyevin redaktəsi ilə. Kriminalistika dərslik. Bakı: “Qanun” yayın evi, 2010, 752 s.
6. Qulam Əzizov. Psixologiya dərs vəsaiti, Bakı: “Mütərcim”, 2013, 327s
7. N.V.Ismayılov. Psixiatriya: Tibb universitetinin tələbələri üçün dərslik. Bakı: “Apostroff”, 2013, 528 s
8. Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həməzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Psixologiya dərslik vəsaiti. Bakı: 2007, 650 s
9. Nadir Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 277 s
10. Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikas. Dərslik. Bakı: “ADPU”-nun nəşriyatı, 2009, 274 s
11. Xavər Osmanoğlu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Hüquq fakültəsi, IV kurs, bakalavr - Cinayət prosesində dindirmə (elmi məqalə).
12. Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 448 s

13. Alper Küçükay. Tanık ifadesi ve çapraz sorğu – psikolojik bir bakış (Makale). Türkiye: 2017, 30 s
14. Yağmur Temiz. Türk hukukunda çapraz sorğu tartışmaları (Makale). Türkiye: 34 s
15. M. Hakan Türkçapar, A. Emre Sargın. Bir Teknik Sokratik Sorgulama (Makale) Türkiye: 2012, 6 s
16. Joe Navarro. Beden dili. Türkiye: “ALFA” yayın evi, 13-cü basım, 294 s
17. Kevin Hogan. İstedığınız Kişiyi 8 Dakikada Nasıl Evet Dedirtirsiniz? Türkiye: 2016, 192 s
18. Kevin Hogan. Konuşarak İkna Psikolojisi. Türkiye: “Yakamoz” yayın evi, 2012, 321 s
19. Aqşın Mirzazada. Beden dilin. Türkiye: 293 s
20. Daniel Goleman. Duygusal zeka. Türkiye: “Varlık” yayın evi, 2011, 420 s
21. Kevin Hogan. Gizli İkna Taktikleri. Türkiye: “Yakamoz”, 2012, 243s
22. Dr. Eylem Ümit Atılgan, Sedat Yağcıoğlu, Yaşar Çavdar. Çocuklarla adli görüşme için rehber. Ankara, 2014, s 88.
23. Elizabeth Kuhnke. Body language. England: “John Wiley & Sons” Publishers, 2007, 309 s
24. Dr. Ajit Kulkarni. Body language and homeopathy. İndia: “B. Jain” Publishers (P) Ltd, 2013, 766 s
25. Desmond Morris. Bodytalk, The Meaning of Human Gestures. USA: 2016, 231 s
26. Joe Navarro. The Dictionary of Body Language. USA: “Harper Col-lins”, 2018, 134 s
27. Paul Ekman. Unmasking the face. USA: “Malor books”, 2003, 212 s
28. Paul Ekman. Emotions revealed. USA: “Times book”, 2003, 285 s

29. Paul Ekman. Telling Lies Clues to Deceit in the Marketplace, Politics and Marriage. USA: "Wwnorton", 1992, 366 s

30. Paul Ekman. Facial Action Coding System. USA: Research Nexus division of Network Information Research Corporation, 2002, 527 s

31. Ronald P. Fisher and R. Edward Geiselman. The Cognitive Interview method of conducting police interviews (Article). 18 s

32. Dan Rob. Journal of Cold Case Review. Investigative Hypnosis in Texas (Article). 6 s

33. Martin T. Orne. The use and effectiveness of hypnosis and the cognitive interview for enhancing eyewitness recall (Article). 31 s

34. Muktesh Chander. Forensiz hypnosis (Article). 5 s

35. Hypnosis and the Law Emmanuel Levin (Article), 6 s.

36. Байбиков Р.Р. Недопустимые методы допроса: регламентация по уголовно-процессуальному законодательству России и зарубежных стран (Статья). Россия: 2016, 7 s

37. Андрей юрьевич. Допустимая дезинформация в процессе раскрытия и расследования преступлений (Статья). Rusiya: 2013, 5 s

38. Б. В. Якимчук. Обман как тактическое средство при производстве следственных (розыскных) действий с участием иностранцев (Статья) Мәqалә. Rusiya: 3 s

39. С. В. Купрейченко. Введение в заблуждение и обман в уголовном процессе: соотношение понятий, последствия и процессуальное реагирование (Статья) Rusiya: 2016, 9 s

İnternet resursları:

40. Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%-20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>

41. Azərbaycan dili üslublar. [https://kayzen.az/blog/ Azərbaycan-dili/15459/üslublar.html](https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/15459/üslublar.html)

42. Rəsmi – işgüzar üslub. <https://muhaz.org/azerbaycan-dili-dil-nedir-dilin-funksiyalari-dilcilik-ve-onun.html?page=7>

43. Cinayət hüququnda alibi. <https://benefisiar.org/muəllif-yazilari/18462/cinayət-huququnda-alibi.html>

44. Diqqət. <https://az.wikipedia.org/wiki/Diqqət>

45. Qoxu qabiliyyətinin itməsi. <https://news.milli.az/health/808407.html>

46. Yaddaş pozulması <https://saglamolun.az/index.php/sinir-sistemi/29585-yaddas-pozulmasi-esas-sebebler.html>

47. Stress. <https://kayzen.az/blog/ekstremal-vəziyyət/7126/stress—haqqında-bilmədiklərimiz.html>

48. Maqnit qasırğasının orqanizmə təsiri <https://news.milli.az/health/1017371.html>

49. İnformasiya anlayışı. <https://kayzen.az/blog/informatika/2454/informasiya-anlayışı.html>

50. Hallüsinasiya <https://news.day.az/azerinews/734413.html>

51. Etkili və Güzel Konuşma. <https://docplayer.biz.tr/116-27286-Etkili-ve-guzel-konusma-hazirlayan-ogr-gor-servet-sezgin-ornek.html>

52. Beden Dilinde Oturma Şekilleri Ve Anlamları. <https://www.Bilgi-ustam.com/beden-dilinde-oturma-sekilleri-ve-anlamlari/>

53. Toplantı Odasının Düzenlenmesi. <https://www.safakkeklik.com/toplantı-odasinin-duzenlenmesi.html>

54. <https://www.instagram.com/cikarimbilimiakademi/>

55. Dil Sürçmesi. <https://www.tozlumikrofon.com/freud-dil-surcmesi-yoktur-beyin-surcmesi-varidir/>

56. Duygular ve Yüz İfadeleri: Yüzümüz Duygularımızı Nasıl İfade Eder? <https://evrimagaci.org/duygular-ve-yuz-ifadeleri-yuzumuz-duygular-imizi-nasil-ifade-eder-7555?t=1630747518587#>

57. Mikro ifadeler. <https://oguzbenlioglu.com/egitim/mikro-ifadeler-temel>
58. The Kyrgyz Republic criminal procedure code. https://www.vertic.org/media/national-%20-legislation/kyrgyzstan/kg_criminal_procedure_code.pdf
59. Sirkat ritm. https://wikifaz.icu/wiki/Circadian_rhythm
60. The physical biorhythm cycle. https://www.thefutureminders.com/Biorhythms_Free/physical_Biorhythm_Charts_Calculator.cfm
61. Cognitive Interview Technique. <https://www.simplypsychology.org/cognitive-interview.html>
62. Cognitive Interview (A Comprehensive Guide). <https://optimistminds.com/cognitive-interview/>
63. “Alibi” as a Defense to Criminal Accusations. <https://www.shouselaw.com/ca/defense/legal-defenses/alibi/>
64. What Is an Alibi Defense? How Do I Raise it? . <https://www.criminaldefenselawyer.com/resources/criminal-defense/criminal-defense-case/alibi-defense.htm>
65. Alibi and its verification when investigating crimes. <https://science-education.ru/en/article/view?id=24031>
66. What is an alibi defense? <https://www.az-defenders.com/what-is-an-alibi/>
67. What is an Alibi and How Does it Work? <https://www.hg.org/legal-articles/what-is-an-alibi-and-how-does-it-work-31342>
68. The Alibi Defense In A Criminal Case. <https://aizmanlaw.com/investigation-and-defenses/alibi-defense-criminal-case/>
69. Investigative hypnosis: Is it effective or completely bogus? <https://physicalsecurityonline.com/investigative-hypnosis-is-it-effective-or-completely-bogus/>

70. Investigative Hypnosis: Effective Forensic Tool or Just Junk Science? <https://www.johntfloyd.com/investigative-hypnosis-effective-forensic-tool-or-just-junk-science/>

71. Forensic Hypnosis vs Therapeutic Hypnosis. [https:// www.hypnoticworld.com/articles/forensic-hypnosis](https://www.hypnoticworld.com/articles/forensic-hypnosis)

72. Cautious Use of Investigative Hypnosis Is Growing. <https://www.nytimes.com/1979/08/19/archives/cautious-use-of-investigative-hypnosis-is-growing.html>

73. Deception detection tests and hypnosis in the criminal investigation. <https://blog.ipleaders.in/deception-detection-tests-hypnosis-criminal-investigation/#Brain-mapping>

74. What is the difference between Therapeutic & Investigative Hypnosis?<https://www.alphahypnotics.com.au/forensic-hypnosis/>

75. The Use of Hypnosis in Criminal Investigations. <https://thestudentlawyer.com/2013/07/08/the-use-of-hypnosis-in-criminal-investigations/>

76. Texas police awaken from their stupor, will stop using hypnosis as criminal investigation technique. [https:// www. Avc-lub.com/texas-police-awaken-from-their-stupor-will-stop-using-1846590041](https://www.Avc-lub.com/texas-police-awaken-from-their-stupor-will-stop-using-1846590041)

77. Hafıza geliştirme için adli hipnoz. [https:// dying words.net/forensic-hypnosis-memory-enhancement/](https://dyingwords.net/forensic-hypnosis-memory-enhancement/)

78. Interrogations, criminal (police). [https:// what-when-how.com/police-science/interrogations-criminal-police/](https://what-when-how.com/police-science/interrogations-criminal-police/)

79. Interrogation and Confessions (Article). [https:// law.asu.edu/sites/default/files/pdf/academy_for_justice/9_Reforming-Criminal-Justice_Vol_2_Interrogation-and-Confessions.pdf](https://law.asu.edu/sites/default/files/pdf/academy_for_justice/9_Reforming-Criminal-Justice_Vol_2_Interrogation-and-Confessions.pdf)

82. Reid Technique for Interrogations. <https://criminal-justice.iresearchnet.com/forensic-psychology/reid-technique-for-interrogations/>

82. How Police Interrogation Works. <https://people.hows-tuffworks.com/police-interrogation.htm>

83. Conducting Successful Interrogations. [https:// crimeanddclues.com/ 2013/10/14/conducting-successful-interrogations/](https://crimeanddclues.com/2013/10/14/conducting-successful-interrogations/)

84. Five tips for successful criminal interrogation (Article). [https://www.police1.com/police-products/investigation/ articles/five-tips-for-successful-criminal-interrogation-Km6oBiERW06o9FYQ/](https://www.police1.com/police-products/investigation/articles/five-tips-for-successful-criminal-interrogation-Km6oBiERW06o9FYQ/)

85. The Reid Inter rogation Technique and False Confes-sions: A Time for Change (Article). [https:// digitalcommons. law.seattleu.edu/ cgi/ viewcontent.cgi?article=1905&-context=sjsj](https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1905&-context=sjsj)

86. Psychological Perspectives on Interrogation (Article). [https:// web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Vrij%20et%20al.%20\(2017\)%20-%20Psych%20interrogation.pdf](https://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Vrij%20et%20al.%20(2017)%20-%20Psych%20interrogation.pdf)

87.[https://www.evimdekipsikolog.com/blog/sinirlenince-kendine-za rar-vermek/](https://www.evimdekipsikolog.com/blog/sinirlenince-kendine-za-rar-vermek/)

88. Döymələrin mənası.[http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=760 &lvl=05](http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=760&lvl=05).

Şəkillər:

89. Paul Ekman. Unmasking the face. USA: “Malor books”, 2003, 212s.

90. Paul Ekman. Emotions revealed. USA: “Times book”, 2003, 285 s

91. Beden dilin. [https://docplayer.biz.tr/221061854-Beden -dilin-agshin-mirzazada.html](https://docplayer.biz.tr/221061854-Beden-dilin-agshin-mirzazada.html)

92. Duygular ve Yüz İfadeleri: Yüzümüz Duygularımızı Nasıl İfade Eder? [https://evrimagaci.org/duygular-ve-yuz-ifadeleri-yuzu-muz-duygulari mizi-nasil-ifade-eder-7555?t=1630747518587#](https://evrimagaci.org/duygular-ve-yuz-ifadeleri-yuzu-muz-duygulari-mizi-nasil-ifade-eder-7555?t=1630747518587#)

93.<https://docplayer.biz.tr/20361700-Konusursam-beni-sadece-ingilizce-bilenler-anlayacak-ama-sessiz-bir-filmi-herkes-anlayabilir-ve-dunya-amerika-ile-ingiltere-den-ibaret-degildir.html>.

ABDULLALI YƏHYA
DİNDİRMƏNİN BƏZİ TAKTİKİ ÜSULLARI
(Monoqrafiya)

Formatı: 70x100 1/8

Fiziki çap vərəqi: 31

“KEA” poliqrafiya

Ünvan: Dilarə Əliyeva küç.186

Tel: 055 375 66 81

Müəllifin elektron hesabı: yehya6319@gmail.com